

Dovydas Vitkauskas
Grigoriy Dikov

Ochrona prawa do rzetelnego procesu w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka

Podręczniki praw człowieka Rady Europy

COUNCIL OF EUROPE

CONSEIL DE L'EUROPE

Dovydas Vitkauskas
Grigoriy Dikov

Ochrona prawa do rzetelnego procesu w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka

Podręczniki praw człowieka Rady Europy

Rada Europy
Strasburg, 2012

Grigory Dikov pracuje jako prawnik w Kancelarii Europejskiego Trybunału Praw Człowieka od prawie 10 lat. Wcześniej był praktykującym prawnikiem w Rosji, gdzie nadzorował wiele procesów reform prawa, ponadto prowadził szereg szkoleń prawniczych w różnych państwach europejskich i publikował, jako ekspert w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości i rzetelnego procesu. Aktualnie pełni także funkcję adiunkta w katedrze praw człowieka w ośrodku Uniwersytetu w Syracuse (Syracuse University) w Strasburgu.

Dovydas Vitkauskas jest konsultantem w sprawach sprawiedliwości i właściwego zarządzania. Posiadając prawie dziesięcioletnie doświadczenie, jako prawnik w Kancelarii Europejskiego Trybunału Praw Człowieka a także litewskie i angielskie wykształcenie prawnicze, Dovydas Vitkauskas zajmuje się obecnie doradztwem kilku europejskim rządów w sprawach reform legislacyjnych i instytucjonalnych w sektorze wymiaru sprawiedliwości. Stojąc na czele zespołów eksperckich pomaga w implementacji różnych wytycznych Rady Europy i Unii Europejskiej. Często prowadzi także szkolenia prawnicze dla praktyków z różnych państw dotyczące praw człowieka i innych kwestii związanych z właściwym zarządzaniem wymiarem sprawiedliwości.

Opinie przedstawione w niniejszej publikacji stanowią opinię autorów, za które Rada Europy nie ponosi odpowiedzialności. Nie powinny być one uważane za stanowiące jakkolwiek wiążącą interpretację instrumentu, którego dotyczą dla rządów państw członkowskich, bądź organów Rady Europy, czy też jakichkolwiek organów utworzonych na mocy Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności.

Dyrekcja Generalna Praw Człowieka i Rządów Prawa
Rada Europy
F-67075 Strasbourg Cedex
www.coe.int/justice

© Rada Europy, 2012

Pierwsze wydanie, Luty 2012

Tłumaczenie podręcznika na język polski wydane przez Radę Europy, w ramach programu HELP, we współpracy z Krajową Szkołą Sądownictwa i Prokuratury

SPIS TREŚCI

Artykuł 6 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka	5	Przeszkody praktyczne: brak pomocy prawnej	30
Wstęp	6	Immunitet pozwanego w sprawie cywilnej	31
Rola Artykułu 6, metody i zasady jego interpretacji	7	Ostateczność orzeczeń sądowych - <i>res judicata</i>	33
Zakres ochrony i stosowania artykułu 6	11	Szybkie wykonanie ostatecznych orzeczeń sądowych	34
<i>Zagadnienia ogólne</i>	11	Niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą	36
Prawa i obowiązki cywilne	11	<i>Zagadnienia ogólne</i>	36
<i>Zagadnienia ogólne</i>	11	Sąd „ustanowiony ustawą”	36
Spór co do prawa istniejącego w prawie krajowym	11	„Niezawisły” sąd	38
Prawa i obowiązki o charakterze cywilnym	14	„Bezstronny” sąd	41
Oskarżenie w sprawie karnej	16	„Rzetelny” proces	46
<i>Zagadnienia ogólne</i>	16	<i>Zagadnienia ogólne</i>	46
Kwalifikacja w prawie krajowym	17	Zasada „kontrydiktoryjności”	47
Charakter wykroczenia	17	Równość broni	50
Charakter i stopień surowości kary	20	Obecność osobista i jawność	54
Stosowanie artykułu 6 w postępowaniu przygotowawczym, odwoławczym, konstytucyjnym i innych postępowaniach kontrolnych	22	<i>Zagadnienia ogólne</i>	54
Prawo do sądu	24	Ustna rozprawa i osobista obecność	54
<i>Zagadnienia ogólne</i>	24	Skuteczny udział	57
Dostęp do sądu	24	Publiczny charakter rozprawy – udział osób trzecich i mediów ..	58
<i>Zagadnienia ogólne</i>	24	Publikacja orzeczenia	60
Legitymacja czynna do złożenia pozwu, dochodzenia odszkodowania i otrzymania orzeczenia sądowego	24	Szczególne wymogi „rzetelności” w sprawach karnych	60
Przeszkody proceduralne: terminy procesowe, opłaty sądowe, właściwość sądu i inne formalności	28	<i>Zagadnienia ogólne</i>	60
		Prowokacja policyjna	61
		Prawo do milczenia i wolność od samooskarżenia; wymuszone przyznanie	65
		<i>Zasady ogólne</i>	65
		<i>Obowiązki ustawowe</i>	66
		<i>Brutalne metody śledcze</i>	69

Podręczniki praw człowieka Rady Europy

Rażące pozbawienie prawa do rzetelnego procesu za granicą ...	72
Prawo do otrzymania uzasadnienia orzeczenia i wiarygodnych dowodów	73
Uzasadnienie orzeczenia	73
Bezprawne i niewiarygodne dowody	75
Rozpoznanie sprawy w rozsądnym terminie	77
Zasady ogólne	77
Charakter i stopień skomplikowania sprawy	79
Zachowanie stron	80
Artykuł 6 §2: domniemanie niewinności	82

Artykuł 6 §3: prawo do obrony	87
<i>Zagadnienia ogólne</i>	<i>87</i>
Otrzymanie informacji o podstawach oskarżenia	87
Odpowiedni czas i możliwości przygotowania obrony	89
Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy	93
Prawo do przesłuchania świadków	99
Bezpłatna pomoc tłumacza	105
Indeks spraw	107

Artykuł 6 Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka

Prawo do rzetelnego procesu sądowego

1. Każdy ma prawo do sprawiedliwego i publicznego rozpatrzenia jego sprawy w rozsądnym terminie przez niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą przy rozstrzygnięciu o jego prawach i obowiązkach o charakterze cywilnym albo o zasadności każdego oskarżenia w wytoczonej przeciwko niemu sprawie karnej. Postępowanie przed sądem jest jawne, jednak prasa i publiczność mogą być wyłączone z całości lub części rozprawy sądowej ze względówyczajowych, z uwagi na porządek publiczny lub bezpieczeństwo państwa w społeczeństwie demokratycznym, gdy wymaga tego dobro małoletnich lub gdy służy to ochronie życia prywatnego stron albo też w okolicznościach szczególnych, w granicach uznanych przez sąd za bezwzględnie konieczne, kiedy jawność mogłaby przynieść szkodę interesom wymiaru sprawiedliwości.

2. Każdego oskarżonego o popełnienie czynu zagrożonego karą uważa się za niewinnego do czasu udowodnienia mu winy zgodnie z ustawą.

3. Każdy oskarżony o popełnienie czynu zagrożonego karą ma co najmniej prawo do:

- a) niezwłocznego otrzymania szczegółowej informacji w języku dla niego zrozumiałym o istocie i przyczynie skierowanego przeciwko niemu oskarżenia;
- b) posiadania odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony;
- c) bronięcia się osobiście lub przez ustanowionego przez siebie obrońcę, a jeśli nie ma wystarczających środków na pokrycie kosztów obrony - do bezpłatnego korzystania z pomocy obrońcy wyznaczonego z urzędu, gdy wymaga tego dobro wymiaru sprawiedliwości;
- d) przesłuchania lub spowodowania przesłuchania świadków oskarżenia oraz żądania obecności i przesłuchania świadków obrony na takich samych warunkach jak świadków oskarżenia;
- e) korzystania z bezpłatnej pomocy tłumacza, jeżeli nie rozumie lub nie mówi językiem używanym w sądzie.

Wstęp

Orzecznictwo Europejskiego Trybunału Praw Człowieka dotyczące Artykułu 6 Konwencji stanowi złożony zespół zasad. Podręcznik ten ma na celu wyjaśnienie tego tematu w sposób, który pozwoli czytelnikom na rozwinięcie własnych umiejętności lepszego konstruowania i uzasadniania argumentów prawnych przemawiających za (lub przeciw) zarzutami naruszenia Konwencji – na poziomie krajowym lub międzynarodowym, czy to w kontekście rzeczywistych postępowań przed Trybunałem strasburskim czy to w kontekście hipotetycznych ćwiczeń akademickich.

Został on napisany przede wszystkim z myślą o praktykujących prawnikach. Jako więc narzędzie praktyka, zawiera on skondensowane podsumowanie zasad wynikających z niezwykle bogatego orzecznictwa Trybunału dotyczącego

Artykułu 6, jednocześnie posługując się słownictwem i stylem właściwym jurysprudencji Trybunału.

Celem autorów jest przedstawienie spójnej struktury wynikającej z szerokiego zbioru wyraźnych i dorozumianych praw chronionych przez Artykuł 6. Przy czym starają się oni odwołać do możliwie największej liczby spraw by pokazać, że orzecznictwo dotyczące szeregu zagadnień nie jest ani przejrzyste ani stabilne.

Z powodu koniecznej skrótowości w streszczeniach, czytelnicy mogą mieć wrażenie, że powinni przeprowadzić dodatkowe badania. Rzeczywiście, autorzy zachęcają czytelników z całego serca do śledzenia i badania każdej wspomnianej tu decyzji lub wyroku.

Zadanie to z pewnością ułatwi indeks spraw zawierający daty publikacji i numery paragrafów cytowanych wyroków.

Rola Artykułu 6, metody i zasady jego interpretacji

Artykuł 6 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka (dalej jako: Konwencja) gwarantuje prawo do rzetelnego procesu. Odzwierciedla on zasadę Rządów Prawa, która leży u podstaw społeczeństwa demokratycznego, a także kapitalne znaczenie sądownictwa w sprawowaniu wymiaru sprawiedliwości, odzwierciedlając wspólne dziedzictwo Układających się Państw. Przepis ten gwarantuje stronom postępowań cywilnych prawa proceduralne (art. 6 §1) i prawa należne podejrzany i oskarżony w postępowaniach karnych (art. 6 §§1, 2 i 3). Chociaż inni uczestnicy procesu (ofiary, świadkowie itp.) nie mają legitymacji czynnej do składania skarg na naruszenie art. 6 (*Mihova p. Wlochom*,¹ dec.), to ich prawa są często brane pod uwagę przez Europejski Trybunał Praw Człowieka.

Podobnie jak pozostałe postanowienia Konwencji, artykuł 6 podlega wykładni celowościowej. Trybunał stara się nadać praktyczny skutek celowi tego postanowienia, aby skutecznie chronić prawa istniejące w praktyce i skutecz-

¹ Jeśli sprawa cytowana jest po raz pierwszy, przytoczony jest cały jej tytuł (łącznie z pozwanym państwem), później używa się jedynie nazwiska skarżącego. Indeks spraw wraz z datami publikacji znajduje się na str. 107.

ne (zasada skuteczności), a nie iluzoryczne prawa istniejące jedynie w teorii (*Sakhnovskiy p. Rosji* [WI], §§99-107). Na skutek zastosowania takiej wykładni artykułu 6, ustalono (a nie wynika to z literalnego brzmienia przepisu), że wśród szeregu dorozumianych wymogów tego postanowienia znajdują się: prawo dostępu do sądu (*Golder p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§26-40), prawo do wykonania wyroków (*Hornsby p. Grecji*, §§40-45), prawo do ostateczności orzeczeń sądowych (*Brumărescu p. Rumunii*, §§60-65).

Podczas gdy w miarę możliwości Konwencję należy interpretować w zgodzie z innymi zasadami prawa międzynarodowego, łącznie z pozostałymi zobowiązaniami międzynarodowymi danego państwa, nie można wykluczyć, że wymagania konwencyjne okażą się nadrzędne (*Fogarty p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§32-39; zobacz także *Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi p. Irlandii* [WI], §§108-111 i inne sprawy dotyczące legislacji Unii Europejskiej z punktu widzenia Europejskiej Konwencji Praw Człowieka).

Artykuł 6 należy interpretować w świetle współczesnych warunków, biorąc pod uwagę powszechnie uwarunkowania

społeczne i gospodarcze; zasada ta znana jest także pod pojęciem „Konwencji jako żywego organizmu” (*Marckx p. Belgii*, §41). Interpretując Konwencję, Trybunał może także wziąć pod uwagę właściwe reguły i zasady prawa międzynarodowego, które należy stosować w stosunkach między Układającymi się Stronami (*Demir i Baykara p. Turcji* [WI], §§76-84).

Postanowienia zarówno materialne jak i formalne artykułu 6 cieszą się znaczną autonomią w systemach prawnych Układających się Stron (*Khan p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§34-40). Oznacza to, że nawet błąd proceduralny na tle prawa krajowego nie musi koniecznie stanowić naruszenia art. 6. Jednocześnie jednak niektóre elementy artykułu 6 są mniej autonomiczne na tle prawa krajowego niż inne. Na przykład prawo krajowe ma zawsze większe znaczenie w kontekście badania zakresu stosowania (*Roche p. Zjednoczonemu Królestwu* [WI], §§116-126) a także, w niektórych przypadkach, przy okazji badania meritum artykułu 6. Jest to konieczne, aby pogodzić podstawowe różnice systemów oskarżycielskich i inkwizycyjnych, jak w przypadku, gdy Trybunał zatwierdził szerszą swobodę sądu w kontynentalnych systemach prawnych przy podejmowaniu decyzji, których świadków należy wezwać na rozprawę (*Vidal p. Belgii*, §§32-35).² W pewnych przypadkach dodatkowym argumentem Trybunału za naruszeniem artykułu 6

jest naruszenie prawa krajowego lub niejasność krajowych przepisów per se (*DMD Group, a.s. p. Słowacji*, §§62-72). Czasami, aby wesprzeć swoje własne ustalenia na tle artykułu 6, Trybunał odwołuje się także do postanowień krajowych o naruszeniu przepisów konstytucyjnych tożsamyh z brzmieniem artykułu 6 (*Henryk Urban i Ryszard Urban p. Polsce*, §§47-56).

Istotą artykułu 6 jest kwestia czy skarżący miał wystarczającą możliwość przedstawienia swojej sprawy i podważenia dowodów, które uważa za nieprawdziwe, a nie kwestia czy sądy krajowe podjęły właściwą, czy niewłaściwą decyzję (*Karalevičius p. Litwie*, post.).

Zgodnie z zasadą subsydiarności, artykuł 6 nie pozwala Trybunałowi na pełnienie funkcji sądu czwartej instancji, czyli na ponowne ustalenie stanu faktycznego albo ponowne badanie zarzutów naruszenia prawa krajowego (*Bernard p. Francji*, §§37-41), czy też podejmowanie decyzji w sprawie dopuszczalności dowodów (*Schenk p. Szwajcarii*, §§45-49). Państwa mają prawo skryminalizować każdy czyn (o ile nie narusza to innych praw chronionych przez Konwencję) i określić elementy składowe takiego czynu zabronionego. W konsekwencji nie jest rolą Trybunału określanie atrybutów krajowego prawa karnego, łącznie z oceną czy podsądnemu należy przyznać jakąś szczególną formę obrony (*G. p. Zjednoczonemu Królestwu*, dec., §§28-30). Ostatnio jednak Trybunał orzekł o naruszeniu artykułu 6 mając na uwadze uporczywe wydawa-

² Zobacz także str. 24, Dostęp do sądu; str. 36, Sąd ustanowiony ustawą; str. 99 Prawo do przesłuchania świadków.

nie przez ten sam sąd apelacyjny (*Tudor Tudor p. Rumunii*, §§26-33) lub przez różne sądy okręgowe działające jako sądy odwoławcze (*Ștefănică i inni p. Rumunii*, §§31-40) sprzecznych decyzji dotyczących tej samej kwestii, podkreślając, że „głęboki i długotrwały” charakter rozbieżności jest sprzeczny z zasadą pewności prawa w jej szerokim znaczeniu. Ale również niedawno Wielka Izba zaznaczyła, że porównywanie różnych orzeczeń sądów krajowych, nawet wydanych w oczywście podobnych postępowaniach, nie jest funkcją Trybunału wynikającą z artykułu 6, z wyjątkiem przypadków ewidentnej arbitralności (*Nejdet Şahin i Perihan Şahin p. Turcji* [WI], §§59-96).

Artykuł 6 zawiera bardzo silne domniemanie prawdziwości stanu faktycznego ustalonego przez sądy krajowe, chyba że podczas postępowania krajowego doszło do naruszenia istoty wymogów wynikających z artykułu 6, jak przy prowokacji policyjnej (*Ramanauskas p. Litwie* [WI], §§48-74), chociaż ta ostatnia kategoria spraw jest wyjątkiem a nie regułą.

Artykuł 6 zakłada badanie rzetelności postępowania rozumianego jako całość, tzn. należy wziąć pod uwagę wszystkie etapy i możliwości, jakie miał skarżący a nie oceniać pojedyncze niedociągnięcie per se. Jednakże ostatnio Trybunał zaczął przywiązywać większą wagę do pewnych istotnych momentów postępowania – w szczególności do pierwszego przesłuchania podejrzanego w postępowaniu

karnym (*Imbrioscia p. Szwajcarii*, §§39-44; *Salduz p. Turcji* [WI], §§56-62; *Panovits p. Cyprówi*, §§66-77; *Dayanan p. Turcji*, §§31-43; *Pishchalnikov p. Rosji*, §§72-91).

Kwestia, czy sąd wyższej instancji może naprawić błąd proceduralny, do którego doszło na wcześniejszym etapie postępowania, zależy od rodzaju ingerencji, kompetencji sądu wyższej instancji i zakresu badania sprawy przez tenże sąd (*Rowe i Davis p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§61-67). Również brak gwarancji proceduralnych na późniejszym etapie postępowania może być skompensowany przez możliwość korzystania przez skarżącego ze swoich praw na wcześniejszym etapie (zobacz jednakże *García Hernández p. Hiszpanii*, §§26-36).

Co do zasady, jednostka może twierdzić, że jest „ofiara” naruszenia artykułu 6 tylko, jeśli postępowanie się zakończyło i jeśli osoba ta została uznana za winną przestępstwa (*Oleksy p. Polsce*, post.) lub przegrała sprawę cywilną (przynajmniej w części). Istnieją jednakże pewne sytuacje wyjątkowe, kiedy do naruszenie wymogów „dostępu do sądu” lub „rozsądnego terminu” może dojść przed wydaniem ostatecznego orzeczenia. Do naruszenia domniemania niewinności (art. 6 §2) może często dojść bez konieczności postawienia jednostki w stan podejrzenia lub skazania.³

Chociaż Trybunał niezwykle rzadko potwierdza, że prawa wynikające z artykułu 6 mają charakter kwalifikowa-

³ Zobacz niżej, str. 24, Dostęp do sądu i str. 82, Artykuł 6 §2: domniemanie niewinności.

ny, to jednak szerszy przegląd orzecznictwa wskazuje, że niektóre elementy tego przepisu – takie jak prawo dostępu do sądu (na przykład *Ashingdane p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§55-60) – można uznać za kwalifikowane w podobny sposób jak określa się prawa zagwarantowane przez artykuły od 8 do 11 Konwencji. Podczas doprecyzowywania konstrukcji prawa kwalifikowanego na tle artykułu 6, Trybunał uznał, że kwestia, czy proces był rzetelny, nie może być określona przez odwołanie do jednej, niezmiennej zasady, ale musi zależeć od okoliczności sprawy. W konsekwencji w większości spraw dotyczących artykułu 6 stosuje się test proporcjonalności *sui generis*, znany także, jako test istoty prawa; za przykład może tu posłużyć inny poziom ochrony przed samooskarżeniem przyznany w postępowaniach dotyczących przestępstw mniejszej wagi (wykroczeń lub tzw. w niektórych europejskich systemach prawnych „przestępstw administracyjnych”) niż w śledztwach dotyczących poważniejszych przestępstw (*O’Halloran i Francis p. Zjednoczonemu Królestwu* [WI], §§43-63) lub niższy w sprawach cywilnych niż w karnych poziom ochrony rów-

ności broni (*Foucher p. Francji*, §§29-38; por. z *Menet p. Francji*, §§43-53).

Artykuł 1 Konwencji wymaga od Układających się Stron takiego zorganizowania swojego systemu prawnego, które zapewni zgodność z artykułem 6. Co do zasady odwołanie do finansowych lub praktycznych trudności nie może usprawiedliwiać naruszenia tego wymogu (*Salesi p. Włochom*, §24).

Można się zrzec większości praw wynikających z artykułu 6. Zrzeczenie takie musi być rzeczywiste, tzn. jednoznaczne (nie może być wątpliwości, co do jego istnienia i zakresu), dobrowolne (nie można w żaden sposób zmusić jednostki do zrzeczenia się praw; *Deweer p. Belgii*, §§48-54), świadome (dana osoba musi rozumieć konsekwencję zrzeczenia się) i nie stać w sprzeczności z ważnym interesem publicznym (*Sejdovic p. Włochom* [WI], §§96-104; *Talat Tunç p. Turcji*, §§55-64). W sytuacji, gdy dana osoba nie powołuje się na dane prawo lub robi to z opóźnieniem, można uznać, że zrzekła się ona korzystania z tego prawa (*Bracci p. Włochom*, §§62-65).

Zakres ochrony i stosowania artykułu 6

Zagadnienia ogólne

Zgodnie z zasadą autonomicznej interpretacji artykułu 6, Europejski Trybunał Praw Człowieka zdecydował o jego stosowaniu w następujących aspektach:

- prawa i obowiązki cywilne (*Ringeisen p. Austrii*, §94);
- oskarżenie karne (*Engel p. Holandii*, §§80-85);

Stosowanie artykułu 6 na etapie przedprocesowym, apelacji i innych etapów odwoławczych ustala się na podstawie kryteriów nieautonomicznych i w dużym zakresie zależy od istnienia dostępnych środków ochrony w prawie krajowym (*Delcourt p. Belgii*, §§23-26).

Nieco inne zasady stosowania istnieją w przypadku art. 6 §2 w porównaniu z art. 6 §1 i art. 6 §3.⁴

Prawa i obowiązki cywilne

Zagadnienia ogólne

Stosowanie artykułu 6 w aspekcie cywilnym uzależnione jest od łącznego istnienia wszystkich następujących elementów:

- musi istnieć „spór” co do „prawa” lub „obowiązku” (*Bentham p. Holandii*, §§32-36);
- owo prawo lub obowiązek musi istnieć w prawie krajowym (*Roche*, §§116-126); a także
- prawo lub obowiązek musi być natury „cywilnej” (*Ringeisen*, §94).

Spór co do prawa istniejącego w prawie krajowym

Zgodnie z kryteriami znanymi jako „kryteria Bentham” (*Bentham*, §§32-36), artykuł 6 musi dotyczyć „sporu” co do prawa lub obowiązku, który:

- istnieje w znaczeniu materialnym a nie formalnym,
- może odnosić się nie tylko do samego istnienia prawa, ale także do jego zakresu lub sposobu wykonania,
- może dotyczyć pytania faktycznego lub prawnego,
- musi być rzeczywisty i poważny,
- musi być bezpośrednio decydujący, co do praw i obowiązków skarżącego a nie mieć jedynie nieznaczny związek lub odległe konsekwencje.

⁴ Zobacz niżej, str. 82, Artykuł 6 §2: domniemanie niewinności.

Spór co do prawa istniejącego w prawie krajowym
Odmowa udzielenia licencji na obsługę instalacji gazowej, prawdziwy i poważny charakter sporu jest potwierdzony inter alia przez fakt wcześniejszego, długotrwałego użytkowania obiektu przez skarżącego (<i>Bentham</i>).
Spóźniony wniosek prawnika o ponowny wpis na listę adwokatów (<i>H. p. Belgii</i>).
Tymczasowe zawieszenie prawa do wykonywania zawodu lekarza, pomimo faktu, że spór dotyczył zakresu i sposobu wykonywania prawa a nie ich istoty (<i>Le Compte, Van Leuven i De Meyere p. Belgii</i>).
Wniosek lekarza wykształconego za granicą o udzielenie zezwolenia na wykonywanie zawodu w innym kraju, pomimo, że w prawie krajowym brakuje jasności, co do wymaganych kwalifikacji (<i>Chevrol p. Francji</i>).
Wniosek o odszkodowanie za rzekomo bezprawne pozbawienie wolności, pomimo, że prawo do odszkodowania było tylko ogólnie opisane w prawie krajowym a nie dotyczyło konkretnej sytuacji skarżącego, który odmawiał służby wojskowej ze względu na przekonania (<i>Georgiadis</i>).
Postępowanie dotyczące zmiany nazwiska, niezależnie od krajowego prawodawstwa przynajmniej znaczący stopień swobody organom administracyjnym przy decydowaniu o locus standi skarżącego w takim postępowaniu (<i>Mustafa p. Francji</i>).
Brak możliwości odwołania się od odrzucenia budowlanej oferty przetargowej ze względów bezpieczeństwa, prawo krajowe nie przewidywało materialnego zakazu takich działań prawnych i zezwalało na odwołanie od odrzucenia wniosku dokonanego „w złej wierze” (<i>Tinnelly p. Zjednoczonemu Królestwu</i>).

Spór co do prawa istniejącego w prawie krajowym
W sytuacji, w której brytyjskie sądy potwierdziły immunitet policji od odpowiadania przed sądem za zaniedbania przy wykonywaniu obowiązku zapobiegania przestępstwom, Trybunał uznał, że istnieje możliwość pozwania policji za tortury lub bezprawne pozbawienie wolności (<i>Osman</i> ; ale zobacz także <i>Roche</i>).

Spór mający podstawę w prawie krajowym zakłada, że roszczenie istnieje w prawie krajowym i istnieją przynajmniej podstawy prawne dochodzenia go przed sądem (*Georgiadis p. Grecji*, §§27-36). Nie wystarczy, aby prawo istniało in abstracto; powód powinien wykazać, że roszczenie dotyczy go bezpośrednio.

Niewielkie znaczenie ma i charakter prawodawstwa determinującego jak dana sprawa ma być rozpatrywana (prawo cywilne, gospodarcze, administracyjne itp.) i nazwa organu mającego jurysdykcję w tej sprawie (sąd, trybunał, lokalny organ czy rada zawodowa). Artykuł 6 ma zastosowanie o ile organ ten ma kompetencję do rozpatrzenia „sporu” (*Ringeisen*). Jednocześnie, jeśli organowi rozpatrującemu spór nie można przypisać koniecznych cech sądu, wątpliwości może budzić kwestia „bezstronności” lub „niezawisłości”⁵.

Podstawa w prawie krajowym będzie także istniała, jeśli z prawa krajowego wynikają przeszkody formalne dochodzenia jakiegoś konkretnego roszczenia a nie przeszkody materialne (*Roche*, §§116-126).

⁵ Zobacz także poniżej str. 36, Niezawisły i bezstronny sąd utworzony ustawą.

Brak sporu co do prawa mającego podstawę w prawie krajowym

Ponowna ocena zaświadczenia zawodowego podobna do egzaminu szkolnego bądź uniwersyteckiego (*Van Marle p. Holandii*).

Sprzeciw przeciwko funkcjonowaniu elektrowni atomowej zlokalizowanej w pobliżu domu skarżących; nie stwierdzono wystarczającego związku pomiędzy przedmiotowym działaniem a wpływem na fizyczną integralność skarżących; brak elementu znaczenia bezpośrednio rozstrzygającego sporu (*Balmer-Schafroth i inni p. Szwajcarii [WI]*).

Sprzeciw wobec dekretu prezydenckiego publikującego dwustronne porozumienie zezwalające na rozbudowę lotniska mającego potencjalny wpływ na nieruchomości i działalność gospodarczą skarżących; kolejny przykład braku elementu znaczenia bezpośrednio rozstrzygającego sporu (*Sarl du Parc d'activités de Blotzheim p. Francji*).

Sprzeciw wobec ujawnienia kartoteki medycznej wysłanej do firmy ubezpieczeniowej w celu nadania biegu zgłoszeniu o szkodzie; ustawowy obowiązek ujawnienia oczywiście wyklucza możliwość powołania się na poufność (*M.S. p. Szwecji*).

Brak możliwości odwołania się od odmowy przydzielenia pomocy prawnej w sprawie dotyczącej drobnego występku, pomimo że prawo krajowe przewidywało możliwość (ale nie prawo) otrzymania pomocy prawnej w sprawach dotyczących tego typu przestępstw (*Gutfreund p. Francji*).

Pozew o zakłócanie ciszy hałasem dochodzącym z pobliskiego lotniska, niemający podstawy w prawie krajowym; przykład przeszkody materialnej (*Powell i Rayner p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Brak sporu co do prawa mającego podstawę w prawie krajowym

Sytuacja, w której najwyższe sądy krajowe ustaliły, po dokładnym zbadaniu sprawy, że państwo cieszy się immunitetem od odpowiedzialności za szkody wyrządzone przez rzekomo negatywne skutki testów medycznych przeprowadzanych w latach 50-tych na poborowych; kolejny przykład przeszkody materialnej (*Roche*).

Próba zachowania znaku towarowego poprzez odwołanie się do rzekomego uzyskania go od przedsiębiorstwa państwowego przed kilku laty. Nie było jednakże dowodów na poparcie twierdzenia o sukcesji przedsiębiorstw, tak więc postępowanie w celu zachowania znaku towarowego nie miało podstaw w prawie krajowym i znalazło się poza zakresem Artykułu 6 (*OAO Plodovaya Kompaniya p. Rosji*).

Wyłączenie spod jurysdykcji sądów krajowych całego zakresu roszczeń cywilnych albo przyznanie immunitetu od odpowiedzialności cywilnej szerokiej grupie lub kategorii osób byłoby niezgodne z zasadą praworządności. Z tego względu takie wyłączenie uważa się jedynie za przeszkodę formalną (*Osman p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§136-140).

W sytuacji, gdy najwyższe sądy krajowe zbadały sprawę biorąc pod uwagę zasady konwencyjne, Trybunał może odejść od ustaleń sądów krajowych odnośnie przeszkody materialnej roszczenia jedynie z ważnych powodów. Tak więc, w kwestii zakresu zastosowania, artykuł 6 cieszy się znaczną, ale nie całkowitą niezależnością od prawa krajowego (*Osman; Roche*).

Prawa i obowiązki o charakterze cywilnym

Pojęcie praw i obowiązków o charakterze cywilnym jest niezależne od definicji zawartej w prawie krajowym (*Rin-geisen*).

Artykuł 6 stosuje się niezależnie od statusu stron i charakteru ustawodawstwa, które rządzi sporem; znaczenie ma charakter przedmiotowego prawa i to czy wynik postępowania będzie miał bezpośredni skutek na prawa i obowiązki należące do prawa prywatnego (*Baraona p. Portugalii*, §§38-44).

Majątkowy charakter prawa jest ważnym, ale niedecydującym kryterium przy ustalaniu czy artykuł 6 ma zastosowanie. Samo roszczenie musi mieć przynajmniej charakter majątkowy i wywodzić się z domniemanego naruszenia praw, które podobnie są prawami majątkowymi (*Procola p. Luksemburgowi*, §§37-40). Istnienie jednego roszczenia majątkowego wśród innych zarzutów skarżącego niekoniecznie przesądza o jego „cywilnym charakterze” (*Panje-heighalehei p. Danii*, dec.).

Aby wniosek został zakwalifikowany jako „cywilny”, elementy prawa prywatnego muszą przeważać nad elementami prawa publicznego (*Deumeland p. Niemcom*, §§59-74). Jednocześnie nie istnieją jednak szczegółowe kryteria uniwersalnej definicji sporu „o charakterze cywilnym” w odróżnieniu od kryteriów definiujących „oskarżenie karne” (*Engel*).

Spory o charakterze cywilnym
Spory między stronami prywatnymi, takie jak pozwy dotyczące czynów zabronionych, zobowiązań i prawa rodzinnego.
Dotyczące prawa do wykonywania wolnych zawodów, np. takich jak lekarza (<i>Koenig p. Niemcom</i>), księgowego (<i>Van Marle</i>) lub adwokata (<i>H. p. Belgii</i>).
Prawo do prowadzenia działalności gospodarczej ograniczone przez uregulowania administracyjne lub cofnięcie koncesji – np. na prowadzenie taksówki (<i>Pudas p. Szwecji</i>) lub obsługę instalacji gazowej (<i>Benthem</i>), sprzedaż alkoholu (<i>Tre Traktörer AB p. Szwecji</i>), lub pracę żwirowni (<i>Fredin p. Szwecji</i>).
Roszczenie pieniężne stanowiące istotę sporu, jak unieważnienie nakazu zapłaty odszkodowania za niewłaściwe zakończenie przetargu na budowę (<i>Stran Greek Refineries i Stratis Andreadis p. Grecji</i>).
Wnioski dotyczące uprawnień emerytalnych, socjalnych, zdrowotnych i innych świadczeń, niezależnie od tego, czy przedmiotowe prawa wynikają z zobowiązań umownych, wcześniejszych składek osobistych czy postanowień prawa publicznego dotyczących ubezpieczeń społecznych – o ile ustalenie wysokości świadczenia jest przedmiotem sporu (<i>Salesi</i>).
Spory pracownicze dotyczące wynagrodzenia, emerytury i świadczeń powiązanych funkcjonariuszy publicznych – o ile przedmiotem wniosku nie jest samo zwolnienie ze służby albo odmowa przyjęcia do służby i prawo krajowe przewiduje w takich sprawach drogę sądową (<i>Vilho Eskelinen</i>).
Spory pracownicze łącznie ze sporami dotyczącymi rozwiązania stosunku pracy i wynagrodzenia (<i>Kabkov p. Rosji</i>).

Spory o charakterze cywilnym
Pozew o odszkodowanie za rzekome sprzeniewierzenie funduszy publicznych wniesiony przez organy publiczne przeciwko byłemu burmistrzowi (<i>Richard-Dubarry p. Francji</i>).
Pozew o odszkodowanie za zaniedbania skierowany przeciwko policji dotyczący zapobiegania przestępczości wniesiony przez osobę bezpośrednio poszkodowaną na skutek rzekomego zaniedbania (<i>Osman</i>).
Wniosek o dostęp do informacji gromadzonych przez organy publiczne, w sytuacji, gdy ich ujawnienie może znacznie wpłynąć na perspektywę zawodowe danej osoby (<i>Loiseau p. Francji</i>).
Decyzje administracyjne mające bezpośredni wpływ na prawa dotyczące własności, łącznie z odmową zatwierdzenia umowy sprzedaży nieruchomości gruntowej (<i>Ringeisen</i>), decyzje mające wpływ na możliwości skarżących zarządzania swoimi aktywami w związku ze stanem zdrowia psychicznego (<i>Winterwerp p. Holandii</i>) albo na skutek podejrzenia popełnienia przestępstwa (<i>Baraona</i>); postępowanie dotyczące prawa zajmowania nieruchomości (<i>Gillow p. Zjednoczonemu Królestwu</i>), scalenie nieruchomości rolnych (<i>Erkner i Hofauer p. Austrii</i>), wywłaszczenie (<i>Sporrong i Lönnroth p. Szwecji</i>), pozwolenie na budowę (<i>Mats Jacobsson p. Szwecji</i>), pozwolenie na utrzymanie aktywów pozyskanych w wyniku aukcji (<i>Håkansson i Sturesson p. Szwecji</i>) a także postępowania dotyczące rozmaitych rodzajów odszkodowań związanych z nieruchomościami (<i>Lithgow i inni p. Zjednoczonemu Królestwu</i>) lub przywrócenia własności (<i>Jasiūnienė p. Litwie</i>).
Wniosek o odszkodowanie za bezprawne pozbawienie wolności (<i>Georgiadis</i>).

Spory o charakterze cywilnym
Wniosek o odszkodowanie za rzekome tortury, łącznie z torturami zadawanymi przez osoby prywatne lub za granicą (<i>Al-Adsani p. Zjednoczonemu Królestwu</i>).
Skargi dotyczące warunków pozbawienia wolności (<i>Ganci p. Włochom</i>).
Wniosek o zwolnienie ze szpitalnego oddziału psychiatrycznego (<i>Aerts p. Belgii</i>).
Decyzje podjęte przez organy opiekuńcze ograniczające dostęp rodziców do dzieci (<i>Olsson p. Szwecji</i>).
Roszczenia ofiar rzekomych przestępstw wniesione w trakcie postępowania karnego (<i>Saoud p. Francji</i>); prawa wdowy w postępowaniu karnym przeciwko zmarłej stronie przeciwnej (<i>Grădinar p. Mołdawii</i>), postępowania dyscyplinarne przeciwko osobom pozbawionym wolności skutkujące ograniczeniem prawa skarżącego do odwiedzin członków rodziny (<i>Gülmez p. Turcji</i>) lub postępowania dotyczące prawa do przerwy w karze w celu społecznej reintegracji (<i>Boulois p. Luksemburgowi</i> , w chwili pisania sprawa toczy się przed Wielką Izbą).

Przez wiele lat wnioski dotyczące dostępu do służby publicznej, bezprawnego zwolnienia ze służby lub przywrócenia do służby funkcjonariuszy publicznych, którzy zajmowali stanowisko w imieniu państwa, uznawane były za znajdujące się poza zakresem artykułu 6 (*Pellegrin p. Francji* [WI], §§64-71). Jednakże od czasu wydania wyroku w sprawie *Vilho Eskelinen i inni p. Finlandii* [WI] w 2007 r. (§§50-64), Trybunał stosuje pewne domniemanie zastosowania artyku-

Podręczniki praw człowieka Rady Europy

łu 6, uznając takie sprawy za „cywilne”, jeśli spory dotyczą zwykłych spraw pracowniczych (wynagrodzenia, świadczeń itp.) i jeśli prawodawstwo krajowe przyznaje w takich sprawach dostęp do drogi sądowej, nawet jeśli jedyną drogą sądową dostępną skarżącemu jest postępowanie przed Trybunałem Konstytucyjnym (*Olujić p. Chorwacji*, §§31-43).

Spory nieuznane za „cywilne”
Sledztwo inspektorów rządowych dotyczące przejęcia biznesowego, pomimo nieznaczących konsekwencji dla reputacji skarżącego (<i>Fayed p. Zjednoczonemu Królestwu</i>).
Ustalenie prawa do zajmowania stanowiska politycznego, jak zasiadanie w parlamencie (<i>Ždanoka p. Łotwie</i> , post.), sprawowanie urzędu prezydenta (<i>Paksas p. Litwie</i> [WI]) lub burmistrza (<i>Cherepkov p. Rosji</i>).
Postępowania dotyczące statusu uchodźcy (azylu), deportacji i ekstradycji (<i>Slivenko p. Łotwie</i> , post.; <i>Monedero Angora p. Hiszpanii</i>).
Postępowania dotyczące ustalenia wymiaru podatku (<i>Lasmane p. Łotwie</i> , post.), o ile niewymierzona jest dopłata albo kara, w takim przypadku artykuł 6 może mieć zastosowanie w aspekcie „karnym” (<i>Janosevic p. Szwecji</i>); spory dotyczące zgodności z prawem przeszukania i zajęcia mienia przez organy podatkowe mają również charakter cywilny (<i>Ravon i inni p. Francji</i>).
Wnioski dotyczące wyłączenia sędziego i składu sądu wniesione przez powoda w postępowaniu karnym (<i>Schreiber i Boetsch p. Francji</i> , post.); tak więc nie ma oddzielnego prawa dostępu do sądu w sprawach skarg na decyzje proceduralne, istnieje jedynie prawo dostępu w celu determinacji kwestii wpadkowej w sprawie cywilnej lub karnej.

Spory nieuznane za „cywilne”
Wnioski dotyczące ogólnej niekompetencji organów lub niewłaściwego wykonywania ich oficjalnych obowiązków, chyba że istnieje wystarczający związek pomiędzy zarzucanymi działaniami lub bezczynnością organów a prawami lub obowiązkami skarżącego o charakterze cywilnym (<i>mutatis mutandis, Schreiber i Boetsch</i> , post.).
Postępowanie dyscyplinarne dotyczące zwolnienia oficera ze służby wojskowej za przynależność do islamistycznej grupy fundamentalnej, bez możliwości sądowej oceny decyzji podjętych przez dowódcę wojskowego (<i>Suküt p. Turcji</i> , post.).
Postępowanie wewnętrzne Kościoła Ewangelicko-Luterańskiego dotyczące przeniesienia księdza do innej parafii, niepodlegające ocenie sądowej zgodnie z prawem fińskim (<i>Ahtinen p. Finlandii</i>).
Postępowanie dotyczące wewnętrznej decyzji administracyjnej organizacji międzynarodowej, tzn. Europejskiego Urzędu Patentowego (<i>Rambus Inc. p. Niemcom</i> , post.).
Wniosek o odszkodowanie za odmowę przyznania statusu uchodźcy (<i>Panjeheighalehei</i> , post.);
Postępowanie dotyczące korekty danych osobowych w bazie Schengen (<i>Dalea p. Francji</i> , post.).

Oskarżenie w sprawie karnej

Zagadnienia ogólne

Stosowanie artykułu 6 w aspekcie karnym zakłada istnienie któregośkolwiek z następujących elementów (*Engel*):

- kwalifikacja karna rzekomego przestępstwa w prawie krajowym (pierwsze kryterium *Engel*),
- charakter wykroczenia (drugie kryterium *Engel*),
- charakter i stopień surowości możliwej kary (trzecie kryterium *Engel*).

Nie każda decyzja podjęta przez sędziego w trakcie postępowania karnego wchodzi w zakres „karny” artykułu 6; jedynie postępowanie mające na celu rozpoznanie oskarżenia karnego (tzn. potencjalnie skutkujące skazaniem) może znaleźć się w zakresie artykułu 6 w aspekcie karnym; tak więc artykuł 6 nie ma zastosowania w postępowaniu, podczas którego sędzia decyduje o tymczasowym aresztowaniu podejrzanego (*Neumeister p. Austrii*, §§22-25).⁶

Natomiast art. 6 §2 może mieć zastosowanie w kontekście postępowania, które nie jest „karne” – ani zgodnie z kwalifikacją krajową, ani według kryterium charakteru lub kary, o ile takie postępowanie prowadzi do uznania winy skarżącego (w znaczeniu karnym) (*Vassilios Stavropoulos p. Grecji*, §§31-32).

Kwalifikacja w prawie krajowym

Należy rozstrzygnąć kwestię czy wykroczenie jest definiowane w krajowym systemie prawnym jako karne, dyscyplinarne czy jednocześnie i karne i dyscyplinarne (*Engel*).

⁶ Zobacz poniżej, str. 82, Artykuł 6 §2: domniemanie niewinności.

Jasna krajowa kwalifikacja jako karna automatycznie umiejscawia sprawę w zakresie artykułu 6 w jego aspekcie karnym, jednakże nawet, jeśli w prawie krajowym nie ma takiej kwalifikacji, ma to tylko niewielkie znaczenie, gdyż większą wagę należy przywiązywać do drugiego i trzeciego kryterium (*Weber p. Szwajcarii*, §§32-34).

W sytuacji, kiedy w prawie krajowym nie ma jasności – jak w sprawie *Ravnsborg p. Szwecji* (§33), gdzie problem dotyczył kwalifikacji krajowej grzywny nałożonej za niewłaściwe komentarze w sądzie wygłaszane przez stronę postępowania cywilnego – istnieje konieczność oceny jedynie pod kątem drugiego i trzeciego kryterium.

Charakter wykroczenia

Kryterium to ma większe znaczenie niż pierwsze - kwalifikacja w prawie krajowym (*Weber*, §32).

Pociąga ono za sobą konieczność porównania prawa krajowego i zakresu jego zastosowania w przypadku innych czynów zabronionych w konkretnym systemie prawnym (*Engel*, §§80-85).

Przepisy krajowe mające na celu wymierzenie kary za jakiś czyn zabroniony są, co do zasady „karne”, jednakże w pewnych przypadkach cel, jakim jest ukaranie może współistnieć z celem prewencyjnym, oba te cele nie wykluczają się wzajemnie (*Öztürk p. Niemcom*, §53).

W przypadkach, w których celem prawa jest zapobieganie wykroczeniom popełnianym przez pewną grupę lub kategorię osób (np. żołnierze, więźniowie, lekarze), istnieje większe prawdopodobieństwo, że przepisy te będą uznane za dyscyplinarne i znajdują się poza zakresem artykułu 6 (*Demicoli p. Malcie*, §33).

Fakt, że prawo opisujące dane wykroczenie jest skierowane do szerszej grupy niż do jakiejś pewnej kategorii osób jest jedną z ważnych wskazówek, że owo wykroczenie ma charakter „karny”; kolejną wskazówką jest ciężar gatunkowy (*Campbell i Fell p. Zjednoczonemu Królestwu*, §101).

Jednocześnie mniejsza waga czynu sama w sobie nie wyklucza stosowania artykułu 6; „karny” charakter niekoniecznie wymaga pewnego stopnia ciężaru gatunkowego (*Öztürk*, §53).

Czyny o charakterze „karnym”

Wezwanie skarżącego przed komisję parlamentarną prowadzącą dochodzenie dotyczące publikacji rzekomo znieważającego artykułu, mając na uwadze między innymi odpowiednie przepisy skierowane do całości społeczeństwa (*Demicoli*).

Grzywna administracyjna nałożona na podstawie ustawy o naruszeniu porządku publicznego za udział w demonstracji bez zezwolenia. Czynnikiem znaczącym były m.in. krótkotrwałe zatrzymanie i przesłuchanie skarżącego przez śledczych prowadzące do nałożenia grzywny; a także fakt, że tego typu sprawy rozpatrywane są przez wydziały karne sądów krajowych (*Ziliberg*).

Czyny o charakterze „karnym”

Ukaranie więźniów za stosowanie przemocy fizycznej wobec strażnika i udział w buncie można rozpatrywać w aspekcie karnym jedynie w kontekście więziennym (czyn taki nie stanowił przestępstwa według ogólnego prawa karnego); ale zachowanie skarżącego można było zakwalifikować również jako pospolite przestępstwo uszkodzenia ciała i udziału w spisku i to właśnie należy uznać za istotne czynniki uznania, że oskarżenie wobec więźniów miało charakter „karny”, zważywszy w szczególności na szczególnie poważny charakter zarzutów (*Campbell i Fell*).

Ukaranie więźniów za groźby słowne wobec kuratora i zaatakowanie oddziałowego zostało uznane za czyn o „mieszanym” charakterze, jednakże ostatecznie został zakwalifikowany jako „karny” po łącznej analizie kar (dodatkowe dni pozbawienia wolności) (*Ezeh i Connors*).

Ukaranie adwokata za obrazę sądu, do której doszło po tym jak sędziowie przekazywali sobie nawzajem obraźliwe uwagi, w kontekście szerokiego zakresu stosowania przedmiotowego przepisu (*Kyprianou*, §31 wyrok Izby).

Grzywna nałożona na oskarżyciela prywatnego w postępowaniu dotyczącym znieważenia za ujawnienie prasie pewnych dokumentów procesowych dotyczących dochodzenia w toku; ukarane zostały strony postępowania, które, według Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, znajdowały się poza ścisłą grupą sędziów i prawników podlegających „przepisom dyscyplinarnym systemu sądowego” (*Weber*, ale zobacz także *Ravnsborg*).

W sytuacji, gdy prawo krajowe przewiduje nawet teoretyczną możliwość równoległej odpowiedzialności karnej i dyscyplinarnej, jest to argument przemawiający na korzyść zakwalifikowania czynu jako „mieszany”. Kryterium charakteru mieszanego jest ważne w sprawach wymagających bardziej skomplikowanej, łącznej analizy, do jakiej dochodzi w związku z naruszeniami dyscypliny w zakładzie karnym (*Ezeh i Connors p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§103-130).

W przypadku, gdy stan faktyczny sprawy wskazuje, że do czynu doszło w jakimś specyficznym, zamkniętym środowisku (takim jak koszary wojskowe lub zakład karny), wydaje się bardziej prawdopodobne, że czyn ten będzie zakwalifikowany jako mający charakter dyscyplinarny a nie karny (*Ezeh i Connors*, §104-106).

Badając kwestię stosowania artykułu 6 w sytuacji szczególnego więziennego reżimu dyscyplinarnego, Trybunał bierze pod uwagę środowisko zakładu karnego z powodów praktycznych (*Ezeh i Connors*, §104-106). Wydaje się, że Trybunał wykazuje mniej rygorystyczne podejście do swobody państwa poprzez rozróżnienie pomiędzy kwestiami dyscyplinarnymi i karnymi w kontekście zakładu karnego, w porównaniu np. z kontekstem wojskowym.

Chociaż, przynajmniej w teorii, artykuł 6 nie ma zastosowania w postępowaniach dotyczących ekstradycji (lub deportacji), to „ryzyko rażącego pozbawienia prawa do sprawiedliwości w państwie przeznaczenia, ... o którym Układające się Państwo wiedziało lub powinno było wiedzieć”

może rodzić pozytywny obowiązek państwa na tle artykułu 6 do powstrzymania się od ekstradycji (*Mamatkulov i Askarov p. Turcji* [WI], §§81-91).

Środki stosowane przez sądy w celu prawidłowego zarządzania wymiarem sprawiedliwości, takie jak grzywny, ostrzeżenia i inne rodzaje kar dyscyplinarnych, skierowane wyłącznie do adwokatów, prokuratorów (*Weber*) i stron postępowania (*Ravnsborg*) nie są uważane za mające charakter „karny”, chyba że prawo chroniące reputację sądów ma na tyle szeroki zakres, że pozwala na karanie jednostek spoza ściśłego grona zaangażowanego w dane postępowanie, taki charakter mają przepisy dotyczące „obrazy sądu” w niektórych systemach prawnych (*Kyprianou p. Cypru*, §31 wyrok Izby; zobacz jednak *Zaicevs p. Łotwie*). Poprzednie twierdzenie Trybunału, że „strony postępowania sądowego ... nie są objęte sferą dyscyplinarną systemu sądowego” (*Weber*, §33) wydaje się być stopniowo unieważniane w sprawie *Ravnsborg* a także i innych (§34; zobacz także przykłady w ramce).

Czyn nieuznany za „karny”

Grzywna nałożona przez sąd na stronę postępowania cywilnego za niewłaściwe zachowanie, w celu sprawnego zarządzania wymiarem sprawiedliwości; strony postępowania cywilnego są także związane sądowymi regułami dyscyplinarnymi (*Ravnsborg*).

Charakter i stopień surowości kary

Trzecie kryterium Engel powinno stanowić podstawę analizy albo kumulatywnie w sytuacji, gdy dojście do konkluzji nie jest możliwe po analizie pierwszego i drugiego kryterium (*Ezeh i Connors*, §§108-130) albo, jako alternatywne i ostateczne kryterium, które może świadczyć o oskarżeniu „karnym” nawet kiedy charakter czynu nie jest koniecznym „karny” (*Engel*).

Sprawy, w których występują sankcje „karne”
Skierowanie do oddziału dyscyplinarnego połączone z pozbawieniem wolności od trzech do czterech miesięcy orzeczone w wyniku dyscyplinarnego postępowania wojskowego (<i>Engel</i>).
Utrata możliwości przedterminowego warunkowego zwolnienia za udział w buncie w zakładzie karnym (<i>Campbell i Fell</i>).
Kara co najmniej siedmiu „dodatkowych dni” pozbawienia wolności orzeczone w postępowaniu dyscyplinarnym w zakładzie karnym (<i>Ezeh i Connors</i>).
Skazanie na co najmniej miesiąc pozbawienia wolności (<i>Kyprianou</i>).
Grzywna 500 franków szwajcarskich podlegająca zamianie na zastępczą karę pozbawienia wolności według stawki dziennej 30 franków szwajcarskich, nawet jeśli o takiej zamianie może orzec jedynie sąd (<i>Weber</i> ; ale zobacz także przeciwstawną decyzję w sprawie <i>Ravnsborg</i>).

Sprawy, w których występują sankcje „karne”
Dopłaty do podatku stanowiące dodatek do niezapłaconego podatku orzeczone w postępowaniu podatkowym, wobec odwetowego charakteru orzeczonej kary (<i>Janosevic</i>).
Wykroczenia drogowe podlegające karze grzywny, łącznie ze spowodowaniem wypadku drogowego (Öztürk), ucieczką z miejsca zdarzenia (<i>Weh p. Austrii</i>), przekroczeniem dozwolonej prędkości (O’Halloran i Francis), wobec odwetowego charakteru przewidzianych kar.

Chociaż Trybunał docenia zalety dekryminalizacji pewnych zachowań, takich jak wykroczenia drogowe niewielkiej wagi, co zapobiega wpisaniu danych do rejestru karnego i eliminuje konieczność rozpatrywania przez sądy mniej znaczących spraw, to jednocześnie artykuł 6 zabrania państwom arbitralnego pozbawiania sprawców wykroczeń niewielkiej wagi obszernych gwarancji proceduralnych obowiązujących w trakcie postępowań „karnych” (*Öztürk*).

Sprawy, w których nie występują sankcje „karne”
Lekki areszt (niebędący pozbawieniem wolności) albo dwa dni ścisłego aresztu podczas wojskowego postępowania dyscyplinarnego (<i>Engel</i>).
Obowiązkowe przeniesienie czynnego oficera wojskowego do rezerwy orzeczone w wyniku wojskowego postępowania dyscyplinarnego (<i>Saraiva de Carvalho p. Portugalii</i>).

Sprawy, w których nie występują sankcje „karne”

Grzywna 1 000 koron szwedzkich, teoretycznie podlegająca zamianie na karę pozbawienia wolności od czternastu dni do trzech miesięcy; Trybunał uznał możliwość takiej zamiany za mało prawdopodobną i wymagającą oddzielnej rozprawy sądowej. Uznano także, że stopień surowości kary nie był wystarczający, aby zakwalifikować ją jako „karną” (*Ravnsborg*; ale zobacz przeciwstawną decyzję podjętą w bardzo podobnych okolicznościach w sprawie *Weber*).

Postępowanie pracownicze prowadzące do odwołania prokuratora w przypadku domniemanego łapówkarstwa (*Ramanauskas*, post.).

Odwołanie urzędników państwowych zgodnie z ustawą o bezpieczeństwie narodowym na podstawie rzekomego braku lojalności wobec państwa (*Sidabras i Džiautas p. Litwie*, post.).

Ostrzeżenie wydane wobec prawnika w trakcie postępowania dyscyplinarnego (*X p. Belgii*, post. 1980).

Grzywna nałożona na nauczyciela za udział w strajku (*S. p. Niemcom*, post. 1984).

Areszt domowy zastosowany wobec osoby, której rzekome związki z mafią stanowiły zagrożenie porządku publicznego (*Guzzardi*).

Deportacja ze względów bezpieczeństwa, nawet jeśli jej podstawą jest podejrzenie działalności przestępczej (*Agee p. Zjednoczonemu Królestwu*), lub z powodu nielegalnego wjazdu do kraju, w którym stanowi to przestępstwo (*Zamir p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Postępowanie o ekstradycję, chyba że mamy do czynienia z kwestią obowiązku pozytywnego na tle Artykułu 6 wobec prawdopodobieństwa „rażącej odmowy prawa do sprawiedliwości w państwie docelowym” (*Mamatkulov i Askarov*).

Sprawy, w których nie występują sankcje „karne”

Ograniczenie w prowadzeniu działalności ubezpieczeniowej na podstawie twierdzenia, że inspektor nie jest zdolny do prowadzenia tego typu działalności, mimo że stawiane mu zarzuty mogły dotyczyć działalności przestępczej (*Kaplan p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Grzywna nałożona na farmaceutę za zachowanie nieetyczne polegające na nieprzepisowej wycenie leków (*M. p. Niemcom*, post. 1984).

Element ten pociąga za sobą konieczność oceny maksymalnej kary, którą można wymierzyć zgodnie z obowiązującym prawem a nie kary rzeczywiście wymierzonej w konkretnych okolicznościach (*Ezeh i Connors*).

Kwalifikacja „karna” wymaga, aby kara miała charakter odwetowy a nie jedynie odstrasżający i w takiej sytuacji stopień surowości kary przestaje mieć znaczenie (*Öztürk*).

Kara polegająca na pozbawieniu wolności, nawet na niedługi okres, prawie automatycznie klasyfikuje postępowanie jako „karne”. W sprawie *Zaicevs p. Łotwie* (§§31-36) trzy dni „administracyjnego aresztu” za obrazę sądu okazały się wystarczające aby zakwalifikować sprawę jako „karną” (zobacz także *Menesheva p. Rosji*, §§94-98).

Stosowanie artykułu 6 w postępowaniu przygotowawczym, odwoławczym, konstytucyjnym i innych postępowaniach kontrolnych

W sprawach dotyczących „oskarżenia karnego” ochrona praw zagwarantowanych przez artykuł 6 zaczyna wchodzić w grę w momencie oficjalnego przedstawienia zarzutów (*Eckle p. Niemcom*, §§73-75) lub podjęcia praktycznych działań bezpośrednio dotyczących danej osoby, takich jak przeszukanie (*Foti p. Włochom*, §§52-53). Kiedy jednostka jest przesłuchiwana przez policję w okolicznościach, które sugerują, że policja uważa tę osobę za potencjalnego podejrzanego a jego odpowiedzi są później użyte przeciwko niemu podczas procesu, artykuł 6 ma zastosowanie również do tego przesłuchania, pomimo, że dana osoba nie ma formalnego statusu podejrzanego lub oskarżonego (*Aleksandr Zaichenko p. Rosji*, §§41-60).

Artykuł 6 sam w sobie nie wymaga, aby państwa zorganizowały sądy apelacyjne i kasacyjne. Jednakże, jeśli taki system istnieje, artykuł 6 ma zastosowanie, o ile skarżący ma formalną możliwość odwołania się do wyższego sądu krajowego (*Chatellier p. Francji*, §§34-43).

Artykuł 6 ma zastosowanie nawet w sytuacjach, gdy sąd odwoławczy rozpatruje jedynie kwestie prawne (a nie faktyczne i prawne) a także w sytuacjach, kiedy może on jedynie uchylić lub utrzymać w mocy orzeczenie sądu niższej instancji, a nie wydać nowy wyrok (*Delcourt*, §§23-26).

Jednakże przed sądem odwoławczym nie ma obowiązku przestrzegania wszystkich gwarancji wynikających z artykułu 6, tak jak przed sądem pierwszej instancji. Jeśli dana osoba miała możliwość obecności w trakcie rozprawy przed sądem pierwszej instancji, jej obecność przed sądem odwoławczym nie musi być konieczna, pod warunkiem, że obecny jest jej prawnik i/lub nie ma konieczności ponownego ustalenia stanu faktycznego lub ustalenia kwestii związanych z osobowością lub charakterem skarżącego (*Sobolewski (Nr 2) p. Polsce*, §§37-44).

Sposób stosowania artykułu 6 na różnych etapach postępowania zależy od wielu czynników, należy wziąć pod uwagę całość postępowania w krajowym porządku prawnym. Z tego względu niedociągnięcia, do których doszło na jednym etapie mogą zostać naprawione na kolejnym etapie (*Fejde p. Szwecji*, §§31-34). Jednakże ostatnio Trybunał zaczął przywiązywać większą wagę do zdarzeń z pewnych istotnych momentów postępowania, takich jak brak skutecznej reprezentacji prawnej podczas pierwszego przesłuchania podejrzanego (*Panovits*, §§66-77) lub na końcowym etapie rozprawy (*Güvec p. Turcji*, §§125-133), co doprowadziło do konkluzji, że postępowanie jako całość było nierzetelne, nawet jeśli obrońca był obecny podczas innych etapów.

Artykuł 6 ma zastosowanie wobec całości procesu zarówno w sprawach cywilnych jak i w karnych, łącznie z ustaleniem odszkodowania i decyzją o wysokości kary,

nawet jeśli ta ostatnia ma być wymierzona przez inne organy niż sąd (*T. i V. p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§106-110).

Jednakże przepis ten nie ma zastosowania do rozmaitych postępowań toczących się już po skazaniu i wydaniu wiążącego wyroku (*Delcourt*), takich jak:

- wniosek o przedterminowe warunkowe zwolnienie (*X p. Austrii*, dec., 1961),
- wniosek o wznowienie postępowania (*Franz Fischer p. Austrii*, dec.),
- wniosek o zmniejszenie kary (*X p. Austrii*, dec., 1962),
- postępowanie toczące się po ustaleniu, że skarżący nie jest zdolny do uczestnictwa w procesie karnym (*Antoine p. Zjednoczonemu Królestwu*, dec.),
- postępowanie o ustalenie, w którym zakładzie karnym skarżący będzie odbywał karę (*X p. Austrii*, dec., 1977),
- ustalenie grupy klasyfikacyjnej, do której należy osoba pozbawiona wolności (*X p. Zjednoczonemu Królestwu*, dec., 1979),
- odwołanie przedterminowego warunkowego zwolnienia (*Ganusauskas p. Litwie*, dec.),
- przedłużenie kary wobec recydywisty znajdującego się w dyspozycji administracji rządowej (*Koendjbiarie p. Holandii*).

W większości systemów prawnych artykułu 6 nie stosuje się do postępowań przed sądami konstytucyjnymi jeśli sądy takie rozstrzygają kwestie zgodności prawa in abstracto (*Valašinas p. Litwie*, post.). Jednakże artykuł 6 może

mieć zastosowanie jeśli decyzja sądu konstytucyjnego może wpłynąć na wynik sporu, co do którego stosuje się artykuł 6 (*Olujić*, §§31-43).

Artykuł 6 nie ma zastosowania do bezskutecznych prób wznowienia postępowania karnego lub cywilnego czy to na podstawie ujawnienia nowych faktów czy w wyniku nadzwyczajnego czy postępowania lub specjalnej rewizji aspektów prawnych, jeśli jednostka nie ma zwykłego dostępu do tych dróg prawnych a skorzystanie z nich uzależnione jest od uznania specjalnych organów (*Tumilovich p. Rosji*, dec.).

Artykuł 6 nie ma zastosowania dopóki organy krajowe nie postanowią o wznowieniu postępowania, nawet jeśli skarżący wniósł o wznowienie w rezultacie wyroku Trybunału orzekającego o naruszeniu Konwencji w związku z kwestionowanym postępowaniem krajowym (*Franz Fischer*, dec.).

Jednakże w momencie wznowienia postępowania lub przyznania prawa do rewizji nadzwyczajnej, gwarancje z artykuł 6 znajdują zastosowanie do tego postępowania (*Vanyan p. Rosji*, §§56-58).

Prawo do sądu

Zagadnienia ogólne

W celu nadania skuteczności celowi artykułu 6 i w celu skutecznej ochrony praw w praktyce a nie jedynie iluzorycznych praw w teorii, Trybunał strasburski rozwinął następujące elementy składowe obszernego „prawa do sądu”:

- dostęp do sądu (*Golder*),
- ostateczność orzeczeń sądowych (*Brumărescu*),
- szybkie wykonanie orzeczeń sądowych (*Hornsby*).

Prawo do sądu jest prawem kwalifikowanym (*Ashingdane*) i przybiera różne formy w sprawach cywilnych i karnych.

Dostęp do sądu

Zagadnienia ogólne

Prawo dostępu do sądu należy analizować w odniesieniu do 4 głównych obszarów problemowych:

- brak legitymacji czynnej do wniesienia pozwu (*Golder*) lub apelacji w sprawie karnej (*Papon p. Francji*, §§90-100) lub do otrzymania orzeczenia sądu (*Ganci*),

- przeszkody proceduralne w dostępie, takie jak terminy (*Hadjianastassiou p. Grecji*, §§32-37) i opłaty sądowe (*Kreuz p. Polsce*, §§52-67),
- praktyczne przeszkody w dostępie, takie jak brak pomocy prawnej (*Airey p. Irlandii*, §§22-28),
- immunitety pozwanych (*Osman*).

Legitymacja czynna do złożenia pozwu, dochodzenia odszkodowania i otrzymania orzeczenia sądowego

Jest to prawo do złożenia wniosku do sądu mającego kompetencję do zbadania stanu faktycznego i prawnego sporu mu przedłożonego w celu wydania wiążącego orzeczenia (*Le Compte, Van Leuven i De Meyere*, §§54-61). Jednocześnie artykuł 6 nie tworzy żadnych praw materialnych (na przykład do uzyskania odszkodowania); prawo, na które powód powołuje się przed sądem musi istnieć w systemie krajowym a powód powinien mieć interes osobisty w wyniku postępowania, tzn. sprawa nie powinna być jedynie teoretyczna.

Prawo dostępu do sądu czerpie swoje źródło z zasady prawa międzynarodowego, która zabrania odmowy sprawiedliwości (*Golder*).

Ma ono zastosowanie zarówno do postępowań „cywilnych” jak i „karnych” (*Deweer*, §§48-54).

Składa się na nie także prawo do otrzymania orzeczenia sądowego (*Ganci*).

Istnieje pewna zbieżność między tym prawem a prawem do „sądu ustanowionego ustawą”, jako że oba wymagają dostępu do instytucji sądowej kompetentnej do wydania wiążących decyzji a nie jedynie opinii o charakterze zaleceń (*Bentham*, §§40-43).

Jeśli decyzja wpływająca na prawa „cywilne” lub zarzut „karny” wydana jest przez organ administracyjny, dyscyplinarny lub wykonawczy, w prawie krajowym musi istnieć strukturalne prawo do odwołania do sądu – autonomicznym wymogiem wynikającym z artykułu 6 jest możliwość ubiegania się o przynajmniej jeden etap sądowego zbadania sprawy (*Albert i Le Compte*, §§25-37).

Jednocześnie artykuł 6 nie przewiduje prawa do odwołania do sądu wyższej instancji od orzeczenia sądu niższej instancji; jedynie w przypadku, jeśli takie uprawnienie istnieje już w prawie krajowym, artykuł 6 stosuje się na kolejnych etapach postępowania sądowego. Możliwość ubiegania się o rozpatrzenie sprawy przez sądy dwóch lub więcej instancji jest więc nieautonomicznym wymogiem artykułu 6 (*Delcourt*; ale zobacz *Gorou (Nr 2) p. Grecji*, §§27-36,

gdzie Wielka Izba zbadała na tle artykułu 6 odmowę prokuratora złożenia apelacji w kwestiach prawnych (skargi kasacyjnej), mimo że greckie prawo nie wyposażało skarżącego w taką bezpośrednią możliwość, pozostawiając to uznaniu prokuratora.)

Prawo do uzyskania uzasadnienia orzeczenia – chociaż zdarzyło się, że Trybunał badał istnienie tego prawa z punktu widzenia „rzetelności” postępowania (*Hirvisaari p. Finlandii*, §§30-33)⁷ – strukturalnie mieści się ono w pojęciu prawa do sądu, jako że wymaga ustalenia odpowiedniego stanu faktycznego i prawnego konkretnej sprawy (*Chevol*, §§76-84).

Prawo domagania się odszkodowania i zadośćuczynienia zarówno przez jednostki jak i skarżących zbiorowych jest rozumiane jako część składowa prawa dostępu do sądu w sprawach cywilnych (*Živilinskas p. Litwie*, dec., odwołujące się, *mutatis mutandis*, do wyroku w sprawie *Comingersoll SA p. Portugalii* [WI], §35). Jednakże ustalenie uprawnienia danej osoby do otrzymania odszkodowania i wysokości tego odszkodowania należy do sądów krajowych; zgodnie z art. 6, badaniu podlega jedynie sposób rozstrzygnięcia, tzn. czy organy nie podjęły decyzji arbitralnie lub bezpodstawnie (*Živilinskas*).

Prawo dostępu do sądu jest prawem kwalifikowanym: państwa mogą nakładać ograniczenia na potencjalne stro-

⁷ Zobacz także poniżej, str. 73, Prawo do otrzymania uzasadnienia orzeczenia i wiarygodnych dowodów.

ny postępowania, jednakże ograniczenia te muszą służyć uzasadnionemu celowi, być proporcjonalne i na tyle zawężone, żeby nie naruszały samej istoty tego prawa (*Ashingdane*). Nie jest rozstrzygnięta kwestia czy ograniczenia dopuszczalne na tle artykułu 6 muszą być „zgodne z ustawą”, chociaż lektura niektórych spraw sugeruje, że tak właśnie powinno być (*Kohlhofer i Minarik p. Republice Czeskiej*, §§91-102).

Każdy przepis zezwalający na swobodę urzędników w ograniczaniu prawa poddania sprawy pod sąd musi jednocześnie przewidywać możliwość sądowej kontroli takiej decyzji (*Tinnelly*, §§72-79).

Im luźniejszy jest związek pomiędzy rzekomymi działaniami pozwanego a uprawnieniami lub obowiązkami o charakterze cywilnym skarżącego, tym mniejsze jest prawdopodobieństwo, że Europejski Trybunał Praw Człowieka dojdzie do przekonania, że prawo dostępu do sądu zostało naruszone, o ile w ogóle uzna, że artykuł 6 ma zastosowanie (*Schreiber i Boetsch*).⁸

Ograniczenia w dostępie do sądu: naruszenia

Uniemożliwienie osobie pozbawionej wolności, oskarżonej o napad w zakładzie karnym, złożenia pozwu o ochronę dóbr osobistych (*Golder*).

Ograniczenia w dostępie do sądu: naruszenia

Brak reakcji sądów krajowych na mające znaczenie dla sprawy kwestie prawne i faktyczne podniesione przez skarżącego w sprawie cywilnej i nieumotywowane przyjęcie przez sąd opinii wydanej przez urzędników administracji co do meritum sprawy (*Chevron*).

Brak możliwości wszczęcia postępowania przez inżyniera o zapłatę wynagrodzenia z powodu wymogu, że jedynie organizacja zawodowa może złożyć pozew w jego imieniu (*Philis p. Grecji*).

Brak możliwości złożenia kasacji w sprawie karnej, chyba że dana osoba zgłosi się do zakładu karnego (*Papon*).

Sprawa, w której skarżący, akcjonariusz mniejszościowy pewnej spółki, nie mógł określić ceny swoich udziałów podczas wykupu przymusowego przez akcjonariusza większościowego w inny sposób niż poprzez odwołanie się do organu arbitrażowego ad hoc, opisanego w umowie między spółką a akcjonariuszem większościowym, podczas gdy ów organ arbitrażowy nie miał cech charakterystycznych dla sądu ustanowionego ustawą (*Suda p. Republice Czeskiej*).

Oskarżony został przekonany do przyznania się przez przedstawicieli władzy pod pozorem nieprawdziwych zapewnień, że zostanie na niego nałożona niższa kara niż orzeczona przez sąd pierwszej instancji (*Marpa Zeeland BV i Metal Welding BV p. Holandii*).

Brak możliwości po stronie jedynego udziałowca i dyrektora zarządzającego spółki zakwestionowania decyzji o likwidacji spółki, w sytuacji gdy prawo to przysługiwało jedynie pełnomocnikowi ad hoc (*Arma p. Francji*).

⁸ Zobacz także powyżej, str. 14, Prawa i obowiązki o charakterze cywilnym.

Ograniczenia w dostępie do sądu: naruszenia

Brak możliwości po stronie powódki wykonania fotokopii istotnych dokumentów znajdujących się w posiadaniu pozwanego, a tym samym pozbawienie jej możliwości skutecznego przedstawienia sprawy (*K.H. i inni p. Słowacji*; jednakże ta sprawa powinna być raczej analizowana z punktu widzenia wymogu równości broni, zobacz niżej, str. 50).

Nawet w przypadku, gdy nie dochodzi do naruszenia artykułu 6 albo nie ma on zastosowania, w grę mogą wchodzić inne postanowienia Konwencji, przyznające prawa porównywalne do dostępu do sądu, takie jak obowiązki pozytywne: wynikające z artykułu 2 - ochrony życia (*Osman*, §§115-122) i wyjaśnienia śmierci (*Paul i Audrey Edwards p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§69-87); wynikające z artykułu 3 - ochrony przed dręczeniem i jego wyjaśnienia (*Z i inni p. Zjednoczonemu Królestwu*); ochrony życia rodzinnego i domu (na przykład *Fadeyeva p. Rosji*, §§116-134, w związku z niedostatecznością krajowych środków przy ponownym osiedlaniu mieszkańców w rejonie, gdzie występują zagrożenia środowiskowe); lub prawo do skutecznego środka naprawczego (np. jako konsekwencja ograniczonego zakresu kontroli sądowej nad ustawowymi programami zwiększenia ruchu lotniczego w pobliżu domów skarżących - *Hatton p. Zjednoczonemu Królestwu* [WI], §§116-130).

Ograniczenia w dostępie do sądu: przykłady braku naruszenia

Ograniczenia w legitymacji czynnej pacjentów psychiatrycznych do wniesienia pozwu o odszkodowanie przeciwko personelowi medycznemu za czyny wynikające z zaniedbania lub złej woli – łącznie z ograniczeniem odpowiedzialności personelu medycznego w przypadkach, gdy prawo przewiduje taką legitymację (*Ashingdane*).

Odmowa ustanowienia kuratora dla osoby chorej psychicznie w celu wniesienia pozwu, który nie miał szans powodzenia, w przypadku gdy osoba chora psychicznie nie mogła sama złożyć takiego pozwu (*X i Y p. Holandii*, 1985).

Ograniczenia dostępu do sądu, z powodu obowiązku uzyskania specjalnego zezwolenia od sędziego na wniesienie pozwu, w celu zapobiegania nadużyciu prawa przez pieniaczy sądowych (*H. p. Zjednoczonemu Królestwu*, 1985).

Ograniczenia dostępu do sądu indywidualnego udziałowca znacjonalizowanej spółki, z powodu wymogu wyboru przedstawiciela wszystkich udziałowców, który może być uznany za stronę postępowania – w celu uniknięcia powtarzalności tych samych roszczeń (*Lithgow i inni*, jednak zobacz *Phillis*).

Brak możliwości po stronie członka parlamentu domagania się kontynuowania postępowania karnego przeciwko niemu, które zostało zawieszono z powodu immunitetu parlamentarnego podsądnego (*Kart p. Turcji*).

Kwestia trafności odszkodowania lub zadośćuczynienia przyznane go przez sądy krajowe nie stanowi problemu na tle artykułu 6 o ile sądy krajowe nie rozpoznały sprawy w sposób arbitralny lub całkowicie nieracjonalny (*Živilinskas*, post.).

Przeszkody proceduralne: terminy procesowe, opłaty sądowe, właściwość sądu i inne formalności

Ustalenie ograniczeń proceduralnych i wymogów w prawie krajowym dla celów właściwego zarządzania wymiarem sprawiedliwości jest co do zasady dopuszczalne, jednakże nie powinny one osłabiać samej istoty dostępu do sądu (*Hadjianastassiou*, §§32-37).

Skarżący musi wykazać się właściwą starannością w celu zadośćuczynienia krajowym wymogom proceduralnym, takim jak terminy do wniesienia środków odwoławczych (*Jodko p. Litwie*, dec.).

Nie ma jasności w kwestii czy istnieje prawo do uzyskania informacji z sądu o odpowiednich terminach do wniesienia środków odwoławczych, wydaje się, że takie prawo może istnieć w sytuacji, w której w prawie krajowym istnieją dwa równoległe terminy, jak np. jeden do złożenia samego środka odwoławczego a drugi do jego uzasadnienia (*Vacher p. Francji*, §§22-31)⁹ lub w przypadku, kiedy sąd odwoławczy nie informuje skarżącego o terminie do ustanowienia nowego adwokata w sytuacji gdy poprzedni adwokat z urzędu odmówił wniesienia środka odwoławczego (*Kulikowski p. Polsce*, §§60-71).

Ponadto od oskarżonego pozbawionego wolności można wymagać należytej staranności przy uzyskaniu uzasad-

⁹ Zobacz także poniżej, str. 89, Odpowiedni czas i możliwości przygotowania obrony.

nienia orzeczenia, od którego ma zamiar on się odwołać; nie ma prawa, jako takiego do doręczenia pisemnej wersji (*Jodko*, dec.).¹⁰ Jednakże, jeśli prawo krajowe jasno ustanawia obowiązek doręczenia orzeczenia sądowego, nie można odmówić skarżącemu prawa do wniesienia odwołania, jeśli opóźnienie wynika z zaniechania organów, nawet, jeśli skarżący miał teoretyczną możliwość uzyskania orzeczenia z innych źródeł (*Davran p. Turcji*, §§31-47).

Przepisy krajowe mogą ponadto wymagać, aby pisma procesowe, łącznie z przedstawieniem stanu faktycznego i argumentacją prawną były sporządzone w pewnej formie. Jednakże ten wymóg nie powinien skutkować przesadnym formalizmem i wymaga się od sądu podjęcia z własnej inicjatywy pewnego wysiłku przy odczytywaniu pism skarżących, nawet, jeśli nie zostały one sformułowane w sposób absolutnie przejrzysty i precyzyjny (*Dattel (Nr 2) p. Luksemburgowi*, §§36-47).

Nieproporcjonalne ograniczenia dostępu do sądu

Wymóg wniesienia znacznej opłaty sądowej, stanowiącej proporcjonalną część wartości przedmiotu sporu w procesie o odszkodowanie przeciwko podmiotowi państwowemu (*Kreuz*, ale zobacz *Schneider p. Francji*, dec.).

Brak możliwości przedłużenia terminu do wniesienia bądź uzupełnienia odwołania, podczas gdy kwestionowaną decyzję doręczono ponad miesiąc po jej publikacji, czyli już po upływie pięciodniowego terminu do wniesienia odwołania (*Hadjianastassiou*, ale zobacz także *Jodko* poniżej).

¹⁰ Zobacz także poniżej, str. 60, Publikacja orzeczenia.

Nieproporcjonalne ograniczenia dostępu do sądu
Skarga kasacyjna wniesiona w terminie ale odrzucona z powodu, że skarżący nie uzasadnił jej w przepisany terminie, zważywszy na niewiedzę skarżącego co do istnienia dwóch równoległych terminów do złożenia skargi kasacyjnej - z jednej strony i jej uzasadnienia - z drugiej strony (<i>Vacher</i>).
Niepoinformowanie skarżącego występującego bez pomocy prawnej przed sądem apelacyjnym o nowym terminie do ustanowienia obrońcy w celu złożenia apelacji (<i>Kulikowski</i>).
Pozew ekologicznej organizacji pozarządowej kwestionujący planowanie przestrzenne odrzucony na podstawie faktu, że pozew nie opisał stanu faktycznego sprawy, podczas gdy sąd doskonale znał sprawę z poprzedniego postępowania (<i>L'Erablière A.S.B.L. p. Belgii</i>).
Pozew odrzucony, jako że „nie było możliwe odczytanie jego znaczenia i zakresu” – naruszenie orzeczone wobec braku działań sądu z własnej inicjatywy w celu zrozumienia niejasno sformułowanej skargi (<i>Dattel (Nr 2) p. Luksemburgowi</i>).
Brak możliwości po stronie pozwanego złożenia apelacji bez uprzedniego zapłacenia powodowi znacznej sumy zasądzonej w pierwszej instancji, wyrok pierwszej instancji był natychmiast wykonalny (<i>Chatellier</i>).
Obowiązek powoda cywilnego występującego w postępowaniu karnym, umorzonym z powodu przedawnienia, wniesienia nowej sprawy do sądu cywilnego (<i>Atanasova p. Bułgarii</i>).
Odmowa przyjęcia pozwu zbiorowego w formie elektronicznej; jeśli materiały miałyby zostać wydrukowane, zmieściłyby się na 42 milionach stron (<i>Lawyer Partners, a.s. p. Słowacji</i>).
Odmowa, bez wyraźnego powodu, przyjęcia do rozpatrzenia argumentacji przedstawionej przez jedną ze stron (<i>Dunayev p. Rosji</i>).

Kontynuacja postępowania cywilnego może być uwarunkowana faktem spełnienia przez powoda pewnych proceduralnych wymogów, takich jak stawiennictwo osobiste. Jednakże odmowa sądu apelacyjnego rozpatrzenia apelacji w sytuacji, gdy powód był przez jeden dzień nieobecny z powodu choroby, podczas gdy obecny był jego adwokat, została oceniona jako „szczególnie surowa i ciężka sankcja” sprzeczna z art. 6 §1 (*Kari-Pekka Pietiläinen p. Finlandii*, §§29-35).

Wymóg wniesienia opłat sądowych w sprawach cywilnych jest zgodny z prawem dostępu do sądu, o ile nie osłabia samej istoty tego prawa (*Kreuz*).

Znaczna opłata sądowa wymagana od powoda cywilnego przed rozpoczęciem postępowania będzie zgodna z artykułem 6, gdy pozwany jest osobą fizyczną i jeśli istnieje związek pomiędzy ową opłatą a żadaną sumą odszkodowania (*Jankauskas p. Litwie*, dec.). Jednakże znaczna opłata może naruszać prawo dostępu do sądu, jeśli stroną postępowania są organy państwowe (*Kreuz*) lub jeśli ma ona stanowić proporcjonalną część żadanego zadośćuczynienia (*Jankauskas*, dec.).

Ograniczenia w dostępie do sądu uznane za proporcjonalne

Przewidziane ustawowo rozmaite ograniczenia przy wnoszeniu pozwu lub apelacji, których celem jest sprawne zarządzanie wymiarem sprawiedliwości, jak konieczność wniesienia odwołania do odpowiedniego organu (*MPP „Golub” p. Ukrainie*) i terminy do wniesienia apelacji (*Stubbings i inni p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Przekroczenie terminu do złożenia apelacji ze względu na brak należytej staranności skarżącego przy wnioskowaniu o pisemną kopię kwestionowanej decyzji (*Jodko*, post.).

Znaczna wysokość opłaty sądowej, stanowiąca 5% sumy dochodzonego odszkodowania w postępowaniu o naruszenie dobrego imienia, jednakże nie było obowiązku uiszczenia opłaty sądowej w związku z zadośćuczynieniem dochodzonym przez skarżącego (*Jankauskas*, post.).

Wysokość opłaty sądowej związana z dochodzeniem odszkodowania, nawet w sytuacji prawdopodobieństwa otrzymania przez powoda znacznie mniejszej sumy niż dochodzona z powodu upadłości dłużnika (*Urbanek p. Austrii*).

Grzywny za znaczne przekroczenie prędkości, które miały być przez skarżącego złożone do depozytu zanim mógł on odwołać się od nich do sądu – zważywszy na częstotliwość odwołań od mandatów nakładanych za przekroczenie prędkości i potrzebę zapobiegania przeciążeniu sądów policyjnych (*Schneider*, post., ale zobacz także *Kreuz*).

Powód lub pozwany, który przegrywa sprawę może być zobowiązany do pokrycia wydatków strony przeciwnej. Nie stoi to w sprzeczności z art. 6 §1, pod warunkiem, że sądy

krajowe biorą pod uwagę finansowe możliwości przegranej strony i zasądzona suma nie jest zaporowa (*Collectif national d'information et d'opposition à l'usine Melox – Collectif stop Melox et Mox p. Francji*, §§13-16).

Co do zasady, sądy krajowe są lepiej umocowane do ustalenia czy są one kompetentne do zajęcia się sprawą. Odmowa przyjęcia pozwu z powodu braku jurysdykcji terytorialnej lub rzeczowej nie stanowi naruszenia prawa do sądu; jednakże problematyczna może być sytuacja, w której jeden sąd przekazuje sprawę drugiemu, oczywiście niewłaściwemu (*Zylkov p. Rosji*, §§23-29).

Przeszkody praktyczne: brak pomocy prawnej

Nie ma prawa, jako takiego do pomocy prawnej w sprawach cywilnych a z autonomicznym wymogiem zapewnienia pomocy prawnej w sprawach cywilnych mamy do czynienia jedynie gdy (*Airey*, §26):

- Procedura krajowa przewiduje przymus adwokacki lub
- z powodów skomplikowania sprawy.

Do skutecznego dostępu do sądu w sprawach cywilnych dochodzi poprzez zapewnienie bezpłatnej pomocy prawnej lub poprzez uproszczenie procedury tak, aby skarżący mógł występować sam (*Airey*, §26).

Ponadto, jeśli państwo utworzyło system pomocy prawnej w sprawach cywilnych, każda jej odmowa będzie uważana za ingerencję w prawo dostępu do sądu (wymóg nieau-

tonomiczny); jednakże nie dojdzie do naruszenia tego prawa jeśli państwo stworzy skuteczny mechanizm ustalania kategorii spraw kwalifikujących się do przyznania pomocy prawnej, przy czym Konwencja pozostawia państwom raczej szerszą swobodę (*Granger p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§43-48).

Nieproporcjonalne ograniczenia w zakresie przyznania pomocy prawnej
Znaczne opóźnienie w przyznaniu więźniowi dostępu do pomocy prawnej w celu wniesienia pozwu o odszkodowanie za uszkodzenie ciała (<i>Campbell i Fell</i>).
Odmowa pomocy prawnej ubogiemu skarżącemu w postępowaniu rozwodowym, gdzie samodzielne występowanie było praktycznie niewykonalne (<i>Airey</i> , ale zobacz także <i>Webb i Granger</i> poniżej).
Praktyczne przeszkody, na które napotkał skarżący po wytoczeniu powództwa przeciwko prawnikowi gdyż wszyscy wyznaczani z urzędu adwokaci wycofywali się ze sprawy nie chcąc uczestniczyć w postępowaniu przeciwko swojemu koledze (<i>Bertuzzi p. Francji</i>).
Sąd odmówił pomocy prawnej bez przeprowadzenia wstępnej rozprawy, a odmowa nie podlegała zaskarżeniu (<i>Bakan p. Turcji</i>).

Przymus adwokacki w sprawach toczących się przed sądami najwyższymi, istniejący już w momencie sporządzenia pisma do takiego sądu, nie jest sam w sobie sprzeczny z art. 6 §1 (*Webb p. Zjednoczonemu Królestwu*, post.), ale przepisom takim powinny towarzyszyć gwarancje procedu-

ralne chroniące przed arbitralnością. Z tego względu, jeśli adwokat z urzędu odmawia wniesienia odwołania do sądu najwyższego w przekonaniu, że są niewielkie szanse powodzenia, jego decyzja powinna być sporządzona na piśmie wraz z uzasadnieniem (*Staroszczyk p. Polsce*, §§121-139).

Ograniczenia w zakresie przyznania pomocy prawnej uznane za proporcjonalne
Odmowa pomocy prawnej w sprawie cywilnej z powodu braku szans powodzenia sprawy lub z powodu błędnego charakteru rozstrzygnięcia lub pieniactwa (<i>Webb</i> , post.).
Ustawowe wyłączenie pewnego typu sporów cywilnych spod systemu pomocy prawnej (<i>Granger</i>).
Nałożenie niewielkiej grzywny w celu zniechęcenia pieniaczy sądowych do składania frywolnych wniosków o sprostowanie wyroków (<i>Toyaksi i inni p. Turcji</i>).

Immunitet pozwanego w sprawie cywilnej

Stanowisko Trybunału dotyczące immunitetów w sprawach cywilnych, którymi cieszą się pewne krajowe lub zagraniczne organy, nie jest do końca jasne gdyż, na przykład, w kilku podobnych sprawach wniesionych przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, Trybunał orzekł o naruszeniu artykułu 6 (*Osman*); a w innych nie stwierdził naruszenia (*Z i inni p. Zjednoczonemu Królestwu*); podczas gdy w jesz-

cze innych stwierdził, że artykuł 6 w ogóle nie ma zastosowania (*Roche*).¹¹

Najwyższe sądy krajowe cieszą się raczej szeroką swobodą decydowania czy sprawy mają podstawę w prawie krajowym, a więc także, czy artykuł 6 ma zastosowanie, natomiast Trybunał musi mieć ważne powody, żeby podjąć inną decyzję niż sądy krajowe (*Roche*).

Nieproporcjonalne zastosowanie immunitetu

Immunitet, który posiadała policja w związku z postępowaniem o odszkodowanie za zaniedbania w prowadzeniu dochodzenia, w związku z rzekomym zaniechaniem ochrony życia i zdrowia rodziny nękaney przez osobę niestabilną psychicznie (*Osman*, ale zobacz także *Z i inni p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Członek parlamentu korzystający z immunitetu w związku z twierdzeniami niemającymi żadnego związku z działaniami parlamentarnymi (*Cordova p. Włochom*, ale zobacz także *A p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Umorzenie postępowania cywilnego dotyczącego publicznego wystąpienia członka parlamentu na podstawie immunitetu pozwanego, pomimo faktu, że wystąpienie to nie dotyczyło działalności parlamentarnej (*C.G.I.L. i Cofferati*).

Immunitet przysługujący ambasadzie zagranicznej w kontekście sprawy dotyczącej zarzutu dyskryminującego zwolnienia z pracy, podczas gdy umowa o pracę podlegała jedynie prawu prywatnemu (*Cudak p. Litwie [WI]; Sabeh El Leil p. Francji*, ale zobacz także *Fogarty*).

¹¹ Zobacz także powyżej, str. 11, Spór co do prawa istniejącego w prawie krajowym.

Jeśli artykuł 6 ma zastosowanie, należy dokonać rozróżnienia między immunitetem formalnym – to znaczy immunitetem od bycia pozwanym w pewnych typach postępowań, jak przyznany policji w związku z działaniami śledczymi (*Osman*) i bardziej ogólnym immunitetem materialnym, jakim cieszą się zagraniczne ambasady (*Fogarty*) lub inne państwa (*Al-Adsani*, §§52-67). W ocenie Trybunału immunitet powinien mieć raczej cechy formalnego niż materialnego, o tym czy immunitet jest uzasadniony powinien przesądzać charakter sporu a nie status prawny stron (*Fogarty*, §§32-39).

Należy znaleźć rozsądne proporcje oceniając z jednej strony zarzuty wysuwane przez powoda a z drugiej - potrzebę ochrony pewnych pozwanych w świetle uzasadnionego celu, do którego dąży państwo (*Osman*, §147).

Podczas oceny takiej proporcjonalności, państwa cieszą się marginesem swobody oceny (*Fogarty*, §§32-39). Pomimo jednak tego marginesu, Trybunał coraz częściej ocenia rozmaite decyzje organów krajowych, łącznie z parlamentami, dotyczące uzasadnienia istnienia immunitetu (zobacz *C.G.I.L. i Cofferati p. Włochom*, §§63-80, gdzie Trybunał nie zgodził się z włoską Izbą Deputowanych co do kwestii, czy oświadczenia składane przez jednego z jej członków były składane podczas wykonywania funkcji członka parlamentu).

Proporcjonalne zastosowanie immunitetu
Immunitet przyznany organom lokalnym od odpowiedzialności za zaniebdania w związku z zaniechaniem odebrania dzieci od wykonywujących je rodziców (<i>Z i inni p. Zjednoczonemu Królestwu</i> , ale zobacz także <i>Osman</i>).
Immunitet dotyczący oświadczeń składanych podczas debat parlamentarnych mający chronić interesy parlamentu jako całości, w przeciwieństwie do interesów indywidualnych parlamentarzystów (<i>A p. Zjednoczonemu Królestwu</i> , 2002, ale zobacz także <i>Cordova</i> i <i>C.G.I.L. i Cofferati</i>).
Immunitet przysługujący zagranicznej ambasadzie w kontekście rzekomo dyskryminujących praktyk rekrutacyjnych, zważywszy na publiczno-prawny charakter czynności (<i>Fogarty</i> , ale zobacz także <i>Cudak</i> i <i>Sabeh El Leil</i>).
Immunitet przyznany obcemu państwu dotyczący pozwu o odszkodowanie za rzekome tortury mające wydarzyć się w tym państwie, zważywszy, między innymi, na pewne kwestie natury praktycznej, takie jak niemożliwość wykonania jakiegokolwiek ewentualnej decyzji (<i>Al-Adsani</i>).
Brak możliwości pozwania sędziego w związku z decyzją podjętą przez niego w imieniu sądu w innym postępowaniu (<i>Schreiber</i> i <i>Boetsch</i> ; <i>Esposito p. Włochom</i> , post.; zobacz także powyżej, str. 15).

Podczas gdy Konwencję należy „o ile to możliwe interpretować w zgodzie z innymi zasadami prawa międzynarodowego” łącznie z innymi zobowiązaniami danego państwa, nie można wykluczyć, że wymagania konwencyjne mogą przeważać nad innymi zasadami (*Fogarty*, §§32-39).

Test proporcjonalności immunitetu wymaga zważenia istniejących względów interesu publicznego w celu zapobieżenia immunitetom blankietowym, należy brać pod uwagę charakter sporu, co ma do zyskania lub stracenia powod i ciężar gatunkowy zarzucanego działania lub zaniechania (*Osman*, §151).

Jak wynika z orzecznictwa, nawet immunitet formalny może naruszać artykuł 6 jeśli jest on zbyt szeroko skonstruowany (*Osman*), a immunitet materialny może być w zgodzie z artykułem 6, jeśli dopuszczenie do złożenia pozwu nie będzie miało żadnych praktycznych skutków (*Al-Adsani*).

Ostateczność orzeczeń sądowych - *res judicata*

Res judicata oznacza, że w momencie, kiedy wyrok cywilny albo uniewinnienie w sprawie karnej stają się ostateczne, są one natychmiast wiążące i nie powinno istnieć ryzyko ich uchylenia (*Brumărescu*).

Prawo to czerpie swoje źródło z zasady pewności prawnej (*Ryabykh p. Rosji*, §§51-58). Rażąco przykłady naruszeń tego postanowienia dotyczą ingerencji w drodze nadzwyczajnych lub specjalnych odwołań składanych przez najwyższych urzędników państwowych w celu ponownego rozpatrzenia sprawy po upływie terminu do wniesienia normalnego środka odwoławczego (*Brumărescu*, *Ryabykh*).

Sądy kolejnych instancji powinny, co do zasady, wykonywać swoje funkcje podczas zwykłych etapów postę-

powania, gdzie ograniczona jest liczba instancji a terminy są przewidywalne (*Ryabykh*; zobacz także *OOO „Link Oil SPB” p. Rosji*, dec.).

Jedynie niezwykle ważne okoliczności mogą uzasadniać poddanie sprawy pod rewizję nadzwyczajną, która nie powinna stać się ukrytą formą apelacji: możliwość istnienia dwóch interpretacji prawnych nie jest podstawą ponownego rozpoznania (*Ryabykh*). Jednakże można uchylić skazanie karne w drodze postępowania nadzwyczajnego, pod warunkiem, że uchylenie jest konsekwencją poważnego niedociągnięcia w pierwotnym postępowaniu (*Lenskaya p. Rosji*, §§36-44).

Państwa nie mogą wpływać na orzeczenia sądowe poprzez przyjmowanie nowych ustaw. Chociaż ingerencja ustawodawcza, która determinuje wynik postępowania w toku może być uzasadniona przez „niezwykle ważne powody natury ogólnej”, co do zasady powody finansowe nie mogą same w sobie uzasadniać takiej ingerencji (*Arnolin p. Francji*, §§73-83). Jednocześnie nie dochodzi do naruszenia zasady pewności prawnej, jeśli strona przegrywa sprawę z powodu zmiany orzecznictwa wpływającej na zasady proceduralne, do której doszło w trakcie rozpatrywania sprawy (*Legrand p. Francji*, §§39-43).

Sprawa może być otwarta na nowo na podstawie nowych okoliczności; jednakże okoliczności takich nie stanowi nowe prawo przyjęte ze skutkiem retroaktywnym (*Maggio i inni p. Włochom*, §§44-50; *SCM Scanner de l'Ouest*

Lyonnais i inni p. Francji, §§29-34). Co do zasady, każda ustawa powinna mieć zastosowanie do zdarzeń przyszłych.

Zasada *res judicata* nie wymaga od sądów krajowych kierowania się precedensami w podobnych sprawach; osiągnięcie jednolitości prawa może wymagać pewnego czasu i okresy niejednolitego orzecznictwa mogą być tolerowane bez uznania ich za podważające pewność prawną. Oznacza to, że dwa sądy, każdy w swoim własnym obszarze jurysdykcyjnym, mogą rozpatrywać podobne, (co do stanu faktycznego i prawnego) sprawy i dojść do różnych, ale jednakże racjonalnych i uzasadnionych wniosków (*Nejdet Şahin i Perihan Şahin*, §§61-96).

Szybkie wykonanie ostatecznych orzeczeń sądowych

Prawo to wynika z zasady skuteczności i ma na celu zapobieganie sytuacji pyrrusowego zwycięstwa skarżącego, gdy nie ma on zarzutów co do rzetelności samego postępowania (*Hornsby*).

Państwo nie może powoływać się na brak funduszy usprawiedliwiając nierespektowanie długu stwierdzonego wyroku wydanym przeciwko organowi państwa (*Burdov p. Rosji*, §§34-38). Jednakże brak funduszy może usprawiedliwiać niemożność wykonania wyroku wydanego przeciwko osobie fizycznej lub spółce (*Bobrova p. Rosji*, §§16-17). W takich „horyzontalnych” sporach (gdzie przeciwne strony są osobami prywatnymi) rola organów ogranicza się do uza-

sadnionej pomocy stronie wygranej w wykonaniu wyroku na jej korzyść a nie do zagwarantowania wykonania tego wyroku niezależnie od okoliczności (*Fuklev p. Ukrainie*, §§84-86).

Naruszenie prawa do egzekucji
Niewypłacenie odszkodowania przyznanego przez sądy krajowe w sprawie przeciwko organom ubezpieczenia społecznego, pomimo tytułu wykonawczego uzyskanego przez skarżącego sześć lat później (<i>Burdov</i>).
Odmowa wykonania przez właściwe organy wyroku nakazującego zamknięcie elektrowni ciepłych (<i>Okyay p. Turcji</i>).
Siedmioletnie opóźnienie po stronie organów w wykonaniu decyzji dotyczącej planowania przestrzennego korzystnej dla skarżącego (<i>Kyrtatos p. Grecji</i>).
Zaniechanie wykonania, po ponad ośmiu latach, wyroku sądowego zobowiązującego władze do przyznania odszkodowania w formie nieruchomości gruntowej zgodnie ze specjalną krajową ustawą o zwrocie prawa własności (<i>Jasiūnienė</i> , ale zobacz <i>Užkurėlienė i inni</i>).
Zaniechanie zwolnienia skarżącego z zakładu karnego po uniewinnieniu (<i>Assanidze p. Gruzji</i>).

Gwarancja ta jest niezależna od wymogów prawa krajowego. Naruszenie terminów krajowych wykonania wyroków nie musi koniecznie oznaczać naruszenia artykułu 6. Jedynie czasowe opóźnienie wykonania wyroku może być zaakceptowane, o ile nie osłabia to samej istoty prawa do sądu (*Burdov*).

Kryteria oceny opóźnienia wykonania orzeczeń sądowych nie są równoznaczne z bardziej rygorystycznymi wymogami

„rozsądnego terminu”, które znajdują zastosowanie jedynie w przypadku postępowania sądowego badającego sam spór,¹² chociaż niektóre elementy, takie jak stopień skomplikowania sprawy i zachowanie stron, bierze się pod uwagę w obu stach (*Užkurėlienė i inni p. Litwie*, §§31-37).

Jako że wykonanie orzeczenia przyznającego nieruchomością gruntową pociąga za sobą więcej czynności niż proste wypłacenie pieniędzy (jak w sprawie *Burdov*), może, więc ono trwać dłużej niż wykonanie innych orzeczeń (*Užkurėlienė*).

Jest to jeden z niewielu (do tej pory) obszarów, gdzie problemy powtarzające się dotyczące braku wykonania wyroków w pewnych państwach zostały rozwiązane za pomocą wyroków pilotażowych, gdzie Europejski Trybunał Praw Człowieka może wskazać problemy systemowe i może wymagać od pozwanego państwa zastosowania w określonym terminie różnych środków, łącznie z ustawowymi (*Burdov (Nr 2) p. Rosji*, §§125-146).

Brak naruszenia prawa do egzekucji
Czteroletnie opóźnienie w wykonaniu decyzji sądu wydanej w postępowaniu dotyczącym zwrotu nieruchomości gruntowej, wobec skomplikowania kroków, które należy podjąć i niejako ambiwalentnego stosunku skarżących do postępowania (<i>Užkurėlienė i inni</i> ; zobacz także <i>Jasiūnienė</i>).
Niezapłacenie przez państwo sumy przyznanej skarżącemu przez sądy krajowe w postępowaniu przeciwko prywatnemu pozwanemu, który zbankrutował (<i>Shestakov, dec.</i>).

¹² Zobacz także str. 77, Rozpoznanie sprawy w rozsądnym terminie.

Niezawisły i bezstronny sąd ustanowiony ustawą

Zagadnienia ogólne

Przepis ten wymaga, aby organy sądowe miały trzy główne cechy, które mogą się nawzajem przenikać:

- sąd „ustanowiony ustawą” (*H. p. Belgii*),
- sąd „niezawisły” (*Campbell i Fell*, §§78-82),
- sąd „bezstronny” (*Piersack p. Belgii*, §§30-32).

Jeśli sąd zawodowy lub dyscyplinarny nie spełnia wyżej wymienionych wymagań, należy zapewnić skarżącemu możliwość przekazania sprawy na późniejszym etapie pod ocenę sądową (*A. Menarini Diagnostics S.R.L. p. Włochom*, §§57-67).

Wymogi „bezstronności”, „niezawisłości” i „utworzenia ustawą” mają zastosowanie jedynie do organów sądowych.

Policja lub organy prokuratury nie muszą być bezstronne, niezawisłe albo utworzone na podstawie ustawy. Jednakże, jeśli w danym systemie prawnym istnieje urząd sędziego śledczego (ang. *investigating judge*, fr. *juge d’instruction*), wymóg bezstronności może stosować się także do tej instytucji (*Vera Fernández-Huidobro p. Hiszpanii*, §§108-114); podobnie, jeśli asystent sędziego przewodniczącego de facto wykonuje ważne funkcje w czasie

procesu orzekania, jego osobisty interes, co do wyniku postępowania może mieć wpływ na bezstronność sądu (*Bellizzi p. Malcie*, §§57-62).

Sąd „ustanowiony ustawą”

Co do zasady postanowienie to dotyczy kwestii czy pewne organy dyscyplinarne lub administracyjne rozstrzygające spór mają cechy „trybunału” lub „sądu” w autonomicznym znaczeniu artykułu 6, nawet jeśli w systemie krajowym nie noszą takiej nazwy (*H. p. Belgii*, §§50-55). Jest to jedyne postanowienie artykułu 6, które wyraźnie odwołuje się do prawa krajowego uzasadniając pewien stopień badania przez Trybunał „zgodności z ustawą”. Jednocześnie istnieje silne domniemanie, że sądy krajowe znają lepiej zasady swojej właściwości i jeśli kwestia jurysdykcji została właściwie zbadana na poziomie krajowym, Trybunał ma raczej tendencję do przyjmowania decyzji sądów krajowych, co do ich kompetencji rozpatrzenia sprawy (*Khodorkovskiy (Nr 2) p. Rosji*, dec.).¹³

¹³ Patrz także powyżej, str. 24, Legitymacja czynna do złożenia pozwu, dochodzenia odszkodowania i otrzymania orzeczenia sądowego i str. 28, Przeszkody proceduralne: terminy procesowe, opłaty sądowe, właściwość sądu i inne formalności.

Organy uznane za niebędące „sądem ustanowionym ustawą”
Ławnicy wybrani do zasiadania podczas rozstrzygania konkretnej sprawy bez zachowania ustawowego wymogu ich losowania oraz po upływie stosownego terminu (<i>Posokhov p. Rosji</i> , ale zobacz <i>Daktaras, dec.</i> , co do bardziej typowej interpretacji tego zwrotu).
Sprawa będąca w toku przyznana sobie samemu przez prezesa sądu i rozstrzygnięta tego samego dnia w oparciu o niejasne podstawy i w postępowaniu, któremu brakowało przejrzystości (<i>DMD Group, a.s.</i>).
Sytuacja, w której ustawa o ławnikach została uchylona a nowej jeszcze nie przyjęto, mimo to podczas okresu przejściowego ławnicy orzekali w sądach zgodnie z ustaloną tradycją (<i>Pandjikidze i inni</i>).

Punktem wyjścia jest funkcja i kompetencje organu rozstrzygającego sprawę na podstawie zasad prawa (*Belilos p. Szwajcarii*, §§62-73), co oznacza przede wszystkim brak nieskrępowanej swobody ze strony władzy wykonawczej (*Lavents p. Łotwie*, §§114-121).

Organ ten nie musi być częścią systemu sądów powszechnych a fakt, że ma jeszcze inne funkcje oprócz sędziowskich nie przesądza od razu, że nie ma cech „sądu” (*H. p. Belgii*). Termin ustanowiony ustawą ma na celu zapewnienie, że funkcjonowanie sądów nie zależy od swobodnego uznania władzy wykonawczej, ale jest uregulowane przez prawo pochodzące od parlamentu.

Członkowie takiego organu nie muszą być konieczne prawnikami lub wykwalifikowanymi sędziami (*Ettl p. Austrii*, §§36-41).

Sąd „ustanowiony ustawą”

Organ musi być wyposażony w kompetencję do wydawania wiążących decyzji (*Sramek p. Austrii*, §§36-42) a nie jedynie w kompetencję do wydawania opinii doradczych, nawet, jeśli w praktyce opinie takie są brane pod uwagę (*Benthem*, §§37-44).

Organy uznane za „sądy ustanowione ustawą”
Różne zawodowe organy dyscyplinarne, jak np. rady adwokackie, pomimo ich nakładających się na siebie funkcji – samorządowych, administracyjnych, doradczych, dyscyplinarnych i orzeczniczych (<i>H. p. Belgii</i>).
Wojskowe i więzienne sądy dyscyplinarne (<i>Engel</i>).
Organy administracji zajmujące się kwestiami dotyczącymi obrotu nieruchomości (<i>Ringeisen</i>) i reformą gruntową (<i>Ettl</i>).
Organy arbitrażowe zajmujące się odszkodowaniami za nacjonalizację i przymusową sprzedaż udziałów (<i>Lithgow i inni</i>).
Sąd pracy, co do którego minister, na mocy delegacji ustawowej, był wyposażony w kompetencje do decydowania o jego siedzibie i jurysdykcji terytorialnej (<i>Zand, dec.</i>);
Konkretny sąd karny, pomimo podważanej jurysdykcji terytorialnej w okolicznościach konkretnej sprawy (<i>Daktaras, dec.</i> ; ale zobacz także <i>Posokhov</i> jako raczej wyjątkowy przykład).
Niemiecki sąd sądzący osobę za akty ludobójstwa popełnione w Bośni (<i>Jorgic p. Niemcom</i>).
Specjalny sąd ustanowiony w celu orzekania w sprawach korupcyjnych i przestępczości zorganizowanej (<i>Fruni p. Słowacji</i>).

Właściwość sądu powinna być określona w ustawie; jednakże nie ma konieczności regulacji ustawowej każdego aspektu funkcjonowania sądownictwa (*Zand p. Austrii*, dec.). Jednocześnie niedopuszczalna jest sytuacja kiedy stanowisko i rola sędziego podlegają jedynie regulacji zwyczajowej (*Pandjikidze i inni p. Gruzji*, §§103-111).

Ocena pojęcia „sąd ustanowiony ustawą” zawiera w sobie ogólne badanie struktury ustawowej ustanawiającej wszystkie kategorie przedmiotowych organów; co do zasady nie zawiera ona w sobie badania kompetencji konkretnego organu w okolicznościach konkretnej sprawy – jak ponowna analiza zgodności z prawem krajowym jurysdykcji terytorialnej lub hierarchicznej danego sądu lub składu, który rozpatrywał zarzuty skarżącego (*Daktaras p. Litwie*, dec.; zobacz także: doktryna czwartej instancji).

Jedynie w pewnych wyjątkowych sprawach Trybunał podejmuje się oceny pojęcia „sąd ustanowiony ustawą”, tzn. czy skład sądu ma podstawę ustawową. Ciężar dowodu jest w tym przypadku bardzo rygorystyczny i skarżący musi wykazać całkowity brak podstawy ustawowej w prawie krajowym – a nie jedynie wątpliwości lub niewystarczające kompetencje jakiegoś konkretnego organu lub jego członka (*Lavents*).

„Niezawisły” sąd

Pojęcie niezawisłości sądu w pewnych aspektach przenika się z pierwszym elementem („sąd ustanowiony ustawą”), jako że wymaga ono istnienia gwarancji proceduralnych oddzielających władzę sądowniczą od innych, w szczególności od władzy wykonawczej (*Clarke p. Zjednoczonemu Królestwu*, dec.). Niezawisłość jest także często analizowana w związku z „obiektywną bezstronnością” i jasne rozróżnienie między tymi dwoma aspektami nie zostało wypracowane (*Moiseyev p. Rosji*, §§175-185).¹⁴

Wymagany jest pewien strukturalny stopień separacji organu od władzy wykonawczej; minister czy rząd nigdy nie może być uznany za „niezawisły” sąd (*Bentham*).

Jakakolwiek możliwość władzy wykonawczej zmiany orzeczenia organu lub zawieszenia jego wykonania pozabawia ten organ cech „niezawisłego” sądu (*Van de Hurk p. Holandii*, §§45-55).

Sam fakt, że sędziowie sądów powszechnych są nominowani przez przedstawicieli władzy wykonawczej, jak minister, albo finansowani w drodze postępowania regulowanego przez rząd, nie przesądza jeszcze o braku „niezawisłości” (*Clarke*, dec.); aby zbadać tę kwestię należy dokonać pełnej analizy sposobu mianowania, warunków sprawowania urzędu i gwarancji ustawowych przeciwko naciskom zewnętrznym.

¹⁴ Patrz także str. 41, „Bezstronny” sąd.

Koniecznym skutkiem „niezawisłości” sędziów jest gwarancja nieusuwalności sędziów przez władzę wykonawczą, nieusuwalność nie musi być formalnie zapewniona ustawowo, ale musi istnieć faktycznie (*Campbell i Fell*).

Organy nieuznane za „niezawisłe” sądy
Sądy wojskowe mające jurysdykcję nad osobami cywilnymi (Incal).
Policjant pełniący jednoosobowo funkcje sądowe, zważywszy na teoretyczne podporządkowanie, jedynie sprawiające takie wrażenie, funkcjonariusza wobec przełożonych, którzy wszczęli postępowanie przeciwko skarżącemu (<i>Belilos</i> , chociaż kwestia ogólnego wrażenia jest z reguły rozpatrywana przy pomocy obiektywnego testu „bezstronności”, patrz niżej, str. 40).
Dwaj ławnicy zasiadający w składzie sądu badającego umowę dzierżawy, mianowani przez stowarzyszenia zainteresowane kontynuowaniem istniejących warunków tej dzierżawy (<i>Langborger p. Szwecji</i> ; zobacz także: test „bezstronności”, poniżej, str. 40).
Sąd mieszany zawierający w składzie ławników (asystentów sądowych) nieposiadających wystarczających gwarancji niezawisłości, takich jak ochrona przed przedwczesnym zwolnieniem z funkcji lub ograniczenia w rozpatrywaniu spraw dotyczących stron, w których imieniu zostali oni mianowani (<i>Luka p. Rumunii</i>).
Sąd wojskowy, którego sędziowie byli mianowani przez podsądnego (Ministerstwo Obrony) i byli od niego zależni finansowo, zważywszy na szczególną rolę ministerstwa podczas przydzielania mieszkań oficerom (<i>Miroshnik p. Ukrainie</i>).

Organy nieuznane za „niezawisłe” sądy

Specjalna komisja łącząca funkcje śledcze i orzecznicze, prowadząca postępowanie dyscyplinarne przeciwko spółce finansowej (*Dubus S.A. p. Francji*).

Asesorzy w polskich sądach, których Minister Sprawiedliwości mógł usunąć z urzędu, zważywszy na brak gwarancji chroniących asesorów przed arbitralnym działaniem ministra (*Henryk Urban i Ryszard Urban*).

Nie ma określonego minimalnego czasu kadencji, stosunkowo krótki, ale jednakże dopuszczalny termin trzech lat w przypadku więziennego organu dyscyplinarnego jest prawdopodobnie najniższym punktem odniesienia (*Campbell i Fell*).

System, w którym istnieją sądy mieszane składające się z sędziów zawodowych i ławników (asystentów sądowych) będzie zgodny z wymogiem niezawisłości o ile istnieją wystarczające gwarancje niezawisłości ławników, łącznie z ochroną przed wcześniejszym zwolnieniem z urzędu i ograniczeniami w zasiadaniu w składzie rozpatrującym sprawy dotyczące stron, które mogą odgrywać rolę w mianowaniu ławników (*Luka p. Rumunii*, §§55-61).

Trybunał wielokrotnie podkreślał znaczenie wrażenia niezawisłości – tzn. tego, czy niezależny obserwator postrzeżga organ, jako „niezawisły sąd” (*Belilos*). Kwestia wrażenia w okolicznościach konkretnej sprawy jest zwykle rozpatrywana na tle obiektywnego testu „bezstronności”

(*Daktaras p. Litwie*, §§30-38), ale w kilku wyjątkowych przypadkach była ona rozpatrywana z punktu widzenia „niezawisłości”, chodzi tu o przypadki orzekania przez sądy specjalne a nie powszechne (*Belilos*).

Sposób przydzielania sędziom poszczególnych spraw może również budzić wątpliwości, co do ich niezawisłości. W sprawie *Moiseyev* (§§175-185) Trybunał orzekł o naruszeniu wymogów „niezawisłości” i „bezstronności”, ponieważ skład sądu był zmieniany (decyzją przewodniczącego) jedenaście razy, podczas gdy jedynie w dwóch przypadkach zmianom tym towarzyszyło uzasadnienie. W sprawie *DMD Group, a.s.* (§§62-72) bardzo podobna sytuacja była poddana analizie na tle wymogu „sądu ustanowionego ustawą”.

Organy uznane za „niezawisłe” sądy

Sąd przemysłowy, wykonalność orzeczeń którego zależała od uznania administracji rządowej (*Van de Hurk*).

Sąd dyscyplinarny w zakładzie karnym, którego członkowie byli mianowani przez ministra, ale nie podlegali żadnym instrukcjom co do swojej funkcji orzeczniczej (*Campbell i Fell*).

Sąd do spraw odszkodowań, którego dwóch członków było powołanych przez ministra, podczas gdy on sam był pozwany w sprawie; w wyniku wcześniejszych konsultacji strony nie złożyły żadnych zastrzeżeń (*Lithgow i inni*).

Specjalny sąd do spraw nieruchomości gruntowych, w składzie którego zasiadali urzędnicy administracji ustawowo zobowiązani do działania w sposób niezawisły (*Ringeisen*).

Organy uznane za „niezawisłe” sądy

Sąd wojskowy mający jurysdykcję nad stronami, będącymi wojskowymi (*Incal p. Turcji*; ale porównaj z *Miroshnik p. Ukrainie*).

Mieszany sąd wojskowy mający w swoim składzie sędziego cywilnego; oskarżony miał możliwość zgłoszenia zastrzeżeń co do składu organu (*Cooper p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Finansowanie sądów z budżetu państwa samo w sobie nie stanowi powodu do poddawania w wątpliwość ich niezawisłości, chyba, że w sprawach przeciwko Skarbowi Państwa możliwe jest ustalenie związku przyczynowego między funduszami otrzymanymi przez sąd a konkretną sprawą (*Porubova p. Rosji*, dec.).

W sytuacji, gdy kwestionowana jest niezawisłość i bezstronność prezesa sądu, nie dojdzie do naruszenia art. 6 §1 jeśli nie uczestniczy on osobiście w badaniu sprawy i nie udziela innym sędziom żadnych wskazówek, nawet jeśli nadzoruje on zasady dystrybucji spraw, wyznacza sędziów sprawozdawców i ocenia ich pracę.¹⁵

Nawet jeśli sąd kolejnej instancji (apelacyjny) jest „niezawisły”, nie stanowi to samo w sobie kompensacji za brak niezawisłości sądu pierwszej instancji, chyba że sąd drugiej instancji odniósł się w swoim orzeczeniu do kwestii niezawisłości (*Henryk Urban i Ryszard Urban*, §§47-56).

¹⁵ *Parlov-Tkalčić p. Chorwacji*, §§81-97, chociaż sprawa ta podlegała analizie z punktu widzenia „bezstronności” w sposób podobny do sprawy *Daktaras* i innych porównywalnych wspomnianych poniżej, str. 39.

„Bezstronny” sąd

Podczas gdy pojęcie „niezawisłości” sądu wymaga strukturalnego badania ustawowych i instytucjonalnych gwarancji przeciwko ingerencji ze strony innych organów władzy w sprawy sądownicze, „bezstronność” zakłada badanie niezależności sądu od stron występujących w konkretnej sprawie (*Piersack*). Obecność w składzie nawet jednego stroniczego sędziego może doprowadzić do naruszenia wymogu bezstronności, nawet, jeśli nie ma żadnych powodów do poddawania w wątpliwość bezstronności pozostałych (lub większości pozostałych) sędziów (*Sander p. Zjednoczone-mu Królestwu*, §§18-35).

„Bezstronność” oznacza brak przychylności lub uprzedzeń wobec stron. Test bezstronności przybiera dwie formy: subiektywną i obiektywną (*Piersack*).

Test subiektywny wymaga wykazania silniejszego indywidualnego/przyczynowego związku sędziego z jedną ze stron. Zachodzi domniemanie bezstronności subiektywnej chyba, że istnieje dowód przeciwny (*Piersack*). Przykłady braku subiektywnej bezstronności:

- oświadczenia publiczne składane przez sędziego orzekającego w danej sprawie karnej, oceniające, jakość linii obrony i perspektywy, co do wyniku postępowania (*Lavents*; sprawa ta dotyczyła domniemania niewinności), lub charakteryzujące skarżącego w sposób negatywny (*Olujić*, §§56-68),

- oświadczenie sędziów na sali sądowej, że zostali oni „poważnie obrażeni” przez adwokata, którego jednocześnie uznali winnym obrazy sądu (*Kyprianou*, 118-135, w sprawie tej Trybunał uznał także, że nie ma oddzielnego problemu w aspekcie domniemania niewinności),
- oświadczenie sędziego rodzinnego zawarte w decyzji o wszczęciu postępowania wobec nieletniego skarżącego, że istnieją „wystarczające dowody winy skarżącego”, następnie ten sam sędzia znalazł się w składzie orzekającym, który ostatecznie uznał skarżącego za winnego (*Adamkiewicz p. Polsce*, §§93-108).

Sądy uznane za niespełniające wymogu bezstronności (test obiektywny)

Sędzia zasiadający w składzie sądu karnego, który wcześniej był szefem wydziału prokuratury odpowiedzialnego za przygotowanie aktu oskarżenia przeciwko skarżącemu (*Piersack*).

Sędzia rozstrzygający meritum sprawy, który wcześniej sprawował funkcję sędziego śledczego w tej sprawie (*De Cubber*).

Sędzia orzekający, który wcześniej wydał postanowienie o przedłużeniu tymczasowego aresztowania odwołując się do silnych dowodów przeciwko skarżącemu (*Hauschildt*); jednakże samo wcześniejsze przedłużenie tymczasowego aresztowania nie prowadzi do podważenia bezstronności (*Perote Pellon p. Hiszpanii*).

Sędziowie działający jednocześnie jako oskarżyciele i orzecznicy w postępowaniu uproszczonym dotyczącym obrazy sądu (*Kyprianou*).

Sądy uznane za niespełniające wymogu bezstronności (test obiektywny)
Ingerencja sędziego przełożonego, który mianował skład izby na poziomie kasacyjnym, wniósł apelację <i>sui generis</i> w sprawie, ale sam nie zasiadał w składzie (<i>Daktaras</i>).
Brak wystarczających gwarancji chroniących sąd niższej instancji od nacisków ze strony sądu wyższej instancji w celu podjęcia pewnej decyzji (<i>Salov</i>).
Sąd orzekający w sprawie ustawy, którego członkowie wcześniej uczestniczyli w charakterze doradczym w przygotowaniu projektu ustawy (<i>Procola</i> , ale zobacz <i>Kleyn i inni</i>).
Sędzia, który w wyższej instancji na poprzednim etapie tego samego postępowania występował jako doradca prawny przeciwników procesowych skarżącego (<i>Mežnarič p. Chorwacji</i>).
Sędzia, który był wcześniej zaangażowany w rozstrzygnięcie finansowych problemów męża skarżącej w pewnym banku, później badał sprawę przeciwko temu samemu bankowi (<i>Sigurdsson</i> , ale zobacz <i>Pullar</i> , dec.).
Kilku sędziów przysięgłych w postępowaniu dotyczącym znieśławienia, którzy byli członkami partii politycznej, która była głównym celem rzekomo znieśławiających materiałów (<i>Holm</i> , ale zobacz <i>Salaman</i> , dec.).
Ława przysięgłych, której członkowie wypowiadali poprzednio rasistowskie żarty dotyczące skarżącego, pomimo faktu, że te krzywdzące oświadczenia zostały później odwołane jako niewłaściwe przez konkretnego ławnika, który je wypowiadał a także przez całą ławę przysięgłych (<i>Sander</i>).

Sądy uznane za niespełniające wymogu bezstronności (test obiektywny)
Prokurator nieformalnie rozmawiający z sędziami przysięgłymi podczas przerwy w rozprawie, przy czym sędzia przewodniczący zaniechał dopytania przysięgłych o kwestie charakteru wymienionych uwag i możliwego wpływu, jaki mogą one mieć na ich opinię (<i>Farhi</i>).
Bliskie więzy rodzinne (wujek – siostrzeniec) pomiędzy sędzią a adwokatem strony przeciwnej (<i>Micallef p. Malcie</i>).
Dwóch członków składu orzekającego, którzy wcześniej podejmowali decyzje dotyczące środków zapobiegawczych, łącznie z tymczasowym aresztowaniem, uzasadniając je względami, które nie znalazły się we wniosku prokuratora a które sugerowały, że dowody przeciwko skarżącemu są wystarczające (<i>Cardona Serrat p. Hiszpanii</i>).
Ekstremalnie jadowita kampania prasowa towarzysząca procesowi dwóch nieletnich oskarżonych, połączona z brakiem skutecznego udziału podsądnych (<i>T. i V. p. Zjednoczonemu Królestwu</i> , §§83-89; zobacz także poniżej: wymóg skutecznego udziału, str. 57).

Obiektywny test bezstronności wymaga od skarżącego wykazania słabszego poziomu indywidualnego/przyczynowego związku i z tego powodu ciężar dowodu jest mniej restrykcyjny. Wrażenie stronniczości lub uzasadniona wątpliwość, co do braku stronniczości są wystarczające z punktu widzenia rozsądnego obserwatora (*Piersack*). W przeciwieństwie do testu subiektywnego, sam zarzut braku obiektywnej bezstronności tworzy pozytywne dla skarżącego domniemanie, które pozwane państwo może jedynie oba-

lić poprzez wykazanie istnienia wystarczających gwarancji proceduralnych wykluczających jakiegokolwiek uzasadnione wątpliwości (*Salov p. Ukrainie*, §§80-86; *Farhi p. Francji*, §§27-32).

Uzasadnione wątpliwości, co do bezstronności mogą zrodzić się w wyniku poprzedniego zatrudnienia sędziego u jednej ze stron (*Piersack*), wykonywania na zmianę funkcji prokuratorskich i orzeczniczych na różnych etapach tego samego postępowania (*De Cubber p. Belgii*, §§24-30), próby udziału tych samych sędziów w kolejnych etapach postępowania (*Salov*), ingerencji ze strony sędziego niezasiadającego w składzie orzeczniczym (*Daktaras*), łączenia funkcji legislacyjnych/doradczych i orzeczniczych (*Procola*, §§41-46), rodzinnych, biznesowych i innych poprzednich związków pomiędzy stroną a sędzią (*Sigurdsson p. Islandii*, §§37-46), a także takich samych zwyczajów socjalnych i praktyki, jak przynależność religijna strony postępowania i członka składu orzekającego (*Holm p. Szwecji*, §§30-33).

Niemniej jednak należy wykazać wystarczająco silny związek przyczynowy pomiędzy zjawiskiem rzekomo świadczącym o braku obiektywnej bezstronności sądu wobec strony a stanem faktycznym podlegającym ocenie (*Kleyn i inni p. Holandii*, §§190-202) lub osobami (*Sigurdsson*) zaangażowanymi w konkretną sprawę. W rezultacie sama przynależność sędziego i strony postępowania do pewnej grupy społecznej lub stowarzyszenia – jak ta sama partia polityczna albo wspólnota religijna, nie stano-

wi wystarczającego dowodu obiektywnej stronniczości; nawet na tle testu obiektywnego należy wykazać wystarczający związek indywidualny/przyczynowy (porównaj, na przykład, inne konkluzje w podobnych okolicznościach w sprawach *Holm i Salaman p. Zjednoczonemu Królestwu*, post.; *Sigurdsson p. Islandii* i *Pullar p. Zjednoczonemu Królestwu*, dec.; zobacz przykłady w ramce).

Wyższy stopień indywidualizacji uzasadnionych wątpliwości rozsądnego obserwatora czasem zaciera różnice między testem obiektywnym a subiektywnym (*Sander*, §§22-35).

Sądy uznane za bezstronne

Sytuacja, w której ten sam sędzia ponownie rozpatrywał sprawę w pierwszej instancji w związku z uchYLENIEM wyroku i przekazaniem do ponownego rozpoznania przez sąd apelacyjny (*Stow i Gai p. Portugalii*);

Sytuacja, w której członkowie składu orzekającego w kwestii ustawy pełnili poprzednio funkcje doradcze w trakcie prac nad przyjęciem ustawy, jednakże ich opinie nie dotyczyły tych aspektów ustawy, które miały uzasadniony związek z późniejszym sporem (*Kleyn i inni*);

Udział w lekarskim sądzie dyscyplinarnym lekarzy, którzy byli członkami organu zawodowego, do którego podsądni odmówili wstąpienia (*Le Compte, Van Leven i De Meyere*);

Sytuacja, w której sąd poprzednio rozpatrywał kolejno podobne lub powiązane sprawy i mógł opracować pewne metody postępowania w tym względzie (*Gillow*);

Sądy uznane za bezstronne
Sytuacja, w której sędzia należący do masonerii został powołany do zbadania testamentu sporządzonego przez masona na rzecz innego członka loży a nie skarżącego (<i>Salaman, dec.</i> ; ale zobacz <i>Holm</i>);
Sytuacja, w której jeden z przysięgłych był poprzednio zatrudniony przez wiodącego świadka oskarżenia w sprawie karnej – brak wystarczającego związku przyczynowego, zważywszy w szczególności, że ten właśnie przysięgły był zwolniony z pracy (<i>Pullar, dec.</i> , ale zobacz <i>Sigurdsson</i>);
Sytuacja, w której sędzia dał sędziom przysięgłym jednoznaczne instrukcje zignorowania wrogiej kampanii medialnej przeciwko skarżącemu (<i>Mustafa Kamal Mustafa (Abu Hamza) (Nr 1), dec.</i>);
Sytuacja, w której jeden z ławników, którego bezstronność budziła wątpliwości, zasiadał w składzie orzekającym przez krótki czas, po którym został wyłączonej od udziału w postępowaniu i ostateczna decyzja została podjęta bez jego obecności (<i>Procedo Capital Corporation p. Norwegii</i>);
Sytuacja, w której asystent sędziego przewodniczącego wcześniej pracował jako konsultant u jednej ze stron, zważywszy na brak dowodów, że ów asystent miał jakikolwiek związek z tą konkretną sprawą (<i>Bellizzi</i>).

Nie budzi wątpliwości twierdzenie, że ekstremalnie złośliwa kampania prasowa może negatywnie wpłynąć na rzetelność postępowania i bezstronność ławy przysięgłych (*Hauschildt p. Danii*, §§45-53) i w nieco mniejszym stopniu na bezstronność sędziów zawodowych (*Butkevičius p. Litwie, dec.*), nie został jednak opracowany test, co do kwe-

stii pozytywnych obowiązków, które obciążają w takim przypadku sądy i inne organy.¹⁶ Nie ma problemu naruszenia artykułu 6 w sytuacji, gdy sędzia przewodniczący poucza ławę przysięgłych, że należy ignorować relacje medialne z procesu i wizerunek oskarżonego przedstawiany przez prasę a jednocześnie wydaje mediom powtarzające się ostrzeżenia o konieczności poszanowania sprawiedliwości i domniemania niewinności (*Mustafa Kamal Mustafa (Abu Hamza) (Nr 1) p. Zjednoczonemu Królestwu, dec.*, §§36-40).

Jednoznaczne stwierdzenie winy wypowiedziane przez sędziego przed skazaniem jest dowodem naruszenia art. 6 §1 w aspekcie subiektywnej bezstronności a także naruszeniem domniemania niewinności wynikającego z art. 6 §2 (*Lavents; Kyprianou*).¹⁷ W większości spraw jednakże, naruszenie art. 6 §2 wynikające z oświadczenia sędziego przewały jako *lex specialis* i spowoduje, że nie będzie konieczności badania sprawy na tle art. 6 §1, chyba że kwestionowane oświadczenie nie stanowiło jednoznacznego uznania winy, w takim przypadku właściwsze będzie badanie bezstronności (*Kyprianou*).

Samo podejrzenie wyrażone w oświadczeniach sędziów, jeśli nie jest wystarczająco stanowcze aby stanowić naruszenie domniemania niewinności wynikającego z art. 6 §2, może być wystarczające do zdyskwalifikowania sędziego jako stronniczego z obiektywnego punktu widzenia na tle

¹⁶ Na temat przesadnego nagłośnienia sprawy zobacz także sprawę *T. i V. p. Zjednoczonemu Królestwu* (§§83-89); i str. 57. Skuteczny udział, poniżej.

¹⁷ Zobacz także str. 82, Artykuł 6 §2: domniemanie niewinności.

art. 6 §1 (*Hauschildt*) lub nawet z subiektywnego punktu widzenia jeśli oświadczenie dotyczy pewnych osobistych cech podsądnego i przekracza granice zwykłych wymogów proceduralnych (*Kyprianou*).¹⁸

Postanowienie sędziego o odmowie zwolnienia oskarżonego za poręczeniem majątkowym niekoniecznie oznacza, że sędzia ten jest stronniczy i nie może rozpoznać meritum sprawy; jednakże, jeśli prawo wymaga, aby sędzia stosujący tymczasowe aresztowanie miał kategoryczne podejrzenie, że osoba ta popełniła zarzucone jej przestępstwo, sędzia ten nie może później orzekać w sprawie (*Ekeberg i inni p. Norwegii*, §§34-50). Sędzia

stosujący tymczasowe aresztowanie musi zachować daleko idącą ostrożność w doborze słów. Nie ma podejrzenia stronniczości, jeśli sędzia stosujący tymczasowe aresztowanie jedynie odwołuje się do „stanu podejrzenia” wobec podejrzanego. Jednakże sędzia jest stronniczy z punktu widzenia artykułu 6, jeśli w decyzji odmawiającej zwolnienia za poręczeniem majątkowym odwołuje się w sposób szczegółowy i jednoznaczny do roli skarżącego w przestępstwie i do istnienia wystarczających dowodów winy; w rezultacie sędzia ten nie może zasiadać w składzie orzekającym podczas procesu (*Chesne p. Francji*, §§34-40).

¹⁸ Zobacz także str. 82, Artykuł 6 §2: domniemanie niewinności.

„Rzetelny” proces

Zagadnienia ogólne

Główną różnicą między wymogiem „rzetelności” a pozostałymi elementami artykułu 6 jest fakt, że wymóg rzetelności dotyczy procesu, jako całości i kwestia, czy danej osobie zapewniono „rzetelny” proces, podlega ocenie na podstawie całościowej analizy wszystkich etapów, a nie konkretnego incydentu czy błędu proceduralnego; w rezultacie błędy popełnione na jednym etapie mogą ulec naprawie na późniejszym etapie (*Monnell i Morris p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§55-70; ale zobacz także powyżej str. 8).

Pojęcie „rzetelności” jest także niezależne od sposobu, w jaki krajowe prawo procesowe opisuje naruszenie odpowiednich przepisów (*Khan*, §§34-40), co skutkuje tym, że błąd proceduralny stanowiący naruszenie krajowego prawa proceduralnego, nawet w sposób jaskrawy, może nie stanowić naruszenia wymogu „rzetelności” postępowania (*Gäfgen p. Niemcom* [WI], §§162-188); i odwrotnie, może dojść do naruszenia artykułu 6 nawet, jeśli nie doszło do naruszenia prawa krajowego.

Z drugiej strony, w raczej wyjątkowej sprawie *Barberà, Messegué i Jabardo p. Hiszpanii* (§§67-89) orzeczono, że

krajowe postępowanie było nierzetelne ze względu na skumulowany skutek różnych błędów proceduralnych, pomimo faktu, że żaden z tych błędów, jeśli byłby oceniany oddzielnie, nie przekonałby Trybunału, że postępowanie było „nierzetelne”.

Zgodnie z zasadą subsydiarności, artykuł 6 nie zezwala Europejskiemu Trybunałowi Praw Człowieka na pełnienie roli sądu czwartej instancji – tzn. na ponowne ustalenie stanu faktycznego sprawy albo na ponowne badanie rzekomych naruszeń prawa krajowego (*Bernard*, §§37-41), ani na decydowanie w kwestii dopuszczalności dowodów (*Schenk*, §§45-49).

Artykuł 6 zakłada bardzo silne domniemanie prawdziwości stanu faktycznego ustalonego przez sądy krajowe, chyba, że postępowanie krajowe ogranicza istotę wymogów wynikających z artykułu 6, jak na przykład w przypadkach aresztowania za pomocą podstępów (*Ramanauskas* [WI], §§48-74).

Wyjaśniając konstrukcję prawa kwalifikowanego na tle artykułu 6, Trybunał stosuje test proporcjonalności *sui generis*, znany także, jako test istoty prawa, jest tak na przy-

kład w sytuacji, gdy w odniesieniu do występków mniejszej wagi (wykroczeń, zwanych także „występkami administracyjnymi” w niektórych europejskich systemach prawnych) obowiązuje inny stopień ochrony przed samooskarżeniem niż w odniesieniu do poważniejszych przestępstw (*Foucher*, §§29-38; w odróżnieniu od *Menet*, §§43-53).

„Rzetelność” w rozumieniu artykułu 6 w istocie zależy od tego, czy skarżący miał wystarczające możliwości przedstawienia swojej sprawy i podważenia dowodów, które uważa za nieprawdziwe; a nie czy sądy krajowe doszły do słusznej lub niesłusznej konkluzji (*Karalevičius*, post.).

Zgodnie z wykładnią celowościową artykułu 6, na pojęcie „rzetelności” składają się następujące wymogi, zarówno w sprawach karnych jak i cywilnych:

- postępowanie kontradiktoryjne (*Rowe i Davis*),
- równość broni (*Brandstetter p. Austrii*, §§41-69),
- obecność (*Ekbatani p. Szwecji*, §§24-33) i jawność (*Riepan p. Austrii*, §§27-41).

Ponadto w sprawach karnych pojęcie „rzetelności” zakłada również istnienie:

- możliwości obrony przed prowokacją (*Ramanauskas*),
- prawa do milczenia i wolności od samooskarżenia (*Saunders p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§67-81),
- wolności od deportacji lub ekstradycji do kraju gdzie skarżącemu grozi rażące pozbawienie rzetelnego procesu (*Mamatkulov i Askarov*, §§82-91).

Zasada „kontradyktryjności”

Wymóg „kontradyktryjności” postępowania na tle artykułu 6 zakłada możliwość zapoznania się i odpowiedzi na stanowisko lub dowody przedstawione przez stronę przeciwną. „Kontradyktryjność” w istocie oznacza, że obie strony mają dostęp do mających znaczenie materiałów i dowodów (*Ruiz-Mateos p. Hiszpanii*). To raczej wąskie rozumienie pojęcia postępowania kontradyktryjnego (fr. *adversaire*) wywodzi się z francuskiego systemu prawnego i nie wymaga utworzenia w pełni kontradyktryjnego systemu (lub w sprawach karnych systemu oskarżycielskiego) przedstawiania i przekazywania dowodów, podobnego do tych, jakie istnieją w państwach *common law*. Podczas gdy przy wielu okazjach Trybunał potwierdził możliwość współistnienia pewnych elementów procesu kontradyktryjnego i inkwizycyjnego, to jednak niektóre elementy specyficzne dla systemu inkwizycyjnego, na przykład ograniczona możliwość strony wzywania świadków na rozprawę, prowadzą do naruszenia zasady „rzetelności” (*Vidal*, §§32-35).¹⁹

Chociaż ustalenie zasad dopuszczalności dowodów należy do prawa krajowego a ocena dowodów do sądów krajowych, to charakter dopuszczonych dowodów i sposób, w jaki zostały one potraktowane przez sąd krajowy

¹⁹ Zobacz także poniżej, str. 50, Równość broni i str. 99, Prawo do przesłuchania świadków.

mają znaczenie na tle artykułu 6 (*Schenk*).²⁰

Należy zapewnić dostęp do materiałów o istotnym charakterze dla wyniku postępowania (*McMichael p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§78-82); można ograniczyć dostęp do mniej ważnych dowodów.

W postępowaniu karnym wymóg „kontrydiktoryjności” na tle art. 6 §1 zwykle zbiega się z prawem do obrony zagwarantowanym przez art. 6 §3, takim jak prawo do zadawania świadkom pytań. W związku z tym skargi na naruszenia tych postanowień podlegają zwykle łącznemu badaniu (*Bricmont p. Belgii*, §§76-93).

Bardziej szczegółowym wymogiem kontrydiktoryjnego postępowania karnego jest obowiązek przekazania obronie informacji o dowodach przeciwko podejrzanemu; jednakże prawo to nie jest absolutne i może podlegać ograniczeniom w celu ochrony tajnych metod śledczych lub tożsamości agenta lub świadka (*Edwards p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§33-39).

Użycie tajnych materiałów może być nie do uniknięcia, na przykład, gdy zagrożone jest bezpieczeństwo narodowe lub wchodzi w grę przedsięwzięcia antyterrorystyczne (*Khan*, §§34-40). Jednakże w kwestii, czy należy pewne materiały przekazać (ujawnić) obronie czy nie, prokurator nie może podjąć decyzji samodzielnie. Aby postępowanie było zgodne z artykułem 6, kwestia ujawnienia musi

być absolutnie konieczna a także: a) przedstawiona sądowi na każdym etapie postępowania i b) zatwierdzona przez sądy krajowe po porównaniu interesu publicznego i interesu skarżącego (*Rowe i Davis*).

Ścisłe przestrzeganie procedur przez organy sądownicze musi wystarczająco równoważyć trudności, na które napotyka obrona, spowodowane nieujawnieniem materiałów (*Fitt p. Zjednoczonemu Królestwu*, §45-46). Procedury takie mogą przewidywać przekazanie obronie streszczenia nieujawnionych dowodów (*Botmeh i Alami p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§42-45).

Naruszenia wymogu „kontrydiktoryjności”

Oddalenie wniosku w sprawie cywilnej o wydanie zgody na przekazanie sprawy do zbadania przez sąd konstytucyjny (*Ruiz-Mateos*).

Brak dostępu skarżących do sprawozdań z badań opiekuńczych, z którymi zapoznał się sąd i uznał je za „istotne” podczas postępowania dotyczącego opieki na dziećmi. (*McMichael*).

Sędzia orzekający pozbawił możliwości zbadania tajnych dowodów w celu aprobaty ich nieujawnienia, pomimo faktu, że mogło to zostać zmienione w postępowaniu odwoławczym (*Dowsett p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Zaniechanie sędziów w postępowaniu odwoławczym zbadania tajnych dowodów w celu podjęcia decyzji o ich nieujawnieniu (*Rowe i Davis*).

Zniszczenie przed rozprawą oryginałów rzekomo podrobionych czeków, których potwierdzone kopie służyły jako „istotny dowód” przeciwko skarżącemu (*Georgios Papageorgiou*).

²⁰ Zobacz także poniżej, str. 73, Prawo do uzasadnienia orzeczenia i wiarygodnych dowodów.

Naruszenia wymogu „kontradiktoryjności”

Zaniechanie sędziego orzekającego przynajmniej częściowego ujawnienia materiałów, które mogły poddać w wątpliwość zgodność z prawem podsłuchu zastosowanego wobec skarżącego (*Mirilashvili p. Rosji*; zobacz także poniżej, str. 50).

Znaczna część akt sklasyfikowana przez prokuratora jako „ściśle tajne”, podczas gdy obrona nie miała możliwości ich przejrzenia poza kancelarią tajną, bez możliwości robienia notatek (*Matyjek p. Polsce*; zobacz także poniżej, str. 50).

Wymóg „kontradiktoryjności” w znaczeniu artykułu 6 zakłada, więc analizę jakości postępowania krajowego – elementów takich jak możliwości obrony przedstawienia argumentów przeciwko nieujawnieniu przed sądami pierwszej i drugiej instancji (*Rowe i Davis*) i tego czy sądy krajowe wywiązały się z obowiązku zważenia interesów – publicznego i prawa do obrony, a nie badanie trafności decyzji sądów krajowych o nieujawnieniu, jako że Trybunał nie jest umocowany do decydowania o ścisłej konieczności bez zapoznania się z przedmiotowymi materiałami (*Fitt*).

Jednocześnie test ścisłej konieczności nieujawnienia, połączony z przyjętymi ograniczeniami uciekania się do innych form niejawnych dowodów takich jak świadek anonimowy (*Doorson p. Królestwu Niderlandów*, §§66-83), sugeruje, że nieujawnienie będzie zgodne z wymogiem kontradiktoryjności o ile taki dowód nie jest decydujący przy

skazaniu (*Doorson*), albo nie jest dowodem kluczowym (*Georgios Papageorgiou p. Grecji*, §§35-40).²¹

W sytuacji, w której niemożliwa jest całkowita jawność materiałów użytych przeciwko podsądnemu (na przykład, jeśli byłoby to sprzeczne z ważnym interesem publicznym, jak to jest w kontekście walki z terroryzmem), prawo do obrony może zostać zrównoważone przez wyznaczenie specjalnego adwokata, umocowanego do reprezentowania podsądnego, jednakże bez ujawniania mu „tajnych” materiałów zaklasyfikowanych tak przez prokuratora. Niemniej jednak należy przedstawić zarówno adwokatowi jak i oskarżonemu przynajmniej sedno problemu.²²

Im większą rolę pełni tajny dowód w orzeczeniu winy, tym jest bardziej prawdopodobne, że ujawnienie tego dowodu jest wymagane przez artykuł 6 (*Fitt*).

Nieujawnienie nie będzie jednak zgodne z artykułem 6, nawet po dokonaniu szczegółowej analizy przez sądy krajowe, jeśli uniemożliwia ono podsądnym potwierdzenie linii obrony, jak na przykład, że padli ofiarą prowokacji (*Edwards i Lewis p. Zjednoczonemu Królestwu*, wyrok Izby z 2003 r., §§49-59).

21 Zobacz jednakże *Al-Khawaja i Tahery p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§120-165; i str. 99, Prawo do przesłuchania świadków.

22 Zobacz także o wymogu kontradiktoryjności jako jednym z elementów prawa do szybkiej oceny legalności pozbawienia wolności na tle art. 5 §4 Konwencji, *A. i inni p. Zjednoczonemu Królestwu* [WI], §§212-224; *Kurup p. Danii*, dec.; i poniżej, str. 93, Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy, gdzie przytoczone są inne przykłady usprawiedliwionych ograniczeń kontaktów adwokata z klientem.

Brak naruszenia wymogu „kontrydyktoryjności”

Fakt nieuwjawnienia dowodów oceniony przez sędziów orzekających w obu instancjach, ponadto dowody te nie były wymienione w akcie oskarżenia (*Fitt*).

Częściowe ujawnienie tajnych materiałów specjalnemu adwokatowi w postępowaniu dotyczącym terroryzmu, w którym materiały udostępnione obronie były wystarczająco szczegółowe aby umożliwić skarżącemu skuteczną obronę (*A. i inni p. Zjednoczonemu Królestwu* [WI]).

Równość broni

„Równość broni” wymaga, aby każda ze stron miała racjonalne możliwości przedstawienia sprawy w warunkach, które nie plasują jej na znacząco gorszej pozycji w porównaniu ze stroną przeciwną (*Brandstetter*).

Jako że „równość broni” w istocie oznacza jednakowe możliwości proceduralne przedstawienia sprawy, zbiega się ona zwykle z wymogiem kontrydyktoryjności, w jego raczej wąskim rozumieniu dotyczącym dostępu i znajomości dowodów²³, tak, więc nie jest jasne, na tle konsekwentnego orzecznictwa Trybunału, czy te zasady faktycznie istnieją niezależnie od siebie (ale zobacz *Yvon p. Francji*, §§29-40). Można zatem bezpiecznie stwierdzić, że kwestie nieuwjawnienia dowodów obronie²⁴ mogą podlegać analizie zarówno

²³ Zobacz powyżej, str. 47, Zasada „kontrydyktoryjności”.

²⁴ Zobacz powyżej, str. 48-49.

z punktu widzenia wymogu kontrydyktoryjności postępowania (możliwości zapoznania się i podważenia dowodów przed sądem) jak i gwarancji „równości broni” (możliwości zapoznania się i podważenia dowodów na jednakowych warunkach co strona przeciwna).

W niektórych sprawach cywilnych właściwym będzie spojrzenie na kwestię możliwości dostępu i podważenia dowodów, jako na element ogólnego wymogu „dostępu do sądu” (*McGinley i Egan p. Zjednoczonemu Królestwu*).²⁵ Na przykład w sprawie *Varnima Corporation International S.A. p. Grecji* (§§28-35) sądy krajowe zastosowały dwa inne terminy dopuszczalności oświadczeń każdej ze stron (skarżąca spółka i skarż państwa), odrzucając oświadczenie skarżącego a jednocześnie dopuszczając oświadczenie złożone przez władze.

Niewielka nierówność, która sama w sobie nie wpływa na sprawiedliwość całego postępowania, nie będzie stanowiła naruszenia artykułu 6 (*Verdú Verdú p. Hiszpanii*, §§23-29). Jednocześnie jest ogólną zasadą, że same strony decydują czy stanowisko zaprezentowane przez stronę przeciwną wymaga komentarza, niezależnie od tego jak przestrzegają to sędziowie (*Ferreira Alves (Nr 3) p. Portugalii*, §§35-43).

Chociaż nie istnieje wyczerpująca definicja minimalnych wymogów „równości broni”, przyjmuje się, że należy zapewnić gwarancje proceduralne proporcjonalne do charak-

²⁵ Zobacz także powyżej, str. 24, Dostęp do sądu.

teru sprawy i odpowiadające istocie tego, co wchodzi w grę między stronami. Może to oznaczać możliwości: a) przedstawienia dowodów, b) podważenia dowodów przedstawionych przez stronę przeciwną i c) przedstawienia argumentów co do meritum sprawy (*H. p. Belgii*, §§49-55).

Strona przeciwna nie powinna być wyposażona w dodatkowe przywileje w celu promocji swojego punktu widzenia, tak jak prawo wypowiedzi przed sądem podczas nieobecności drugiej strony (*Borgers p. Belgii*, §§24-29).

Występowanie prokuratora w postępowaniu cywilnym między dwoma prywatnymi stronami może być usprawiedliwiona, jeśli spór dotyka także interesu publicznego lub jeśli jedna ze stron należy do grupy osób bezbronnych wymagających specjalnej ochrony (*Batsanina p. Rosji*, §§20-28).

Naruszenia „równości broni”
Zezwolenie przedstawicielom państwa na wystąpienie przed sądem kasacyjnym pod nieobecność obrony (<i>Borgers</i>).
Nierówne wobec stron ustalenie terminów do złożenia dodatkowych oświadczeń do sądu kasacyjnego (<i>Wynen p. Belgii</i>).
Odmowa dostępu do pewnych dowodów, na których oparta się strona przeciwna w sprawie cywilnej, połączona z proceduralnym przywilejem przyznanym tej stronie do występowania jako biegły w sprawie (<i>Yvon</i> , kwestia pokrywająca się z wymogiem kontrydiktoryjności – zobacz także powyżej, str. 47).

Naruszenia „równości broni”
Przyznanie istotniejszej roli proceduralnej biegłemu wyznaczonemu przez sąd (oficerowi policji, który nie był neutralny wobec oskarżonego) w porównaniu z biegłym występującym w imieniu obrony, ten ostatni nie otrzymał zezwolenia na udział w całej rozprawie (<i>Boenisch</i> ; ale zobacz także <i>Brandstetter</i> i str. 97 poniżej).
Nagła (w trakcie jednej rozprawy) i całkowita zmiana stanowiska biegłego wyznaczonego przez sąd, która miała decydujący wpływ na opinię ławy przysięgłych, zważywszy na odmowę sądu wyznaczenia innego biegłego (<i>G.B. p. Francji</i> ; ale zobacz <i>Boenisch</i> , <i>Brandstetter</i> gdzie znajduje się powszechniejsza interpretacja).
Konflikt interesów między biegłymi medykami a pozwanym w sprawie cywilnej, instytucja medyczna była podejrzana o błąd w sztuce (<i>Sara Lind Eggertsdóttir</i>).
Nieprawdziwe zaprzeczenie przez jedną ze stron istnienia dokumentów, które mogłyby pomóc stronie przeciwnej (<i>McGinley i Egan</i> – zbieg z wymogiem kontrydiktoryjności – zobacz powyżej, str. 47);
Odmowa dostępu do akt sprawy na etapie postępowania przygotowawczego na podstawie faktu, że skarżący bronił się sam, podczas gdy prawo krajowe wymagało fachowej reprezentacji (<i>Foucher</i> , ale zobacz <i>Menet</i> ; zobacz także str. 89 i 93).
Przeszkody praktyczne polegające na tym, że skarżący musiał czekać w korytarzu od późnych godzin nocnych zanim pozwolono mu złożyć pismo procesowe wcześniej rano (<i>Makhfi p. Francji</i> ; zobacz także str. 89).
Prawo uchwalone po powstaniu sporu w celu wywarcia wpływu na wynik postępowania (<i>Stran Greek Refineries i Stratis Andreadis</i>).

Naruszenia „równości broni”

Odmowa przesłuchania przez sąd świadków skarżącego a jednocześnie przesłuchanie świadków powołanych przez stronę przeciwną i przyjęcie dowodów z ich zeznań dotyczących tematu, który wcześniej był określony przez sąd jako „jasny” (*Perić p. Chorwacji*).

Dopuszczenie przez sąd dowodu z pisemnego sprawozdania z przesłuchania kilku świadków przez prokuratora na etapie przed sądowym i jednoczesna odmowa dopuszczenia pisemnego oświadczenia świadków obrony i następnie odmowa wezwania świadków obrony na rozprawę – naruszenie orzeczone w związku z art. 6 §3d (*Mirilashvili*).

Wymóg „równości broni” cieszy się znaczącą autonomią ale jednak nie jest w pełni niezależny od prawa krajowego, jako że artykuł 6 bierze pod uwagę swoiste różnice między systemami oskarżycielskimi (na przykład, że w takich systemach to strony decydują jakie dowody przedstawić albo których świadków wezwać na rozprawę) i systemami inkwizycyjnymi (gdzie to sąd decyduje o rodzaju i ilości dowodów, które mają być przedstawione na rozprawie). Na przykład skarżący w systemie inkwizycyjnym nie może powoływać się na zasadę „równości broni” lub art. 6 §3d w celu wezwania na rozprawę świadków według swojego uznania (*Vidal*).²⁶

Orzecznictwo dotyczące biegłych jest raczej skomplikowane, ponieważ z jednej strony, wydaje się, że są oni trak-

towani tak jak każdy inny świadek (*Mirilashvili*); a z drugiej strony wobec biegłych, którzy odgrywają „istotniejszą rolę procesową” niż inni świadkowie mogą być wysuwane pewne dodatkowe wymogi neutralności (*Boenisch p. Austrii*, §§28-35; *Brandstetter*, §§41-69).

Można jednak stwierdzić, że nie istnieje prawo do powołania biegłego według swojego wyboru, albo prawo do powołania kolejnego lub alternatywnego biegłego. Ponadto Trybunał tradycyjnie uważa, że nie ma prawa domagania się neutralności biegłego powołanego przez sąd, dopóki biegły ten nie cieszy się żadnymi proceduralnymi przywilejami, które są znacząco niekorzystne w stosunku do skarżącego (*Brandstetter*).

Jednakże we współczesnym orzecznictwie Trybunał kładzie większy nacisk na wymóg neutralności oficjalnych biegłych, w szczególności, gdy opinia takiego biegłego odgrywa decydującą rolę w postępowaniu (*Sara Lind Eggertsdóttir p. Islandii*, §§55-41). Może powstać prawo do powołania własnych biegłych w sytuacji, w której konkluzje pierwszego biegłego powołanego przez policję prowadzą do wniesienia oskarżenia i nie ma sposobu na podważenie w sądzie opinii takiego biegłego (*Stoimenov p. „Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii”*, §§38-43).

²⁶ Zobacz także poniżej, str. 99, Prawo do przesłuchania świadków.

Brak naruszenia „równości broni”
Oskarżenie podczas rozprawy karnej wspierane przez bardzo wysokiego rangą oskarżyciela (<i>Daktaras, dec.</i>).
Istotniejsza rola procesowa przyznana biegłemu wyznaczonemu przez sąd, który uznawany był za neutralnego, mimo faktu, że był członkiem instytucji, która zainicjowała kontrolę działalności gospodarczej skarżącego doprowadzając tym następnie do jego oskarżenia (<i>Brandstetter</i> ; ale zobacz <i>Boenisch</i>).
Odmowa dostępu do akt w sprawie cywilnej na podstawie faktu, że skarżący zdecydował się sam siebie reprezentować (<i>Menet</i> , ale zobacz także <i>Foucher</i> i str. 89 i 92).
Oskarżonemu nie przekazano pisemnych uwag, w których wnioskodawca jedynie powtórzył argumentację prokuratora (<i>Verdú Verdú</i>).
Obecność prokuratora na spotkaniu informacyjnym z sędziami przysięgłymi, gdzie w obecności sędziego przewodniczącego i adwokata poinformował przysięgłych o zasadach proceduralnych i ich roli (<i>Corcuff p. Francji</i>).
Prokurator reprezentujący państwo w postępowaniu cywilnym dotyczącym prywatnego skarżącego i przedsiębiorstwa państwowe (<i>Batsanina</i>).
Złożenie przez prokuratora listy świadków podlegających wezwaniu na rozprawę, podczas gdy obrona za każdym razem musiała prosić sąd o zezwolenie na wezwanie świadka (<i>Ashot Harutyunyan p. Armenii</i>).

Mogą wystąpić także inne wyjątkowe okoliczności, jak na przykład, jeśli w wyniku nagłej i całkowitej zmiany

w trakcie rozprawy stanowiska biegłego powołanego przez sąd, sąd nie rozważy powołania dodatkowego biegłego, mogą zrodzić się problemy dotyczące rzetelności i prawa do obrony (*G.B. p. Francji*, §§56-70).

W postępowaniu karnym wymóg równości broni wynikający z artykułu 6 §1 czasami pokrywa się z prawem do obrony wynikającym z artykułu 6 §3, przykładem jest tu prawo do przesłuchania świadków. W związku z tym zarzuty naruszenia tych przepisów podlegają zwykle łącznemu rozpoznaniu (*Bricmont*).

W sprawach cywilnych, zasada równości broni nie jest tak restrykcyjna jak w sprawach karnych i ograniczenia w dostępie do akt w następstwie decyzji skarżącego o samodzielnym występowaniu w sprawie mogą być tolerowane (*Menet, Foucher*).

Podczas gdy prawa do pomocy prawnej w sprawach cywilnych nie można wyprowadzić z wymogów „równości broni” lub „dostępu do sądu”,²⁷ w niektórych wyjątkowych przypadkach można orzec naruszenie art. 6 §1, jeśli np. ubogiemu pozwanemu odmówiono pomocy prawnej w celu odpowiedzi na pozew zarzucający naruszenie dóbr osobistych bardzo bogatego powoda – korporacji międzynarodowej, wspieranej przez cały zastęp prawników (*Steel i Morris p. Zjednoczonemu Królestwu*).

²⁷ Zobacz powyżej, str. 24, Dostęp do sądu.

Obecność osobista i jawność

Zagadnienia ogólne

Chociaż prawo do „publicznej rozprawy” wywodzi się z literalnego brzmienia artykułu 6, sprawy w tej kategorii są zwykle rozpatrywane w kontekście bardziej ogólnego sformułowania „rzetelność” (*Ekbatani*). Ten element „rzetelności” składa się z czterech implikowanych praw:

- prawo do ustnej rozprawy i osobistej obecności przed sądem strony postępowania cywilnego lub podsądnego w sprawie karnej (*Ekbatani*),
- prawo do skutecznego udziału (*T. i V. p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§83-89),
- prawo do jawności, lub prawo skarżącego do złożenia wniosku o zezwolenie na obecność na rozprawie osób trzecich i mediów (*Riepan*),
- prawo do publikacji orzeczenia sądu (*Preto i inni p. Włochom*, §§20-28).

Ustna rozprawa i osobista obecność

Nie ma w orzecznictwie konwencyjnym znaczącego rozróżnienia między sytuacją, w której tylko adwokat jest obecny (*Kremzow p. Austrii*, §§45-75, chociaż te aspekty mogą mieć znaczenie dla celów artykułu 6 §3b i c) a sprawami prowadzonymi w formie postępowania pisemnego przy całkowitej nieobecności stron (*Axen p.*

Niemcom, §§28-32). Istotą tego prawa jest kwestia, w jakich sytuacjach artykuł 6 gwarantuje prawo skarżącego do osobistej obecności. Obecność taka zakłada rozprawę ustną (w przeciwieństwie do postępowania pisemnego); jednakże nie każda rozprawa ustna musi koniecznie być publiczna.²⁸

W sytuacji gdy sprawa rozpatrywana jest tylko w jednej instancji i kiedy nie dotyczy „wysoko technicznych” lub „czysto prawniczych” kwestii, musi się odbyć rozprawa ustna i pisemne postępowanie nie będzie wystarczające (*Koottummel p. Austrii*, §§18-21).

Dla kontrastu, pisemne postępowanie na etapie apelacyjnym może być zgodne z artykułem 6. Nie jest wymagane przeprowadzenie ustnej rozprawy, jeśli: a) nie ma problemu z wiarygodnością świadków, b) stan faktyczny nie budzi wątpliwości i c) strony mają odpowiednie możliwości do złożenia swoich pisemnych stanowisk i podważenia dowodów przeciwko nim. Jednocześnie, to do Trybunału ostatecznie należy zdefiniowanie, czy postępowanie przed sądem apelacyjnym było rzeczywiście „wysoko techniczne” lub „czysto prawnicze” (*Schlumpf p. Szwajcarii*, §§66-70; *Igual Coll p. Hiszpanii*, §§28-38).

Wymogiem całkowicie autonomicznym jest obecność strony przynajmniej na jednym etapie postępowania sądowego (*Göç p. Turcji* [WI], §§43-52).

²⁸ Zobacz poniżej, str. 58, Publiczny charakter rozprawy – udział osób trzecich i mediów.

Wymóg obecności w pierwszej instancji jest prawie absolutny, chociaż Trybunał orzekł hipotetycznie, że „wyjątkowe okoliczności” mogą usprawiedliwić odejście od niego (*Allan Jacobsson (Nr 2) p. Szwecji*, §§46-49). Trybunał zgodził się, że w sprawach dotyczących niewielkich wykroczeń (np. przekroczenie prędkości lub inne wykroczenie drogowe) postępowanie może być pisemne i nie trzeba przeprowadzać ustnej rozprawy, o ile nie istnieje konieczność oceny wiarygodności świadków (*Suhadolc p. Słowenii*, dec.).

Naruszenia wymogu rozprawy ustnej lub obecności na rozprawie

Skarżący nieobecny przed sądem rozpatrującym w jednej instancji ważność decyzji administracyjnej dotyczącej pozwolenia na budowę (*Allan Jacobsson (Nr 2)*).

Nieobecność oskarżonego przed sądem apelacyjnym rozpatrującym zarówno kwestie prawne jak i faktyczne (*Ekbatani*).

Oskarżony nieobecny osobiście w czasie rozprawy apelacyjnej, podczas której sąd rozpoznał wniosek prokuratora o podwyższenie kary (*Kremzow*).

Nieobecność na etapie odwoławczym rodzica wnoszącego o ustalenie kontaktów z dzieckiem (*X p. Szwecji*, 1959).

Nieobecność na etapie odwoławczym osoby wnoszącej o zasiłek dla niepełnosprawnych (*Salomonsson*).

Nieobecność zawieszonoego lekarza podczas rozprawy w pierwszej instancji, nieskompensowana przez obecność skarżącego na etapie apelacyjnym, jako że podczas drugiej instancji nie doszło do pełnego badania ważności orzeczenia wydanego w pierwszej instancji (*Diennet*).

Naruszenia wymogu rozprawy ustnej lub obecności na rozprawie

Nieobecność oskarżonego przed sądem pierwszej instancji, który chciał bronić się w swoim języku ojczystym (który nie był językiem oficjalnym sądu) i został ostrzeżony przez sąd, że dalsze próby zwracania się do sądu w tym języku będą rozumiane jako zrzeczenie się prawa do obecności na rozprawie (*Zana p. Turcji*).

Uniewinnienie przez sąd niższej instancji podczas rozprawy ustnej na podstawie braku zamiaru popełnienia przestępstwa a następnie skazanie przez sąd wyższej instancji, który nie przeprowadził rozprawy ustnej, ale zbadał intencje oskarżonego i jego zachowanie wychodząc poza zakres faktów ustalonych podczas procesu (*Igual Coll*).

Wymagana jest fizyczna obecność stron: a) gdy należy przesłuchać je w charakterze świadków (*Kovalev p. Rosji*, §§30-38) i b) aby sędziowie mieli możliwość oceny ich osobowości, możliwości, itp. (*Shtukaturov p. Rosji*, §§69-76).

Chociaż artykuł 6 nie gwarantuje prawa do apelacji ani w sprawach karnych, ani w cywilnych, ma on zastosowanie do postępowania odwoławczego na zasadzie nie-autonomicznej reguły – tzn. w sytuacjach, w których prawo do apelacji wynika z prawa krajowego.²⁹ Konieczność obecności skarżącego przed sądem apelacyjnym zależy od: a) charakteru postępowania i roli sądu apelacyjnego (*Ekbatani*, §§24-33) i b) tego, co wchodzi w grę w przypadku skarżącego (*Kremzow*).

²⁹ Zobacz powyżej, str. 24, Dostęp do sądu; i także Artykuł 2 Protokołu Nr 7.

Obecność przed sądem apelacyjnym jest wymagana, jeśli rozpatruje on zarówno kwestie prawne jak i faktyczne i jeśli ma pełną kompetencję do uchylecia lub zmiany orzeczenia sądu niższej instancji (*Ekbatani*).

Wymagana jest także obecność przed sądem apelacyjnym, jeśli skarżący stoi przed ryzykiem znacznego pogorszenia swojej sytuacji, nawet, jeśli sąd apelacyjny rozpatruje w głównej mierze kwestie prawne (*Kremzow*), lub w sytuacji, gdy na przykład ocena charakteru skarżącego lub stanu jego zdrowia ma bezpośrednie znaczenie dla sformułowania opinii sądu apelacyjnego (*Salomonsson p. Szwecji*, §§34-40). Fizyczna obecność jest także wymagana, jeśli sąd apelacyjny uchyla wyrok uniewinniający i dokonuje ponownej oceny materiału dowodowego, w szczególności, gdy podsądny sam w sobie jest ważnym źródłem dowodowym co do faktów (*García Hernández p. Hiszpanii*, §§26-36).

Sytuacja, w której postępowanie w pierwszej instancji odbywało się pod nieobecność skarżącego, może być skompensowana na etapie apelacyjnym jedynie, jeśli sąd apelacyjny ma kompetencje do orzekania zarówno w kwestiach faktycznych jak i prawnych i może w całości zbadać kwestię ważności orzeczenia sądu niższej instancji (*Diennet p. Francji*, §§33-35).

Każdy może zrzec się prawa do obecności, ale zrzeczenie takie musi być jednoznaczne i musi być chronione gwarancjami współmiernymi do jego wagi (*Poitrimol p. Francji*, §§29-39).

Brak naruszenia wymogów rozprawy ustnej lub obecności

Oskarżony nieobecny (ale reprezentowany przez adwokata) podczas rozprawy apelacyjnej, na której podlegał rozstrzygnięciu jego wniosek o stwierdzenie nieważności (*Kremzow*).

Badanie apelacji co do prawa w sprawie cywilnej pod nieobecność stron (*Axen*).

Nieobecność pozwanego, zważywszy na fakt, że nie zamieszkiwał on pod adresem wskazanym przez powoda i nie można było go odnaleźć, pomimo wysiłków organów krajowych, jak między innymi ogłoszenia prasowe i rozpytania policyjne (*Nunes Dias*, post.).

Prawo do obecności nie oznacza jednakże obowiązku organów sprowadzenia skarżącego na rozprawę, jeśli on sam nie wykazuje wystarczającej woli uczestnictwa w postępowaniu (*Nunes Dias p. Portugalii*, dec.). Organy są zobowiązane do poinformowania skarżącego o wyznaczonych rozprawach; jednakże artykuł 6 nie daje uczestnikom postępowania prawa do otrzymania dokumentów z sądu w jakiejś specjalnej formie, na przykład w formie listu poleconego (*Bogonos p. Rosji*, dec.).

Proces karny in absentia nie będzie stanowił naruszenia Konwencji tylko w przypadkach, gdy: a) organy zrobiły wszystko co mogły aby odnaleźć oskarżonego i poinformować go o wyznaczonych rozprawach i b) oskarżony ma prawo do ponownego procesu w przypadku stawiennictwa (*Colozza p. Włochom*, §§26-33; *Krombach p. Francji*, §§82-91).

Skuteczny udział

Strona cywilna lub oskarżony w sprawie karnej muszą mieć możliwość skutecznego udziału w rozprawie sądowej, którą należy zorganizować biorąc pod uwagę stan fizyczny i psychiczny strony lub oskarżonego, wiek i inne cechy osobiste (*Stanford p. Zjednoczonemu Królestwu*, post.).

Dochodzi do pewnego zażębenia się tego wymogu z artykułem 6 §3b, c i e Konwencji, zważywszy, że pomoc adwokata może zrównoważyć brak możliwości skutecznego udziału skarżącego (*Stanford*).

Oskarżony musi czuć się na tyle swobodnie na sali sądowej, aby mieć możliwość kontaktu ze swoim adwokatem i skutecznie uczestniczyć w rozprawie, szczególnie w sytuacji, gdy sprawa cieszy się dużym zainteresowaniem publicznym (*T. i V. p. Zjednoczonemu Królestwu*).³⁰

Jeśli chodzi o sprawy karne przeciwko nieletnim, należy stworzyć specjalne sądy, które mogą oskarżonym poświęcić pełną uwagę i odpowiednio dostosować zasady proceduralne (*S.C. p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§27-37).

Okoliczności sprawy mogą wymagać od Układających się Stron podjęcia środków w celu umożliwienia skarżącemu skutecznego udziału w postępowaniu – jednakże zasada ta wydaje się być ograniczona do konieczności zapewnienia skutecznego kontaktu adwokata z klientem a nie do wy-

³⁰ O wpływie nadmiernego zainteresowania publicznego sprawą zobacz także powyżej, str. 41, „Bezstronny” sąd.

mogą zapewnienia jakichś finansowych lub praktycznych ułatwień skarżącym chorym, niepełnosprawnym lub w inny sposób upośledzonym (*Liebreich p. Niemcom*, dec.).

Każdy jest zobowiązany do poinformowania sądu o swoich fizycznych lub innych dolegliwościach, aby umożliwić sądowi przedsięwzięcie najlepszych środków w celu zapewnienia skutecznego udziału (*Timergaliyev p. Rosji*, §§50-60).

Po otrzymaniu informacji o poważnym osłabieniu fizycznym lub psychicznym oskarżonego, sąd musi uzyskać opinię biegłego lekarza czy oskarżony może skutecznie uczestniczyć w rozprawie (*Timergaliyev*).

Podsądny może uczestniczyć w rozprawie za pomocą wideokonferencji, ale powinny istnieć ku temu ważne powody (na przykład względy bezpieczeństwa). System taki powinien być sprawny technicznie i działać w sposób zapewniający dyskrecję kontaktów podsądnych z adwokatami (*Marcello Viola p. Włochom*, §§63-77; *Golubev p. Rosji*, dec.).

Naruszenia wymogu skutecznego udziału

11-letni skarżący sądzony w zwykłym sądzie karnym za zabójstwo, sytuację pogorszyło znaczne zainteresowanie publiczne sprawą i zespół stresu pourazowego, na który cierpiał skarżący (*T. i V. p. Zjednoczonemu Królestwu*).

11-letni oskarżony upośledzony umyślowo nierozumiejący charakteru postępowania i jego skutków (*S.C. p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Naruszenia wymogu skutecznego udziału

Niedostylszącemu skarżącemu nie zapewniono aparatu słuchowego na rozprawie apelacyjnej, ponadto nie stawił się na niej adwokat wyznaczony przez sąd (*Timergaliyev; ale zobacz Stanford*).

Brak naruszenia wymogu skutecznego udziału

Niedostylszący skarżący niebędący w stanie w pełni usłyszeć zeznań świadków ze względu na słabą akustykę w sali sądowej, ale siedzący z dala od świadków w celu zapewnienia dyskrecji w rozmowach z adwokatem (*Stanford; ale zobacz Timergaliyev*).

Skarżący uczestniczący w rozprawie pod wpływem środków antydepresyjnych, zważywszy na możliwość swobodnej rozmowy z adwokatem (*Liebreich, post.*).

Publiczny charakter rozprawy – udział osób trzecich i mediów

Celem tej zasady jest ochrona stron procesu cywilnego i oskarżonych przed tajnym zarządzaniem wymiarem sprawiedliwości i zapewnienie większej przejrzystości wymiaru sprawiedliwości mającej wpływ na utrzymanie zaufania społecznego do władzy sądowniczej (*Axen*).

Przepis ten także pomaga prasie w wykonywaniu funkcji publicznego nadzoru nad władzą, co jest także zagwarantowane przez artykuł 10 Konwencji.

Jest to bez wątpienia prawo kwalifikowane, jako że z samego brzmienia artykułu 6 §1 wynikają wyjątki; jednakże

zawsze istnieje domniemanie rozprawy publicznej, a wyłączenie jawności musi być ściśle powiązane z okolicznościami sprawy (test ścisłej konieczności) (*Campbell i Fell*, §§86-92).

„Techniczny” charakter sprawy nie może być jedynym powodem wyłączenia udziału publiczności (*Vernes p. Francji*).

W sprawach rodzinnych, dotyczących w szczególności dzieci, niezwykle ważne jest zapewnienie stronom i świadkom możliwości swobody wypowiedzi bez obaw o wzbudzenie niezdrowego zainteresowania albo komentarzy ze strony osób postronnych (*B. i P. p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§32-49).

Chociaż w większości spraw dotyczących dyscypliny w zakładzie karnym usprawiedliwione jest wyłączenie jawności, to w sprawach dotyczących nowych zarzutów karnych już tak nie jest (*Campbell i Fell*).

Jeśli za drzwiami zakładu karnego ma się odbyć rozprawa dotycząca nowych zarzutów karnych, organy powinny przedsięwziąć specjalne środki w celu poinformowania opinii publicznej o procesie, miejscu i czasie rozprawy a także o fakcie, że publiczność ma prawo w nim uczestniczyć (*Riepan*, §§25-41).

Oprócz dyscyplinarnych spraw więziennych, żadne inne postępowanie, co do zasady nie powinno się odbywać za zamkniętymi drzwiami, sąd musi podjąć w każdej sprawie oddzielne postanowienie o wyłączeniu jawności. Nawet, jeśli sprawa dotyczy osób, które z natury powinny zachować

dyskrecję, sam ten fakt nie jest wystarczający do wyłączenia jawności, np. w sprawie przeciwko lekarzowi oskarżonemu o błąd w sztuce lekarskiej, jawność może być wyłączona, jeśli istnieje związek między meritum danej sprawy a statusem skarżącego, jako osoby należącej do specjalnej grupy, która jest zobowiązana do zachowania dyskrecji (*Diennet*).

Zaniechanie przeprowadzenia rozprawy publicznej w pierwszej instancji nie będzie naprawione przez otwarcie dla publiczności rozprawy apelacyjnej, chyba, że sąd apelacyjny ma kompetencje do dokonania całkowitej rewizji (*Diennet*). Jednocześnie nie ma obowiązku przeprowadzenia publicznej rozprawy na etapie apelacyjnym, jeśli rozprawa w pierwszej instancji była otwarta dla publiczności, chyba że wchodzi w grę pełna apelacja a nie tylko co do prawa (*Axen*).

Naruszenia wymogu jawności

Wyłączenie z zasady udziału publiczności w postępowaniu dyscyplinarnym przeciwko lekarzowi, w drodze odwołania się w sposób ogólny do ryzyka ujawnienia tajemnicy lekarskiej bez wzięcia pod uwagę tego, że sprawa dotyczyła ogólnie postępowania skarżącego udzielania konsultacji korespondencyjnie a nie konkretnej sprawy jakiegoś pacjenta – brak indywidualizacji (*Diennet*). Do podobnej sytuacji doszło w postępowaniu dotyczącym konfiskaty środków domniemanego mafioso, gdzie postępowanie odbywało się z wyłączeniem jawności zgodnie z wymogiem ustawowym (*Bocellari i Rizza p. Włochom*).

Naruszenia wymogu jawności

Rozprawa z wyłączeniem udziału publiczności przeciwko skazanemu dotycząca nowych zarzutów. Organy nie podjęły żadnych kroków w celu poinformowania publiczności o dacie i miejscu rozprawy w zakładzie karnym (*Riepan*).

Rozprawa przeprowadzona w specjalnie strzeżonym zakładzie karnym; członkowie publiczności musieli uzyskać pozwolenie na udział i poddać się kontroli (*Hummatov p. Azerbejdżanowi*).

Brak naruszenia wymogu jawności

Rozprawa z wyłączeniem jawności dotycząca sprawy rodzinnej, a ściśle miejsca zamieszkania dzieci, zważywszy na konieczność poruszania przez strony i świadków bardzo osobistych kwestii (*P. i B. p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Postępowanie dyscyplinarne przeciwko osobom pozbawionym wolności prowadzone z zasady z wyłączeniem jawności, zważywszy na kwestie praktyczne i dotyczące bezpieczeństwa, które sprawiły, że inne rozwiązanie byłoby niepraktyczne gdyż doszłoby do nieproporcjonalnego obciążenia organów (*Campbell i Fell*).

Rozprawa apelacyjna co do prawa przeprowadzona z wyłączeniem jawności, przy czym postępowanie w pierwszej instancji było jawne (*Axen*).

Publikacja orzeczenia

Nie ma obowiązku głośnego odczytania przez sąd wyroku, wystarczająca jest publikacja na piśmie (*Pretto i inni*).

Orzeczenie musi być dostępne w kancelarii sądu (*Pretto i inni*).

Fakt, że wyłączenie jawności jest usprawiedliwione na tle artykułu 6 może również usprawiedliwiać ograniczony dostęp publiczności do orzeczenia sądu, pod warunkiem, że istnieją wystarczające gwarancje umożliwiające publiczności składanie wniosków o udostępnienie orzeczenia (*P. i B.*).

Z wymogu tego nie wynika żaden finansowy ani inny pozytywny obowiązek państwa sfinansowania kopiowania wyroku lub dostarczenia skarżącemu wersji pisemnej orzeczenia; na skarżącym ciąży obowiązek wykazania się należytą starannością w celu poznania motywów, którymi kierował się sąd wydając kwestionowane orzeczenie, łącznie z zasięgnięciem informacji u swojego adwokata i w kancelarii sądu (*Jodko, dec.*).³¹

Przykłady naruszenia wymogu publicznego charakteru orzeczenia:

- podczas rozprawy publicznej sąd odczytał jedynie sentencję wyroku a wersję wraz z pisemnym uzasadnieniem wysłał później wyłącznie stronom; publiczność nie miała dostępu do archiwów kancelarii (*Ryakib Biryukov p. Rosji*).

³¹ Zobacz także powyżej, str. 28, Przeszkody proceduralne: terminy procesowe, opłaty sądowe, właściwość sądu i inne formalności.

Przykłady braku naruszenia wymogu publicznego charakteru orzeczenia:

- zaniechanie publicznego ogłoszenia wyroku przez sąd kasacyjny (*Pretto i inni*);
- ograniczony dostęp publiczności do orzeczenia sądu wydanego w sprawie dotyczącej miejsca zamieszkania dziecka, jednakże sąd mógł przyznać prawo dostępu każdemu, kto wykaże, że ma w tym interes. (*P. i B.*);
- zaniechanie doręczenia pisemnej wersji wyroku do zakładu karnego, w którym przebywał skarżący wobec ustalonego braku jakiegokolwiek aktywności skarżącego w celu otrzymania wyroku (*Jodko, dec.*).

Szczególne wymogi „rzetelności” w sprawach karnych

Zagadnienia ogólne

Wyodrębniono trzy obszary problemowe, które tworzą dodatkowe wymagania, aby postępowanie w sprawach karnych było „rzetelne”:

- dowody uzyskane w wyniku prowokacji policyjnej (*Ramanauskas*),
- prawo do milczenia i wolność od samooskarżenia (*Saunders*),
- wolność od wydalenia lub podlegania ekstradycji do kraju, gdzie dana osoba może być narażona na ryzyko rażącej odmowy rzetelnego procesu (*Mamatkulov i Askarov*).

Prowokacja policyjna

Orzecznictwo Trybunału posługuje się terminem „zastawienia pułapki” (ang. *entrapment*) (*Khudobin p. Rosji*, §§128-137) zamiennie z podżeganiem policyjnym (ang. *police incitement*) (*Ramanauskas*), ostatni termin pochodzi z francuskiego *provocation policière* (*Teixeira de Castro p. Portugalii*, §§34-39), wydaje się jednak, że te pojęcia są tożsame z punktu widzenia prawa konwencyjnego.

Podczas gdy w orzecznictwie występują terminy „podżeganie policyjne” i „podżeganie” – często nawet w tej samej sprawie - oczywistym jest, że istnieje znacząca różnica między nimi zarówno w sensie prawnym (podżeganie policyjne dotyczy namowy do przestępstwa w ramach oficjalnego śledztwa) jak i w sensie intensywności: np. niektóre próby wręczenia łapówki mogą stanowić podżeganie ale nie muszą koniecznie być zastawieniem pułapki – czyli prowokacją policyjną (*Milinen* p. *Litwie* §§35-41).

Po raz pierwszy Trybunał miał do czynienia z prowokacją policyjną w sprawie *Teixeira de Castro*, gdzie skarżący podlegał prowokacji od samego początku, co skutkowało tym, że był pozbawiony prawa do rzetelnego procesu (§39). Pojęcie prowokacji później zostało zdefiniowane w sprawie *Ramanauskas* (§55) jako sytuacja, gdy agenci nie zajmują się śledztwem w sposób pasywny ale w celu zdobycia dowodów i wniesienia oskarżenia w sposób aktywny wywierają wpływ na jednostkę i podżegają do popełnienia prze-

stępstwa, którego w przeciwnym razie dana osoba by nie popełniła.

W wyroku w sprawie *Khudobin* Trybunał dodatkowo orzekł, że należy wyłączyć wszystkie dowody uzyskane w wyniku prowokacji (§§133-135; w przeciwieństwie do bardziej zachowawczego podejścia do dopuszczalności niewłaściwych dowodów innych rodzajów – zobacz: *Schenk p. Szwajcarii*, *Khan p. Zjednoczonemu Królestwu i Bykov p. Rosji* [WI], §§88-105).

Podczas gdy orzecznictwo Trybunału nie stwierdza kategorycznie, że skazanie w następstwie prowokacji jest niesprawiedliwe, może ono jednak stanowić jeden z rzadkich przypadków naruszenia wymogu rzetelności, które prowadzi do przyznania odszkodowania majątkowego (za utraczone zarobki) obok niemajątkowego zadośćuczynienia zgodnie z artykułem 41 (*Ramanauskas*, §§87-88).

Ochrona przed prowokacją policyjną ma charakter absolutny, jako że nawet interes publiczny w zwalczaniu przestępczości zorganizowanej, handlu narkotykami czy korupcji nie usprawiedliwia skazania opartego na dowodach uzyskanych za pomocą prowokacji policyjnej (*Teixeira de Castro*, §36; *Ramanauskas*, §§49-54).

Początkowo Trybunał badał prowokację policyjną za pomocą mieszanego testu zawierającego elementy subiektywne – czyli dociekanie czy skarżący był predysponowany do popełnienia przestępstwa zanim jeszcze tajni agenci wkroczyli do akcji – a także elementy obiektywne, takie jak brak nadzoru sądowego nad śledztwem

i zaniechanie prowadzenia śledztwa w sposób pasywny (*Teixeira de Castro*, §§36-39).

Od czasu wydania wyroku w sprawie *Ramanauskas* (§56), wydaje się, że test subiektywny nie ma już zastosowania, jako że Trybunał uznał, że nie ma żadnego znaczenia czy dana osoba miała ukryty cel popełnienia przestępstwa (czy była predysponowana) jeszcze przed ingerencją agentów; znaczenie ma to, czy dana osoba jeszcze przed ingerencją agentów zaczęła już działać w celu popełnienia przestępstwa. Z punktu widzenia prowokacji policyjnej, nie ma więc różnicy pomiędzy zainicjowaniem popełnienia przestępstwa, a ujawnieniem ukrytego, istniejącego już celu popełnienia przestępstwa, tak więc podejście Trybunału jest w istocie swojej obiektywne.

W sprawie *Bannikova p. Rosji* (§§66-79) Trybunał zaproponował dwustopniowy test składający się z: a) elementu materialnego (podejście obiektywne), gdzie należy odpowiedzieć na pytanie czy agenci nie przekroczyli granic zachowania biernego i b) elementu formalnego, gdzie istotne jest czy skarżący miał możliwość skutecznie podnieść kwestię prowokacji policyjnej podczas postępowania krajowego i jak sądy krajowe odniosły się do tego zarzutu.

Przykłady prowokacji policyjnej

Nienadzorowane śledztwo, podczas którego dwóch policjantów uzyskało niewielką ilość narkotyków od skarżącego, który nie był wcześniej notowany przez policję, przy czym nie istniały żadne racjonalne powody procesowe dla przeprowadzenia tej operacji (*Teixeira de Castro*).

Skazanie za przestępstwo narkotykowe popełnione na skutek odwołania się do odruchów humanitarnych skarżącego (*Vanyan*).

Brak podstaw procesowych do wszczęcia śledztwa, w operacji prowokacyjnej dotyczącej przestępstwa narkotykowego skarżący był celem przypadkowym a nie wcześniej zidentyfikowanym (*Khudobin*).

Sądy krajowe nie wzięły pod uwagę roli odegranej w śledztwie przez informatora, który jako osoba prywatna nakłonił skarżącego - prokuratora do przyjęcia łapówki, później zawiadomił organy ścigania i następnie uzyskał licencję agenta (*Ramanauskas*, ale zobacz *Milinién*).

Materialny element analizy prowadzi do ponownego zbadania przez Trybunał stanu faktycznego sprawy i jakości przepisów krajowych regulujących tajne operacje. Podejście obiektywne polega na przeprowadzeniu skomplikowanej całościowej analizy rozmaitych elementów, łącznie ze stanem faktycznym, koncentrującej się na ustaleniu czy organy doprowadziły do ryzyka, że zwyczajna, rozsądna osoba popełnia przestępstwo pod wpływem kwestionowanego śledztwa. Ponadto należy przeprowadzić ścisłe badanie normatywne, ustalające czy organy nie używają nie-

właściwych metod, które mogą doprowadzić do prowokacji i czy sądy krajowe nie powinny działać bardziej aktywnie w celu ochrony przed działaniami agentów (*Ramanauskas*, §§49-74; *Bannikova*). Należy brać pod uwagę następujące elementy, mające największe znaczenie w tej kwestii:

- czy działalność tajnych agentów prowadząca do popełnienia przestępstwa była właściwie nadzorowana, najlepiej przez sędziego (*Teixeira de Castro*, §§37-38),
- czy organy miały wystarczające podstawy operacyjne do wszczęcia śledztwa, takie jak ustalenie konkretnego, wcześniej zdefiniowanego a nie przypadkowego celu (*Khudobin*, §134) i ponadto, czy miały informacje wskazujące, że podejrzewana przez nich osoba jest zaangażowana w działalność przestępczą (*Teixeira de Castro*, §§37-38),
- czy podejrzewana osoba zaangażowała się w działalność przestępczą, co do której byłyby dowody obciążające, jeszcze przed ingerencją agentów (*Eurofinacom p. Francji*, dec.);
- czy organy pozostawały pasywne w trakcie śledztwa; aby to ustalić należy przede wszystkim przyrzeć się faktycznemu zakresowi zaangażowania agentów (*Ramanauskas*, §71),
- czy w trakcie śledztwa organy wykorzystały prywatnego informatora jako agenta i czy nadzorowały działalność i motywę tej osoby, w celu zapobieżenia prywatyzacji prowokacji (*Ramanauskas*, §§62-65),
- w sytuacji, w której prywatny informator wychodzi z inicjatywą nawiązania kontaktów z organami i informuje o rzekomych skłonnościach przestępczych celu, należy się upewnić czy ów informator nie kieruje się żadnymi ukrytymi motywami (*Milinién* □ §§37-41),
- w sytuacji, w której wykorzystany jest prywatny informator, należy przeanalizować cały stan faktyczny od samego początku działalności przestępczej; Trybunał orzekł, że organy nie mogą wykorzystywać *ex post facto* skutków przestępstwa, do którego podlegała prywatna osoba (*Ramanauskas*, §§62-65), nie jest jasne jaki jest dozwolony zakres wkroczenia do akcji zainicjowanej przez osobę prywatną jeszcze przed ingerencją władz, i czy ten dozwolony zakres jest inny (mniej rygorystyczny) od zakresu dozwolonego w śledztwach prowadzonych bez udziału prywatnych informatorów (*Milinién* □ §§37-41),
- kwestia czy organy pozostawały w większości pasywne może być ustalona jeśli nie występują niewłaściwe metody wywierania nacisku, takie jak:
 - natarczywe namawianie (*Ramanauskas*, §67),
 - apelowanie do ludzkich odruchów (*Vanyan*, §§46-47),
 - podżeganie mające na celu jedynie uzyskanie surowszego wyroku (*Vanyan*) i
 - obietnice wygórowanych zysków,
- przekazywanie osobie będącej celem środków niezbędnych do popełnienia przestępstwa – jak pieniądze, w celu

zarejestrowania przyjmowania łapówek – nie narusza, samo w sobie, wymogu pasywności (*Milinen* □ §§37-41).

Jedynie w sytuacji, gdy materialny element nie przyniesie rozstrzygnięcia (*Bannikova*), Trybunał przejdzie do elementu formalnego, czyli zajmie się badaniem czy skarżący miał możliwość powołania się na prowokację policyjną przed sądami krajowymi; w tym celu należy brać pod uwagę następujące aspekty:

- prawo krajowe musi umożliwić skarżącemu podniesienie przed sądem kwestii prowokacji policyjnej, czy to w formie zarzutów formalnych, pozytywnej linii obrony czy w jakiegokolwiek innej (*Ramanauskas*, §69); sądy krajowe muszą dokładnie zbadać materiał dowodowy zgromadzony w aktach sprawy w celu wykluczenia dowodów uzyskanych za pomocą prowokacji policyjnej (*Khudobin*, §§133-135),
- do skarżącego należy podniesienie kwestii prowokacji *prima facie* (*Khudobin*, §69); później ciężar dowodu, że było inaczej, przechodzi na prokuratora (*Ramanauskas*, §70),
- w celu wykazania, że zarzuty skarżącego o prowokacji policyjnej są nieprawdopodobne, wymagane są bardzo przekonujące dowody; w przypadku wątpliwości sądy krajowe muszą same wyciągnąć wnioski (*Ramanauskas*, §70), które z dużą dozą prawdopodobieństwa powinny zakładać domniemanie zastosowania prowokacji policyjnej, jeśli znajduje to wystarcza-

jące wsparcie w twierdzeniach skarżącego; wydaje się, że prokurator musi przedstawić dowody ponad wszelkie wątpliwości a co najmniej dowody jasne i przekonujące.

Przykłady braku prowokacji

Organy miały poważne powody, aby podejrzewać skarżącego i nie wywierały na niego żadnego nacisku w celu przemytu narkotyków a śledztwo było właściwie nadzorowane (*Sequiera*, post.).

Zgoda agentów na przyjęcie usług nielegalnych prostytutek reklamowanych przez skarżącego stanowiła tylko część dowodów; ponadto do tej zgody doszło po tym jak skarżący już przystąpił do popełnienia przestępstwa, za które został ostatecznie skazany (*Eurofinacom*, post.).

Łapówka przyjęta przez sędziego od prywatnego informatora, który działał jako agent pod przykryciem, zważywszy na poważne powody operacyjne wszczęcia śledztwa: tzn. skargę złożoną przez informatora, że skarżący domaga się łapówki, następnie dochodzenie w celu poszukiwania ukrytego motywu i nadzór nad śledztwem – aczkolwiek przez prokuratora a nie przez sąd; ponadto skarżący miał możliwość podniesienia kwestii prowokacji policyjnej podczas procesu (*Milinen* □, ale zobacz *Ramanauskas*).

Informator policyjny „włączający się” do śledztwa i uczestniczący w zakupie narkotyków w sytuacji, gdy organy posiadały już wcześniej nagrania rozmów skarżącego z osobą trzecią na temat planowanej transakcji a sądy krajowe przeprowadziły dokładne badanie zarzutów prowokacji policyjnej (*Bannikova*).

Prawo do milczenia i wolność od samooskarżenia; wymuszone przyznanie

Zasady ogólne

Prawo do milczenia i wolność od samooskarżenia wynikające z art. 6 §1 zapobiega sytuacji, w której prokurator uzyskuje dowody poprzez zmuszenie podejrzanego do zeznawania przeciwko sobie. Prawo do milczenia nie może być jedynie ograniczone do bezpośredniego przyznania się do przestępstwa, ale przysługuje w stosunku do każdej kwestii, która może być później wykorzystana na poparcie oskarżenia (*Aleksandr Zaichenko p. Rosji*, §§52-60).

Orzecznictwo Trybunału wskazuje na trzy główne rodzaje sytuacji polegających na zmuszeniu podejrzanego do składania wyjaśnień: a) obowiązek złożenia zeznań (wyjaśnień) wynikający z ustawy pod groźbą sankcji (*Saunders*), w tej kategorii mieści się także niewłaściwe odwrócenie ciężaru dowodu, kiedy od oskarżonego wymaga się udowodnienia jego niewinności, b) przymus, czy to fizyczny (*Jalloh p. Niemcom*, §§103-123; *Ashot Harutyunyan*, §§58-66) czy to psychiczny (*Gäfgen p. Niemcom*, §§169-188) i c) podstęp polegający na stosowaniu ukrytych technik śledczych (*Allan p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§45-53).

Dowody winy przedstawione przez prokuratora muszą być, co do zasady, ponad wszelką wątpliwość (*Barberà, Messegué i Jabardo*).

Prawo do milczenia zalega się z domniemaniem niewinności wynikającym z art. 6 §2. Niektóre sprawy podlegały analizie na tle tego ostatniego postanowienia (*Salabiaku p. Francji*, §§26-30), większość jednak na tle art. 6 §1 (*Funke p. Francji*, §§41-45).

Doktryna czwartej instancji nie pozwala, co do zasady, na ponowne badanie dopuszczalności dowodów (*Schenk*), oprócz wyjątkowych przypadków jak prowokacja policyjna³² lub oczywiście arbitralne dopuszczenie dowodów przez sądy krajowe (*Osmanağaoğlu p. Turcji*, §§47-52).

Jak wynika z faktycznego podejścia Trybunału, w celu ustalenia czy została naruszona istota prawa do milczenia, wymagane jest przeprowadzenie testu. Zgodnie z analizą dotyczącą istoty prawa, ocena rzetelności procesu nie może opierać się na jednej niezmiennej zasadzie ale w pewnym zakresie zależy od okoliczności konkretnej sprawy. W konsekwencji, w odniesieniu do przestępstw mniejszej wagi, wynik takiego testu może czasami prowadzić do orzeczenia o braku naruszenia artykułu 6 (*O'Halloran i Francis*).

Przy ustaleniu czy przymus albo ograniczenie woli podejrzanego jest zgodne z artykułem 6, test istoty prawa odwołuje się do trzech głównych kryteriów: a) charakteru i stopnia nacisku użytego w celu uzyskania dowodów, b) wagi interesu publicznego w dochodzeniu i ukaraniu przestępstwa i c) istnienia proceduralnych gwarancji zastosowanych wobec uzyskanego materiału (*Jalloh*, §117).

32 Zobacz powyżej, str. 61, Prowokacja policyjna.

Co do zasady, dowody uzyskane pod przymusem nie mogą być decydujące lub rozstrzygające o wyroku skazującym (*Saunders*). Dopuszczenie dowodów uzupełniających, z wyjątkiem uzyskanych w wyniku dręczenia lub tortur, nie zawsze natomiast stanowi naruszenie artykułu 6, nawet jeśli dowody te uzyskano z naruszeniem prawa krajowego (*Khan*, §§35-37) lub autonomicznych wymogów Konwencji (*Gäfgen*).³³

Dowody uzyskane za pomocą tortur nie są dopuszczalne w żadnych okolicznościach, nawet jeśli nie są kluczowymi dowodami przeciwko oskarżonemu, o ile fakt tortur został ustalony przez Trybunał (*Yusuf Gezer p. Turcji*, §§40-45). Jednakże, jeśli przymus wobec oskarżonego jest tylko luźno związany z dowodami obciążającymi, które doprowadziły do skazania, art. 6 nie zawsze wymaga wykluczenia takich dowodów. Z tego względu użycie dowodów uzyskanych przez policję za pomocą informacji otrzymanych na skutek gróźb zastosowania dręczenia nie zostało uznane za sprzeczne z art. 6 §1 w sytuacji, gdy oskarżony, wobec wszystkich innych przekonywujących dowodów przeciwko niemu, przyznał się przed sądem krajowym po raz kolejny a przymus nie miał na celu udowodnienie winy ale ocalenie ofiary przestępstwa (*Gäfgen*).

Nie jest jasne, czy policja zawsze musi poinformować podejrzanego o jego prawie do milczenia. Wydaje się, że wymagana jest formalna informacja przed pierwszym prze-

śluchaniem, kiedy istnieje prawdopodobieństwo, że przesłuchiwana osoba może stać się podejrzanym i przesłuchanie odbywa się w stresującej i onieśmiałej sytuacji i bez udziału adwokata. Jeśli istnieją takie gwarancje, późniejsze powołanie się na prawo do milczenia nie ma znaczenia (*Aleksandr Zaichenko p. Rosji*, §§52-60).

W sytuacji gdy skazanie jest oparte na zeznaniach uzyskanych od jednego współoskarżonego z naruszeniem jego prawa do milczenia, także „rzetelność” postępowania wobec innego współoskarżonego może stać pod znakiem zapytania (*Lutsenko p. Ukrainie*, §§44-53).

Obowiązki ustawowe

Konwencja, łącznie z artykułami 3, 5 i 6, dopuszcza istnienie ustaw przewidujących zwykle cywilne obowiązki. Na przykład: do ujawnienia policji własnej tożsamości (*Vasileva p. Danii*, §§32-43) – dalej wsparte przez obowiązek poddania się aresztowaniu bez kwestionowania władzy policji a stawianie oporu może mieć nawet negatywne reperkusje w przypadku złożenia skargi na użycie przemocy na tle artykułu 3 (*Berlinski p. Polsce*, §§59-65), do zadeklarowania dochodu organom podatkowym (*Allen p. Zjednoczonemu Królestwu*, decp.) lub do złożenia zeznań w charakterze świadka (*Serves p. Francji*, §§43-47).

Chociaż domniemania dotyczące faktów i prawa istnieją w większości systemów prawnych, muszą one podlegać rozsądnym ograniczeniom (*Salabiaku*).

³³ Więcej na ten temat zobacz poniżej, str. 69, Brutalne metody śledcze.

Analizując pierwszy element testu dopuszczalności przymusu, czyli charakter i stopień przymusu, więcej uwagi należy poświęcić sytuacjom, w których doszło do bezpośredniego przymusu, np., gdy istnieje ryzyko grzywny za odmowę składania zeznań (*O'Halloran i Francis*, §57).

Zgodnie z artykułem 6, państwu przysługuje więcej swobody w sytuacjach, gdy zgodnie z prawem krajowym, policja ma ograniczone możliwości tzn. np., kiedy prosi potencjalnego podejrzanego o podanie precyzyjnych informacji, jak tożsamość kierowcy (*O'Halloran i Francis*, §58). Natomiast w sytuacji, gdy policja domagała się od skarżącego dokumentów „w jakikolwiek sposób istotnych dla śledztwa” (*Funke*, §30), państwu przysługiwało mniej swobody.

Zgodnie z drugim elementem testu – wagą interesu publicznego – nacisk należy położyć na wagę ściganego przestępstwa i charakter i zakres ewentualnej kary. Im lżejsze jest przestępstwo i możliwa kara, tym większy przymus może być zgodny z artykułem 6 (*O'Halloran i Francis*, §58); jednocześnie, jeśli nałożona grzywna nie ma związku z pierwotnym postępowaniem karnym, nawet, jeśli opiewa na niewielką sumę, to może ona doprowadzić do orzeczenia o naruszeniu artykułu 6 (*Funke*), niezależnie od ostatecznego uniewinnienia od pierwotnych zarzutów (*Shannon p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§26-40).

Odnosnie poważniejszych przestępstw, w sytuacjach, gdy na świadkach ciąży obowiązek zeznań dla dobra wymiaru sprawiedliwości (*Serves p. Francji*, §§43-47), orga-

ny nie powinny, co do zasady, spodziewać się od oskarżonego współpracy (*Funke; Shannon*, §§32-41), chyba że chodzi o przestępstwa niewielkiej wagi (*O'Halloran i Francis*).

Naruszenia wolności od samooskarżenia w kontekście zobowiązań wynikających z prawa

Skarżący ukarani grzywną za odmowę przedstawienia różnych dokumentów finansowych (*Funke*), dostarczenia dokumentów potwierdzających inwestycje (*J.B. p. Szwajcarii*) lub odpowiedzi na pytania śledczego (*Shannon*), chociaż grzywny te nałożono bez związku z pierwotnymi dochodzeniami dotyczącymi oszustwa, opiewały one na nieznaczące sumy i nałożono je niezależnie od ostatecznego uniewinnienia od pierwotnych zarzutów (*Shannon*).

Skarżący prawnie zobowiązany do współpracy z organami prowadzącymi śledztwo dotyczące przedsięwzięć gospodarczych, następnie skazany za oszustwo w oparciu w znacznym stopniu o oświadczenia składane podczas tego samego dochodzenia (*Saunders*).

Odwrócenie ciężaru dowodu: zobowiązanie właściciela pojazdu uczestniczącego w wypadku do ujawnienia tożsamości kierowcy (*Telfner*; ale zobacz *O'Halloran i Francis*).

Orzecznictwo Trybunału dotyczące dozwolonego przymusu w związku z lżejszymi przestępstwami jest raczej skomplikowane. Na przykład w sprawach dotyczących wykroczeń drogowych, gdzie pojęcie interesu publicznego, jak potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa przez zapobieganie przekraczaniu prędkości, może czasem okazać się na tyle ważne, że usprawiedliwia całkowite odwrócenie ciężaru do-

wodu przeciwko oskarżonemu (*O'Halloran i Francis*). Mogą się jednak zdarzyć także przypadki, gdy podobne odwrócenie nie będzie usprawiedliwione (*Telfner p. Austrii*, §§15-20).

W kontekście trzeciego elementu testu, czyli mających zastosowanie gwarancji procesowych, główne kryterium polega na ustaleniu czy dowód miał decydujący wpływ na wydanie wyroku skazującego (*Saunders*).

Szerszej analizie będą zawsze poddane przestępstwa odpowiedzialności bezwzględnej niż przestępstwa, co do których nie stosuje się automatycznych domniemań (*O'Halloran i Francis*, §59; *Salabiaku*).

Innym czynnikiem zezwalającym na przymus jest także przewidywalność prawa zobowiązującego do składania zeznań, zgodnie z którym np. domniemuje się, że osoba kupująca samochód zgadza się z obowiązkiem złożenia zeznań w związku z niektórymi wykroczeniami drogowymi, w których uczestniczy jej pojazd (*O'Halloran i Francis*, §§57-62), chociaż trudno jest sobie wyobrazić w jaki sposób, w sprawie dotyczącej poważniejszego przestępstwa, jak zabójstwo czy inne przeciwko życiu i zdrowiu, może się ostać taki związek między byciem właścicielem użytej broni a prawnym obowiązkiem składania zeznań.

W sprawach, w których działania podsądnego można zakwalifikować jako szereg innych, ale powiązanych przestępstw, dozwolone jest odwrócenie ciężaru dowodu w związku z przestępstwem dodatkowym, pod warunkiem że popełnienie głównego przestępstwa udowodnione jest po-

nad wszelką wątpliwość i że domniemanie dotyczące dodatkowego przestępstwa może podlegać obaleniu (*Salabiaku*).

Dozwolone jest ustawowe odwrócenie ciężaru dowodu odnośnie różnych roszczeń in rem skierowanych przeciwko rzeczy a nie osobie, można więc wymagać dowodu pochodzenia rzeczy w kontekście skazania za takie przestępstwo jak handel narkotykami (*Phillips p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§40-47) albo przy zastosowaniu specjalnych środków administracyjnych przeciwko podejrzanemu mafioso (*Riela p. Włochom*, dec.), o ile zachowana jest proporcjonalność i nie wymaga się od skarżącego przedstawienia dowodu „ponad wszelką wątpliwość”.

Ponadto sędzia może pozostawić ławie przysięgłych możliwość wyciągnięcia wniosków z milczenia podsądnego i wykorzystania go przy uzasadnieniu skazania, pod warunkiem, że sędzia także instruuje przysięgłych o wszystkich krokach proceduralnych, które mogą doprowadzić do przekonania, że powody milczenia podsądnego są uczciwe (*Beckles p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§57-66).

Brak naruszenia wolności od samooskarżenia w kontekście obowiązku nałożonego przez prawo

Obowiązek ustawowy (pod groźbą grzywny) ujawnienia danych kierowcy nałożony na właściciela pojazdu sfotografowanego przez radar przy przekraczaniu prędkości; Trybunał wziął pod uwagę niewielką wagę wykroczenia i kary, interes publiczny zapewnienia bezpieczeństwa na drogach i fakt, że można było przewidzieć istnienie obowiązku prawnego składania zeznań już w momencie kupna pojazdu (*O'Halloran i Francis*; ale zobacz *Telfner*).

Brak naruszenia wolności od samooskarżenia w kontekście obowiązku nałożonego przez prawo
Grzywna nałożona na właściciela pojazdu, który przekroczył prędkość, za wprowadzenie w błąd policji poprzez podanie jako kierowcy danych nieistniejącej osoby, przy czym nie istniało żadne domniemanie dotyczące przekroczenia prędkości przeciwko skarżącemu (<i>Weh</i>).
Grzywna nałożona na świadka za odmowę składania zeznań na rozprawie karnej przeciwko osobie trzeciej, usprawiedliwiona dobrem wymiaru sprawiedliwości (<i>Serves</i>).
Odwroćenie ciężaru dowodu przeciwko skarżącemu zatrzymanemu na lotnisku z narkotykami w związku z umyślnym elementem (<i>mens rea</i>) przestępstw przemytu i wwozu narkotyków (przestępstwo dodatkowe), pod warunkiem, że zarówno znamiona czynu zabronionego jak i element umyślności posiadania narkotyków (przestępstwo pierwotne) zostały udowodnione ponad wszelką wątpliwość i pod warunkiem, że domniemanie prawne wobec dodatkowego przestępstwa mogło ulec obaleniu (<i>Salabiaku</i>).
Częściowe przesunięcie ciężaru dowodu na podsądnego w celu wyliczenia sumy do skonfiskowania w sprawie dotyczącej przemytu narkotyków (<i>Grayson i Barnham p. Zjednoczonemu Królestwu</i>); lub zobowiązanie skazanego dilerka narkotyków do udowodnienia legalnego źródła pochodzenia jego własności w celu ustalenia sumy odszkodowania (<i>Phillips</i>).

Prawne ograniczenia kontaktu z adwokatem na wczesnym etapie postępowania, jak natychmiast po aresztowaniu, mogą skutkować naruszeniem art. 6 §§1 i 3c, jeśli z faktu milczenia niereprezentowanego podsądnego zostały

wyciągnięte negatywne konsekwencje i niereprezentowany podsądny został skazany (*John Murray p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§44-58 i §§62-70).³⁴

Brutalne metody śledcze

Tradycyjnie Trybunał stoi na stanowisku, że dowody uzyskane pod przymusem nie mogą być decydujące przy skazaniu (*Saunders*, §§67-76).³⁵ Ostatnio jednak Trybunał coraz częściej jest zdania, że nawet dopuszczenie dodatkowych lub nieistotnych dowodów może zdyskredytować ogólną „rzetelność” postępowania, o ile dowód ten uzyskano w wyniku dręczenia w znaczeniu artykułu 3 (*Levinta p. Mołdawii*, §§101-106). W takich sprawach nie ma znaczenia czy dowód był decydujący przy skazaniu (*Ashot Harutyunyan*, §§58-66).

Oprócz bardziej rygorystycznego podejścia do kwestii dopuszczalności dowodu obciążającego uzyskanego w wyniku dręczenia, z orzecznictwa nie wynikają materialne różnice pomiędzy stopniem ochrony, gdy przymus wynika z obowiązku prawnego (patrz powyżej) i gdy wynika on z brutalnych metod śledczych (*O’Halloran i Francis*, §54).

Brutalne zachowanie organów nie musi doprowadzić do naruszenia wolności od samooskarżenia, pod warunkiem, że istnieją poważne powody śledcze i nie ma elementu złej woli po stronie policji i o ile kwestionowane działa-

³⁴ Zobacz także poniżej, str. 93, Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy.

³⁵ Zobacz powyżej, str. 64.

nia nie stanowią najpoważniejszej formy naruszenia artykułu 3 – czyli tortur – chociaż mogą stanowić lżejszą formę dręczenia (*Jalloh*, §§103-123; zobacz także *Bogumil p. Portugalii*, §§43-50).

Może dojść do orzeczenia naruszenia rzetelności nie tylko gdy fakt dręczenia został udowodniony na poziomie krajowym (lub przez Trybunał po odrębnej analizie), ale także gdy poważne podejrzenie dręczenia nie zostało oddalone w następstwie postępowania krajowego (*Gladyshev p. Rosji*, §§76-80).

Pewien stopień fizycznego przymusu w celu uzyskania materiałów lub dowodów rzeczowych może być zgodny z artykułem 6, jeśli dowody te istnieją niezależnie od woli oskarżonego – jak oddech, mocz, palec, głos, włosy, próbki genetyczne dla celów DNA – ale przymus nie jest dopuszczalny w celu uzyskania przyznania się lub dowodów z dokumentów ani nie jest dopuszczalne pozyskiwanie dowodów materialnych w wyniku poważnego naruszenia integralności fizycznej oskarżonego (*Jalloh*, §§103-123).

W wypadku pozyskiwania dowodów materialnych (takich jak narkotyki) wbrew woli podejrzanego, względy i procedury medyczne powinny mieć pierwszeństwo przed względami procesowymi, aby postępowanie było zgodne z artykułem 6 (*Bogumil*).

Naruszenia wolności od samooskarżenia w kontekście brutalnych metod śledczych

Przymusowe płukanie żołądka zastosowane w celu pozyskania narkotyków stanowiących materialne dowody przestępstwa, sposób wykonania doprowadził również do naruszenia art. 3 (*Jalloh*; ale zobacz także *Bogumil*).

Negatywne wnioski wyciągnięte przez ławę przysięgłych z milczenia podsądnego i uznanie milczenia za jeden z powodów skazania, wobec faktu, że przed rozprawą sędzia nie poinstruował przysięgłych co do pewnych proceduralnych kroków, które mogły umożliwić postrzeganie powodów milczenia jako uczciwych (*Beckles*; ale zobacz także nowsze podejście do mniej istotnych dowodów w sprawie *Gäfgen*).

Negatywne wnioski wyciągnięte z milczenia niereprezentowanego podsądnego podczas pierwszego przesłuchania zaraz po aresztowaniu i późniejsze oparcie na nich skazania (*John Murray*).

Przyznanie się uzyskane natychmiast po aresztowaniu w zastraszających okolicznościach i bez prawa dostępu do adwokata (*Magee p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Przyznanie się uzyskane od świadka pod nieobecność adwokata i następnie skazanie na tej podstawie (*Shabelnik*).

Skazanie oparte na oświadczeniach wypowiedzianych „pod przysięgą” przez świadka zatrzymanego przez policję, bez pomocy adwokata i bez informacji o prawie do milczenia (*Brusco*).

Naruszenia wolności od samooskarżenia w kontekście brutalnych metod śledczych

Zwerbowanie współosadzonego skarżącego aresztowanego pod zarzutem napadu rabunkowego i następnie wykorzystanie go do pozyskania dowodów przeciwko skarżącemu, zważywszy na fakt, że większość wypowiedzi skarżącego była sprowokowana przez natarczywe pytania, w zakresie których śledczy przetrenowali wcześniej informatora (*Allan*; ale zobacz *Bykov* gdzie mamy do czynienia z mniej rygorystycznymi standardami podobnego oszustwa, ale przeprowadzonego poza zakładem karnym).

Artykuł 6 nie dopuszcza jako dowodu przyznania się uzyskanego podczas przesłuchania przeprowadzonego w zastraszających okolicznościach natychmiast po aresztowaniu lub kiedy podejrzanemu odmówiono dostępu do adwokata (*John Murray*), chyba że podsądni nie wykazali należytej staranności w dochodzeniu swoich praw proceduralnych (*Zhelezov p. Rosji*, dec.; *Latimer p. Zjednoczonemu Królestwu*, dec.).³⁶

Nie zawsze jest jasne, czy dana osoba jest przesłuchiwana jako świadek czy jako podejrzany, w tym ostatnim przypadku istnieje prawo do milczenia a w tym pierwszym nie. W celu ustalenia czy można daną osobę uważać za potencjalnego podejrzanego i czy przysługuje jej prawo do milczenia, Trybunał bierze pod uwagę nie tylko formalny status przesłuchiwanej osoby ale także oko-

³⁶ Zobacz także poniżej, str. 93, Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy.

liczności faktyczne towarzyszące przesłuchaniu (*Brusco p. Francji*, §§44-55).

Nie należy wywierać żadnego nacisku w celu przyznania się osoby niereprezentowanej, nawet, jeśli osoba ta nie ma formalnego statusu podejrzanego i jest przesłuchiwana w charakterze świadka (*Shabelnik p. Ukrainie*, §§51-60).

Przyznanie się uzyskane pod groźbą tortur (a nie faktycznego dręczenia), lub dowody materialne pobrane, jako bezpośredni skutek tego przyznania się (pojęcie owoców zatrutego drzewa) mogą naruszać prawo do milczenia odegrały decydującą rolę w wyroku skazującym (*Gäfgen*).

Skazanie oparte na zeznaniach świadków uzyskanych w wyniku tortur lub groźb tortur może także stanowić naruszenie artykułu 6 w odniesieniu do podsądnego (*Osmanağaoğlu p. Turcji, Lutsenko*, §§44-53).³⁷

Brak naruszenia wolności od samooskarżenia w kontekście brutalnych metod śledczych

Pozyskanie narkotyków ukrytych w organach wewnętrznych - odpowiednią decyzję podjęli lekarze w celu ochrony zdrowia skarżącego a nie policjanci, dowód ten nie miał charakteru znaczącego w sprawie (*Bogumil*; ale zobacz *Jalloh*).

Przyznanie się pod groźbą tortur, ostatecznie wyłączone z materiału dowodowego, podczas gdy nie zostały wyłączone inne dowody materialne pobrane i użyte w bezpośrednim rezultacie kwestionowanego przyznania się – zważywszy na fakt, że te dowody materialne miały jedynie dodatkowy a nie decydujący wpływ na skazanie (*Gäfgen*).

³⁷ Zobacz także poniżej, str. 99, Prawo do przesłuchania świadków.

Brak naruszenia wolności od samooskarżenia w kontekście brutalnych metod śledczych

Przyznanie się uzyskane natychmiast po aresztowaniu stanowiło częściową podstawę skazania, w sytuacji gdy oskarżony nie wykazał należytej staranności w dochodzeniu swoich proceduralnych uprawnień, łącznie z prawem do pomocy adwokata (*Zhelezov*, post.; *Latimer*, post.).

Użycie tajnych nagrań jako dodatkowego dowodu na poparcie skazania, chociaż dowody te były uzyskane z naruszeniem krajowych procedur i prawa do życia prywatnego skarżącego zagrożonego przez Artykuł 8 (*Schenk*; *Khan*).

Konopie indyjskie odnalezione podczas częściowo niewłaściwego przeszukania (bez nakazu) i stanowiącego wtargnięcie na prywatną posesję skarżącego, zaliczone w poczet decydujących dowodów ostatecznego skazania (*Lee Davies*).

Wykorzystanie prywatnego informatora w celu podstępnego wyłudzenia od skarżącego potwierdzenia zorganizowania zabójstwa i późniejsze odegranie przez organy inscenizacji zarzucanego zabójstwa w celu pozyskania dalszych wypowiedzi od skarżącego, pomimo faktu, że te wypowiedzi stanowiły decydujący dowód przy ostatecznym skazaniu za usiłowanie zabójstwa (*Bykov*; ale zobacz także *Allan*, gdzie do podobnego oszustwa przeprowadzonego w więzieniu zastosowano bardziej rygorystyczne standardy).

Tajna obserwacja lub użycie tajnych nagrań nie stanowią naruszenia artykułu 6, nawet, jeśli czyni te mogą naruszać prawo krajowe lub artykuł 8 Konwencji, o ile dowody w ten sposób uzyskane nie będą decydujące przy skazaniu oskarżonego (*Khan*, §§35-37).

Podobnie, dowody uzyskane w wyniku częściowo nieprawidłowego przeszukania nie muszą stanowić naruszenia artykułu 6 nawet, jeśli są decydujące przy skazaniu. Sedno sprawy nie leży, bowiem w dopuszczalności dowodów na tle prawa krajowego, ale w proceduralnych możliwościach skarżącego, podczas rozprawy głównej i apelacyjnej, podważenia sposobu ich pozyskania i użycia (*Lee Davies p. Belgii*, §§40-54).³⁸

Wykorzystanie prywatnego informatora, który podstępem wymusza od oskarżonego przyznanie się, nawet, jeśli stanowi ono dowód decydujący, będzie zgodne z prawem do milczenia, o ile jest uzyskane w ramach działalności publicznej (*Bykov*, §§94-105; *Heglas p. Republice Czeskiej*, §§89-93) a nie w zakładzie karnym (*Allan*, §§42-47). Jednocześnie należy pamiętać, że do podstępu śledczego można się uciec jedynie w celu uzyskania dowodu przestępstwa z przeszłości, a nie w celu zainicjowania nowego przestępstwa.³⁹

Rażące pozbawienie prawa do rzetelnego procesu za granicą

Orzecznictwo Trybunału stanowi, że ryzyko rażącego pozbawienia prawa do rzetelnego procesu za granicą nakłada na państwo pozytywny obowiązek na tle artykułu 6 powstrzymania się od deportacji czy ekstradycji skarżącego-

³⁸ Zobacz także powyżej, str. 54 Ustna rozprawa i obecność osobista i str. 57, Skuteczny udział.

³⁹ Zobacz powyżej, str. 61, Prowokacja policyjna.

go podejrzanego o popełnienie przestępstwa (*Mamatkulov i Askarov*).

Jednocześnie ciężar i standard dowodu spoczywający na skarżącym jest bardzo wymagający. W wyroku w sprawie *Mamatkulov i Askarov* Trybunał orzekł, że wydalenie skarżących do Uzbekistanu nie stanowi naruszenia artykułu 6 przez Turcję, pomimo faktu, że ostatecznie skarżący byli skazani w Uzbekistanie bez dostępu do adwokata i po przeprowadzeniu utajnionego postępowania.

Jeśli skarżący ma być poddany ekstradycji do innego państwa, które jest Układającą się Stroną Konwencji, istnieje domniemanie, że osoba ta będzie miała rzetelny proces, zważywszy w szczególności na istnienie środków naprawczych ewentualnej niesprawiedliwości w tym państwie, łącznie z możliwą skargą do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (*Stapleton p. Irlandii*, post.).

Prawo do otrzymania uzasadnienia orzeczenia i wiarygodnych dowodów

Uzasadnienie orzeczenia

Prawo do otrzymania uzasadnienia orzeczenia wywodzi się z ogólnej zasady zawartej w Konwencji, która chroni jednostki przed arbitralnością; orzeczenia krajowe powinny zawierać uzasadnienie odwołujące się w sposób wystarczający do istotnych aspektów faktycznych i prawnych

a także materialnych i formalnych argumentów stron (*Ruiz Torija p. Hiszpanii*, §§29-30).

Naruszenia prawa do otrzymania uzasadnienia orzeczenia
Sytuacja, w której sądy krajowe nie odniosły się do argumentu skarżącego, że apelacja wniesiona przez stronę przeciwną jest spóźniona (<i>Ruiz Torija</i>).
Sytuacja, w której sąd apelacyjny nie odniósł się do argumentu skarżącego, że skład sądu niższej instancji był niekonstytucyjny (<i>Luka p. Rumunii</i>).
Sytuacja, w której sąd apelacyjny nie ustalił czy znak towarowy skarżącego był „ugruntowany”, podczas gdy sąd pierwszej instancji zajmował się tą samą kwestią i orzekł na korzyść skarżącego (<i>Hiro Bilani p. Hiszpanii</i>).
Brak wyjaśnienia w konkretnej decyzji lub krajowym orzecznictwie pojęcia „wyjątkowych okoliczności”, które należało wykazać w celu ponownego ubiegania się o wpis na listę adwokatów po upływie ustawowego terminu dziesięciu lat (<i>H. p. Belgii</i>).
Zwiążność uzasadnienia orzeczenia o uprawnieniu skarżącego do renty chorobowej, przyznającego jedynie rentę częściową pomimo faktu, że ustalono również, że jego stan zdrowia się pogarsza (<i>Hirvisaari</i>).
Niekonsekwentna wykładnia prawa przez sądy powiatowe orzekające w ostatniej instancji w sprawach dotyczących zwolnień grupowych (<i>Štefānīcā i inni</i>).
Niewystarczające gwarancje proceduralne, by umożliwić skarżącemu zrozumienie powodów stwierdzającego winę werdyktu ławy przysięgłych, przy braku szczegółowego aktu oskarżenia lub wskazówek albo pytań w stosunku do przysięgłych (<i>Taxquet p. Belgii</i> [WI]).

Chociaż czasami prawo to jest analizowane z punktu widzenia „rzetelności” postępowania (*Hirvisaari*, §§30-33), strukturalnie mieści się ono także w pojęciu prawa do sądu, jako że oba wymagają odpowiedzi na mające znaczenie kwestie faktyczne i prawne poruszone przez skarżącego w konkretnej sprawie (*Chevol*).⁴⁰

Jako że artykuł 6 nie dopuszcza skarg na kompetencje sądów krajowych i zarzutów, że doszły one do błędnych wniosków (*Karalevičius*, dec.), test uzasadnienia orzeczenia jest raczej ilościowy niż jakościowy: o ile przedstawione są, chociaż pewne powody wydania takiego a nie innego orzeczenia, będzie ono, co do zasady zgodne z artykułem 6 (*García Ruiz p. Hiszpanii*, §§26-30). Jednak w kilku sprawach przedstawionych Trybunałowi, uzasadnienie orzeczenia co prawda było, ale oczywiście niespójne z faktami sprawy (*Tatishvili p. Rosji*, §§59-63; *Antić i „R” przedsiębiorstwo p. Rumunii*, §§32-39), co zostało uznane za arbitralność. Takie sprawy pozostają jednak wyjątkami i ostatnio Wielka Izba potwierdziła, że artykuł 6 nie gwarantuje doskonałej harmonii w krajowym orzecznictwie (*Nejdet Şahin i Perihan Şahin*, §§96-68).

Prawo to nie wymaga szczegółowej odpowiedzi na każdy argument podniesiony przez strony; ponadto pozwala ono sądom wyższej instancji na przyjęcie uzasadnienia orzeczenia sądu niższej instancji, jako swojego (*Hirvisaari*, §32).

⁴⁰ Zobacz powyżej, str. 24, Legitymacja czynna do złożenia pozwu, dochodzenia odszkodowania i otrzymania orzeczenia sądowego.

Sąd apelacyjny może naprawić brak uzasadnienia w pierwszej instancji (*Hirvisaari*). I odwrotnie, bardzo skrótove uzasadnienie orzeczenia oddalającego wnioski o zezwolenie na apelację, odwołujące się do ustaleń sądu niższej instancji, nie narusza prawa do uzasadnienia orzeczenia (*Gorou (Nr 2)*, §§38-42).

Uzasadnienie nie musi przybierać szczególnej (pisemnej) formy. Sądy mogą także przedstawić motywy wydania orzeczenia jakiś czas po jego publikacji, o ile w praktyce nie pozbawia to skarżącego prawa do wniesienia odwołania (*Hadjianastassiou; Jodko*, post.).⁴¹

Brak uzasadnienia werdyktu ławy przysięgłych może być usprawiedliwiony w sytuacji, gdy można ustalić motywy werdyktu na podstawie innych materiałów sprawy, tzn. z listy zarzutów i z pytań i wskazówek przewodniczącego składu do ławy przysięgłych (por. *Taxquet p. Belgii* [WI] i *Judge p. Zjednoczonemu Królestwu*, dec.).

Brak naruszenia prawa do uzasadnienia orzeczenia

Brak stwierdzenia uchybień w uzasadnieniu sądów krajowych co do faktów sprawy, w której skarżący bezskutecznie domagał się prawa wykonania pewnych płatnych usług na rzecz cywilnego pozwanego; uzasadnienie sądu pierwszej instancji zostało przyjęte przez wyższe sądy (*García Ruiz*).

⁴¹ Zobacz także powyżej, str. 28, Przeszkody proceduralne: terminy procesowe, opłaty sądowe, właściwość sądu i inne formalności i str. 60, Publikacja orzeczenia.

Brak naruszenia prawa do uzasadnienia orzeczenia

Brak uzasadnienia werdyktu ławy przysięgłych zrównoważony przez gwarancje proceduralne, pod warunkiem, że motywy wynikają z wypowiedzi stron i wskazówek sędziego przewodniczącego przekazanych ławie przysięgłych a także pod warunkiem, że sędzia przyjął obowiązek wyjaśnienia przysięgłym kwestii prawnych i mógł złożyć oświadczenie, że wszystkie kwestie zostały wyjaśnione (*Judge, dec.*).

Bezprawne i niewiarygodne dowody

Jeśli skazanie oparte jest w decydującym stopniu na dowodach uzyskanych bezprawnie z punktu widzenia autonomicznych zasad artykułu 6 – na przykład, jeśli do przyznania się doszło z naruszeniem wolności od samooskarżenia – postępowanie będzie uznane za nierzetelne.

Jednakże, jeśli sądy krajowe opierają się na dowodach uzyskanych z naruszeniem innego artykułu Konwencji (na przykład artykułu 8), nie stanowi to automatycznie naruszenia rzetelności postępowania zgodnie z artykułem 6 (*Khan, §§34-40; Bykov, §§94-105*). Jednocześnie wykorzystanie dowodów uzyskanych w sposób poważnie naruszający artykuł 3 (jak np. w wyniku tortur) będzie w większości przypadków naruszeniem artykułu 6.⁴²

Zgodnie z zasadą subsydiarności i doktryną czwartej instancji, wykorzystanie dowodów uzyskanych z naruszeniem

⁴² Zobacz powyżej, str. 65, Prawo do milczenia i wolność od samooskarżenia, wymuszone przyznanie.

krajowych przepisów materialnych lub proceduralnych nie jest samo w sobie sprzeczne z wymogiem „rzetelności”. W sytuacjach gdy sądy opierają się na dowodach uzyskanych nielegalnie, Trybunał bada: a) czy „bezprawność” w prawie krajowym nie zbiegła się z „nierzetelnością” w autonomicznym znaczeniu Konwencji i b) czy skarżący miał możliwość podniesienia tej kwestii przed sądami krajowymi (*Schenk p. Szwajcarii, §§47-51; Heglas, §§89-93*).

Podobnie, prawie zawsze, Trybunał pozostawia uznaniu sędziów krajowych ocenę faktów ustalonych na podstawie rzekomo niewiarygodnych dowodów. W rezultacie większość skarg dotyczących artykułu 6 na wykorzystanie niewiarygodnych dowodów jest odrzucana jako mająca charakter czwartoinstancyjny. Jeśli istnieją poważne wątpliwości co do jakości dowodów przedstawionych przez prokuratora w sprawach karnych, Trybunał również bierze pod uwagę gwarancje proceduralne towarzyszące dopuszczeniu i ocenie takich dowodów a sam nie dokonuje oceny dowodów (*Cornelis p. Holandii, dec.*).

Jedynie w kilku wyjątkowych przypadkach Trybunał postanowił odmiennie niż sąd krajowy, że dany dowód był całkowicie niewiarygodny ze względu na podejrzane okoliczności, w jakich był uzyskany (*Lisica p. Chorwacji, §§47-62*). Na przykład w sprawie *Laska i Lika p. Albanii* (§§63-72) skarżący został skazany na podstawie wyników okazania, podczas którego skarżący miał na sobie białoniebieską kominiarkę (identyczną z używanymi przez spraw-

ców) a inni uczestnicy mieli czarne kominiarki. W takich warunkach naturalną kolejną rzeczą jest, że ofiara wskazała na skarżącego jako na sprawcę. Trybunał uznał, że okazanie zorganizowane w ten sposób nie miało żadnej wartości dowodowej i z tego powodu skazanie było całkowicie

nieuzasadnione. Jednakże takie sprawy zdarzają się niezwykle rzadko i oprócz dochodzenia kwestii prowokacji policyjnej⁴³, żadne inne sprawy nie prowadzą do ponownej oceny faktów ustalonych przez sądy krajowe.

⁴³ Zobacz powyżej, str. 61, Prowokacja policyjna.

Rozpoznanie sprawy w rozsądnym terminie

Zasady ogólne

Prawo to wywodzi się zarówno z brzmienia artykułu 6 jak i z zasad skuteczności (*H. p. Francji*, 1989).

Artykuł 6 jest całkowicie niezależny od sposobu, w jaki prawo krajowe ustala długość pewnych etapów proceduralnych, co ma taki skutek, że naruszenie terminu krajowego nie prowadzi koniecznie do naruszenia artykułu 6. W odróżnieniu od wielu systemów krajowych, w prawie konwencyjnym nie ma ustalonych terminów, każda sytuacja podlega indywidualnemu badaniu.

Wymóg „rozsądnego terminu” obowiązuje zarówno w sprawach cywilnych jak i w karnych, nie należy go jednak mylić z bardziej rygorystycznym testem długości pozbawienia wolności, który stosuje się wyłącznie w przypadku tymczasowego aresztowania (*Smirnova p. Rosji*, §§80-88). Nie należy także utożsamiać długości postępowania karnego z długością tymczasowego aresztowania na tle art. 5 §3. Badanie tej ostatniej podlega zwykle bardziej rygorystycznym standardom (*Smirnova*, §§56-71).

Sprawy dotyczące przewlekłości są pierwszymi, w których Trybunał wydał wyroki pilotażowe, w których nie od-

niósł się do okoliczności konkretnej sprawy, ale do pojęcia naruszenia systemowego w danym państwie (*Kudła p. Polsce*, §§119-131).

Zgodnie z art. 13 Konwencji, w celu przestrzegania Artykułu 6, państwa mają pozytywny obowiązek zapewnienia środka naprawczego dostępnego w trakcie każdej sprawy cywilnej lub karnej w celu umożliwienia przyspieszenia przewlekłego postępowania (*Kudła*).

Początek okresu, który należy brać pod uwagę dla celów wymogu „rozsądnego terminu” jest ustalany w następujący sposób:

- w sprawach cywilnych: data wniesienia pozwu, chyba, że skarżący napotyka przeszkody prawne i nie może tego uczynić – na przykład sprzeciw od pozbawienia licencji na wykonywanie zawodu lekarza nie mógł zostać złożony w trakcie trwania wstępnego dochodzenia administracyjnego, w takim przypadku termin zaczyna bieg od momentu wyrażenia zarzutu po raz pierwszy (*Koenig*, §§97-111);
- w sprawach karnych: data przedstawienia zarzutów; na przykład data wszczęcia śledztwa, gdzie skarżący wystę-

powołano jako podejrzany, chyba że na sytuację skarżącego znacząco wpłynęło jakieś wcześniejsze wydarzenie, w takim przypadku bierze się pod uwagę datę aresztowania, przeszukania lub przesłuchania, nawet w charakterze świadka (*Eckle*, §§73-74).

Końcem okresu liczonego dla celów wymogu „rozsądnego terminu” jest data doręczenia ostatecznego krajowego orzeczenia kończącego postępowanie przed wyższym sądem, wyłączając postępowanie egzekucyjne (*Burdov*), ale łącznie z konstytucyjnym postępowaniem kontrolnym, jeśli bezpośrednio miało ono wpływ na wynik sporu (*Buchholz p. Niemcom*, §§46-63). Trybunał zmienił swoje oryginalne podejście w latach 80-tych, wcześniej brał pod uwagę także postępowanie egzekucyjne (*Martins Moreira p. Portugalii*, §44). Obecnie opóźnienie w wykonaniu wyroku stanowi oddzielny problem i może być naruszeniem prawa do szybkiego wykonania orzeczenia, które jest elementem prawa do sądu.⁴⁴

W sytuacji, w której postępowanie jest zakończone a później wznowione, na przykład z przyczyn kontrolnych, czas, podczas którego postępowanie nie toczyło się należy odliczyć od całkowitego okresu (*Skorobogatova p. Rosji*, §§37-42).

Ocena „rozsądności” terminu poddana jest testowi, na który składają się trzy główne kryteria (*Preto i inni*, §§30-37):

- charakter i stopień skomplikowania sprawy,
- zachowanie skarżącego,
- zachowanie organów.

Chociaż nie ma ogólnych wskazówek co do czasu dozwolonego przez artykuł 6, zależy on głównie od liczby instancji sądowych. Co do zasady, jeśli sprawa trwa w jednej instancji dłużej niż trzy lata (*Guincho p. Portugalii*, §§29-41), pięć lat w dwóch instancjach i sześć lat w trzech instancjach, będzie ona podlegała dokładniejszemu badaniu przez Trybunał.

Ocena „rozsądnego terminu” zależy od okoliczności sprawy. Najkrótszym okresem prowadzącym do orzeczenia naruszenia były 2 lata i 4 miesiące w dwóch instancjach w sprawie dotyczącej roszczenia odszkodowawczego za zakażenie skarżącego wirusem HIV (*X p. Francji*, 1982), podczas gdy najdłuższym okresem nieprowadzącym do orzeczenia naruszenia może być osiem lat w dwóch instancjach.

Przykłady okresu, który sam w sobie stanowił naruszenie wymogu „rozsądnego terminu” bez przeprowadzania bardziej szczegółowej analizy innych aspektów:

- postępowanie karne trwające dziesięć lat w jednej instancji (*Milasi p. Włochom*) lub 13 lat w pierwszej i drugiej instancji (*Baggetta p. Włochom*),
- postępowanie apelacyjne trwające cztery lata (*Capuano p. Włochom*).

⁴⁴ Zobacz powyżej, str. 34, Szybkie wykonanie ostatecznych orzeczeń sądowych.

Charakter i stopień skomplikowania sprawy

Trybunał bierze pod uwagę, czego dotyczy postępowanie krajowe, tzn., co jest stawką dla skarżącego. Sprawy wymagające specjalnej staranności, gdzie sam charakter sprawy wymaga przyspieszenia postępowania:

- postępowanie dotyczące opieki nad dziećmi (*H. p. Zjednoczonemu Królestwu*, 1987),
- odszkodowanie za zakażenie wirusem HIV (*X p. Francji*, 1992),
- roszczenie dotyczące poważnych obrażeń odniesionych w wypadku drogowym (*Martins Moreira*).

Naruszenia wymogu „rozsądnego terminu” w nieskomplikowanych sprawach

2 lata i 7 miesięcy w dwóch instancjach – sprawa dotyczyła przysposobienia dziecka i opieki rodzicielskiej, Trybunał wziął także pod uwagę wymóg specjalnej staranności (*H. p. Zjednoczonemu Królestwu*).

3 lata i 10 miesięcy w dwóch instancjach, sprawa dotyczyła odszkodowania za spowodowanie wypadku drogowego (*Guincho*).

3 lata i 6 miesięcy na etapie apelacyjnym, sprawa dotyczyła uciążliwości spowodowanych zanieczyszczeniem powietrza (*Zimmermann i Steiner p. Szwajcarii*).

Natomiast w sprawach skomplikowanych postępowanie może trwać dłużej.

Stopień skomplikowania oznacza przede wszystkim, że należy ustalić liczne fakty i okoliczności sprawy, dzieje się tak np. w sprawach karnych dotyczących licznych zarzutów, które należy rozpatrywać łącznie (*Vaivada p. Litwie*, post.) lub jeśli w sprawie występują liczni oskarżeni (*Meilus p. Litwie*, §25). Sprawy dotyczące unikania podatków, oszustwa gospodarczego, prania pieniędzy, itp. są często bardzo skomplikowane, ale jeśli toczące się postępowanie unieumożliwia spółce normalne funkcjonowanie, od organów wymaga się specjalnej staranności (*De Clerk p. Belgii*, §§53-73).

Skomplikowanie prawne, jak na przykład niejasność krajowego orzecznictwa ze względu na konieczność zastosowania nowej ustawy, również może usprawiedliwić dłuższy czas rozpatrywania sprawy (*Pretto i inni*, §§30-37).

Brak naruszenia wymogu „rozsądnego terminu” ze względu na stopień skomplikowania sprawy

5 lat i 2 miesiące – postępowanie dotyczyło oszustwa, po apelacji sprawa była ponownie rozpoznawana przez sąd pierwszej instancji (*Ringelsen*).

7 lat i 4 miesiące – postępowanie karne dotyczyło oszustwa podatkowego, organy krajowe spotkały się z różnymi trudnościami komunikacyjnymi z osobami i organami zagranicznymi (*Neumeister*).

Zachowanie stron

Trybunał bierze pod uwagę jedynie opóźnienia (czasami zwane „okresami bezczynności”) spowodowane przez działania organów. Opóźnienia spowodowane działaniami skarżącego, czy to celowo czy nie, nie są brane pod uwagę przy ocenie „rozsądnego terminu” (*H. p. Zjednoczonemu Królestwu*). Jednocześnie, strona rządowa nie może usprawiedliwiać ogólnej długości postępowania odwołując się do apelacji, wniosków, pism, itp. składanych przez skarżącego, o ile nie nadużywał on wyraźnie swoich praw. Nie można winić skarżącego dochodzącego swoich praw za pełne wykorzystanie narzędzi przewidzianych przez prawo krajowe (*Kolomiyets p. Rosji*, §§25-31).

Na każdym etapie procedowania, takim jak składanie wniosków dowodowych i oświadczeń, od organów wymaga się rozsądnej staranności, zarówno w sprawach karnych jak i w cywilnych, jeśli organy państwowe występują jako strona w sprawie (*Baraona*, §§46-57).

Opóźnienia zawinione przez organy z naruszeniem wymogu „rozsądnego terminu”

Wielokrotne zwracanie sprawy prokuraturze – z tych samych powodów – w celu przeprowadzenia nowego dochodzenia (*Šleževičius p. Litwie*).

Wielokrotne próby wezwania na rozprawę tych samych świadków (*Kuvikas*).

Opóźnienia zawinione przez organy z naruszeniem wymogu „rozsądnego terminu”

Spór co do właściwości między prokuratorem a sądem (*Simonavičius p. Litwie*).

Spór co do właściwości między sądem apelacyjnym a sądem niższej instancji, które przekazywały sobie nawzajem sprawę do czasu aż Sąd Najwyższy ustalił, że sąd apelacyjny był właściwy (*Gheorghe p. Rumunii*).

Częste zmiany składu orzekającego (*Simonavicius*).

Długa przerwa między przesłuchaniem stron a decyzją (*Martins Moreira*) lub między publikacją orzeczenia a sporządzeniem uzasadnienia na piśmie (*B. p. Austrii*, 1990).

Opóźnienia przy przesyłaniu akt z sądu pierwszej instancji do sądu apelacyjnego (*Martins Moreira*).

Opóźnienie spowodowane przez organy nienaruszające wymogu „rozsądnego terminu”

Opóźnienie w podejmowaniu koniecznych kroków proceduralnych, jak badania medyczne, wynikało ono nie z braku rozsądnej staranności ale z powodu przeciążenia pracą i braku środków (*Martins Moreira*).

Jeśli strona przeciwna powoduje opóźnienia w postępowaniu cywilnym, rolą sądu jest podjęcie kroków w celu przyspieszenia postępowania a nie przedłużanie terminów na wniosek tej strony bez żadnego rozsądnego powodu (*Guincho*).

Co do zasady dopuszczalne jest zawieszenie postępowania w celu oczekiwania na wynik sprawy powiązanej (*Zand*, raport Komisji) lub ustalenie konstytucjonalności aktu prawnego, pod warunkiem, że odroczenie spowoduje najkrótsze możliwe opóźnienie.

Nawet, jeśli organy podejmują działania w celu ochrony prawa do obrony (jak np. wezwanie na rozprawę świadków obrony) i nie wykazują przy tym rozsądnej staranności, mogą jednocześnie naruszać wymóg „rozsądnego terminu” (*Kuvikas p. Litwie*, §50).

Można zaakceptować ogólne opóźnienia sporadycznie spowodowane przeciążeniem sądów, o ile nie przedłużają się one w czasie i jeśli organy podejmują rozsądne kro-

ki w celu nadania sprawom priorytetu zależnie od ich wagi (*Zimmerman i Steiner*, §§27-32).

Jednocześnie należy pamiętać, że artykuł 1 Konwencji wymaga od Układających się Stron takiego zorganizowania systemu prawnego, który będzie zgodny z artykułem 6, i odwołania do trudności finansowych lub praktycznych nie mogą usprawiedliwiać problemu systemowego z nadmierną długością postępowań (*Salesi*, §§20-25).

Jeśli postępowanie jest wielokrotnie wznawiane lub przekazywane z sądu do sądu (tzw. praktyka yo-yo), Trybunał uznaje to za poważną okoliczność obciążającą, co może skutkować orzeczeniem o naruszeniu, nawet, jeśli postępowanie nie trwa nadmiernie długo (*Svetlana Orlova p. Rosji*, §§42-52).

Artykuł 6 §2: domniemanie niewinności

Postanowienie to przede wszystkim nie pozwala funkcjonariuszom publicznym na składanie przedwczesnych deklaracji, co do winy oskarżonego. Deklaracje winy mogą przybierać różne formy: oświadczenia do prasy o trwającym śledztwie (*Alenet de Ribemont p. Francji*, §§39-41), decyzji proceduralnej w ramach postępowania karnego lub nawet nie-karnego (*mutatis mutandis, Daktaras p. Litwie*, §§42-45), czy nawet szczególnych środków ostrożności towarzyszących rozprawie (*Samoilă i Cionca p. Rumunii*, §§93-101, tu skarżący był doprowadzony na posiedzenie w sprawie poręczenia majątkowego w ubraniu więziennym).

Pojęcie „funkcjonariusza publicznego” nie musi oznaczać przedstawiciela lub pracownika organów publicznych w momencie procesu. Mogą to być również osoby rozpoznawane publicznie z racji ważnej funkcji, którą pełniły w przeszłości lub z racji wcześniejszego kandydowania na urząd publiczny (*Kouzmin p. Rosji*, §§59-69).

Pośrednią ingerencją w domniemanie niewinności jest przesunięcie ciężaru dowodu na oskarżonego. Sytuacje takie są rzadko badane pod kątem domniemanie niewinności

(*Salabiaku*) a raczej Trybunał odnosi się do nich badając kwestię wolności od samooskarżenia na tle art. 6 §1.⁴⁵

Artykuł 6 §2 ma zastosowanie nie tylko do całości postępowania karnego przed sądem, ale także do postępowania przygotowawczego i do okresu następującego już po zakończeniu procesu, niezależnie od etapu postępowania i niezależnie od jego wyniku (*Minelli p. Szwajcarii*, §§25-41); zakres stosowania art. 6 §2 różni się więc od art. 6 §1.⁴⁶ Do naruszenia art. 6 §2 może dojść także przed prawomocnym zakończeniem sprawy.

Artykuł 6 §2 ma zastosowanie do takich spraw cywilnych jak roszczenia odszkodowawcze byłych podejrzanych lub oskarżonych wysuwane na skutek umorzenia postępowania (*Lutz p. Niemcom*, §§50-64), uniewinnienia (*Sekanina p. Austrii*, §§20-31) lub cywilnych postępowań dyscyplinarnych, pod warunkiem, że są one konsekwencją lub towarzyszą wcześniejszemu postępowaniu karnemu (*O. p. Norwegii*, §§33-41; w przeciwieństwie do *Agosi p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§64-67).

⁴⁵ Zobacz także powyżej, str. 65, Prawo do milczenia i wolność od samooskarżenia, wymuszone przyznanie i poniżej, str. 86.

⁴⁶ Zobacz powyżej, str. 16, Oskarżenie w sprawie karnej.

Do naruszenia art. 6 §2 dochodzi, jeśli osoba uniewinniona w postępowaniu karnym składa pozew cywilny o odszkodowanie za tymczasowe aresztowanie i pozew jest oddalony ze względu, że do uniewinnienia doszło „z powodu braku wystarczających dowodów”. Takie oświadczenie, jeśli jest pozbawione wyjaśnienia, rodzi wątpliwości, co do niewinności skarżącego (*Tendam p. Hiszpanii*, §§35-41). Jednakże odmowa zwrotu kosztów procesowych po oddaleniu zarzutów karnych ze względu na fakt, że skarżący swoim zachowaniem sam doprowadził do wniesienia aktu oskarżenia, nie narusza domniemania niewinności (*Ashendon i Jones p. Zjednoczonemu Królestwu*, dec., §§50-55).

Naruszenia domniemania niewinności

Minister Spraw Wewnętrznych i dwaj wyżsi oficerowie policji oświadczający na konferencji prasowej w telewizji, że skarżący był „jednym z podlegających” do zabójstwa (*Allenet de Ribemont*).

Marszałek parlamentu publicznie ogłaszający natychmiast po zatrzymaniu skarżącego, ówczesnego członka parlamentu, że „ta-pówkarz” został zatrzymany (*Butkevičius*).

Oświadczenia publiczne wygłaszane przez znanego byłego generała, który w przedmiotowym czasie kandydował w wyborach – wiążący charakter doktryny domniemania niewinności wobec osób quasi-publicznych (*Kouzmin*).

Oświadczenia publiczne wygłaszane przez sędziego orzekającego w sprawie oceniającego jakość linii obrony i perspektywy wyniku postępowania karnego (*Lavents*).

Orzeczenie o wprowadzeniu warunkowo zawieszzonego wyroku do wykonania odwołujące się do „dalszych przestępstw” popełnionych w okresie próby, podczas gdy dopiero toczyło się postępowanie karne dotyczące nowych zarzutów (*Bohmer p. Niemcom*).

Występowanie podejrzenia wyrażone w wyroku oddalającym wniosek o odszkodowanie w następstwie uniewinnienia (*Sekanina*, ale zobacz *Lutz*);

W postępowaniu cywilnym o odszkodowanie były oskarżony musiał temu samemu składowi orzekającemu, który rozpoznał sprawę karną przeciwko niemu, wykazać prawdopodobieństwo, że nie popełnił przestępstwa. Postępowanie cywilne było więc współistniejące z pierwotnym postępowaniem karnym (*O. p. Norwegii*, ale zobacz także *Ringvold*). Trybunał uznał, że artykuł 6 §2 ma zastosowanie i orzekł o jego naruszeniu ze względu na wyrażenie przekonania o nadal istniejącym podejrzeniu.

Po oddaleniu skargi o napastowanie seksualne złożonej przez skarżącą przeciwko jej byłemu szefowi, ten ostatni wygrał sprawę cywilną przeciwko skarżącej o złośliwe oskarżenie. Francuskie sądy uznały, że ponieważ wcześniej skarżącej nie udało się udowodnić napastowania seksualnego, jej oskarżenia przeciwko byłemu szefowi były automatycznie fałszywe. W ocenie Trybunału taka konstrukcja stanowiła naruszenie zasady domniemania niewinności (*Klouvi*).

Artykuł 6 §2 nie ma zastosowania do postępowania cywilnego o odszkodowanie wszczętego przez poszkodowanego po uniewinnieniu od zarzutów karnych, jeśli takie roszczenia podlegają innym standardom dowodowym niż sprawy karne, jak np. standardy obowiązujące w postę-

powaniach dotyczących czynów niedozwolonych. W takim przypadku byłemu oskarżonemu przysługują jedynie gwarancje wynikające z art. 6 §1 jako „cywilnej” stronie postępowania a nie, jako oskarżonemu w sprawie karnej (*Ringvold p. Norwegii*, §§36-42).

Z artykułu 6 §2 nie wynikają pozytywne obowiązki dla państw w związku z deklaracjami winy składanymi przez osoby prywatne lub media. Mogą one rodzić jednakże pewne problemy na tle art. 6 §1 (*Hauschildt; Butkevičius*, dec.; *T. i V. p. Zjednoczonemu Królestwu*).⁴⁷

Naruszenie art. 6 § może również służyć jako dowód naruszenia art. 6 §1 w aspekcie bezstronności subiektywnej, jeśli to sędzia dopuścił się kwestionowanych oświadczeń (*Lavents*).⁴⁸ Jednakże w większości spraw naruszenie art. 6 §2 wynikające z oświadczenia sędziego ma pierwszeństwo jako *lex specialis* i nie jest konieczne badanie zgodności z art. 6 §1.

Brak naruszenia prawa do domniemanie niewinności

Sformułowanie „udowodniona wina” użyte przez prokuratora w odpowiedzi na zarzuty skarżącego, umieszczone w decyzji proceduralnej odwołującej się do dowodów zebranych podczas śledztwa, wspierających przekonanie prokuratora, że sprawa powinna trafić do sądu a nie zostać umorzona (*Daktaras*).

⁴⁷ Zobacz także powyżej, str. 41, „Bezstronny” sąd; str. 57, Skuteczny udział i *Kouzin* (§§60-65), gdzie orzeczono naruszenie zważywszy na oświadczenia prominentnego przywódcy politycznego, który w danym czasie nie zajmował żadnej funkcji publicznej.

⁴⁸ Zobacz także powyżej, str. 41, „Bezstronny” sąd.

Brak naruszenia prawa do domniemanie niewinności

Utrata statusu ofiary przez skarżącego, określonego winnym przez Premiera podczas konferencji prasowej, po tym jak trybunał konstytucyjny orzekł o naruszeniu domniemanie niewinności i poinformował o swoim wyroku sąd orzekający (*Arrigo i Vella*).

Nieprzyznanie odszkodowania lub zwrotu kosztów za niesprawiedliwe oskarżenie na skutek umorzenia postępowania, ze względu na bardzo silne podejrzenie istniejące w czasie śledztwa (*Adolf p. Austrii*).

Podejrzenie wyrażone w wyroku oddalającym wnioski o odszkodowanie w następstwie umorzenia dochodzenia (*Lutz*; ale zobacz *Sekanina*).

Stałe wykorzystanie metalowej klatki jako środka bezpieczeństwa podczas rozprawy apelacyjnej (*Ashot Harutyunyan*).

Odmowa zwrotu kosztów procesowych skarżącego po jego uniewinnieniu, w sprawie, w której on sam skierował na siebie podejrzenie i wprowadził prokuratora w błąd sugerując, że istnieją silniejsze dowody niż istniejące w rzeczywistości (*Ashendon i Jones*).

Artykuł 6§2 uznany za niemający zastosowania w następstwie odrzucenia pozwu cywilnego wniesionego przez rzekomego poszkodowanego domagającego się odszkodowania od skarżącego (byłego oskarżonego) za czyn niedozwolony (*Ringvold*; ale zobacz także *O. p. Norwegii*).

Skazanie na podstawie przepisu, według którego obcowanie płciowe z osobą nieletnią do pewnego wieku jest zawsze przestępstwem, niezależnie od tego, czy sprawca zdawał sobie sprawę z wieku ofiary. Trybunał uznał, że rozwiązanie zaproponowane przez prawo krajowe – czyli uniemożliwienie linii obrony opierającej się rozsądnym przekonaniu, że ofiara była już w pewnym wieku – nie jest niezgodne z art. 6 §2 (*G. p. Zjednoczonemu Królestwu*).

Podejrzanie wypowiedziane przez sędziego, którego sformułowanie nie jest na tyle kategoryczne, żeby stanowić naruszenie domniemania niewinności wynikające z art. 6 §2, może jednak być wystarczające do zdyskwalifikowania sędziego, jako stronniczego z obiektywnego punktu widzenia zgodnie z art. 6 §1 (*Hauschildt*) lub nawet z subiektywnego punktu widzenia, jeśli słowa sędziego dotyczą jakichś cech osobistych podsądnego i wykraczają poza zwykłe wymogi proceduralne (*Kyprianou*).

Postanowienie o umorzeniu postępowania samo w sobie nie uprawnia jednostki do odszkodowania za niesprawiedliwe oskarżenie lub do zwrotu kosztów, o ile podejrzenia przeciwko niemu miały mocne podstawy w czasie dochodzenia (*Lutz*).

Podobnie jak większość wymagań wynikających z art. 6, domniemanie niewinności może być naprawione na poziomie krajowym, jeśli przed procesem organy podejmą odpowiednie kroki w celu wyeliminowania negatywnych skutków szkodliwych wypowiedzi (*Arrigo i Vella p. Malcie, dec.*).

W przeciwieństwie do art. 6 §1, naruszenie domniemania niewinności nie podlega ocenie w odniesieniu do całego postępowania, ale jako oddzielny proceduralny błąd. Badając skutki kwestionowanej wypowiedzi należy dokonać łącznej analizy trzech następujących elementów: a) etapu procesowego i kontekstu, w jakim wypowiedź padła, b) jej sformułowania i c) jej znaczenia (*Daktaras, §§42-45*).

Oświadczenia wyrażające stan podejrzenia w trakcie postępowania przygotowawczego nie stanowią naruszenia domniemania niewinności (*Daktaras*), ale funkcjonariusze publiczni muszą ostrożnie dobierać słowa wyrażając takie podejrzenie (*Ismoilov i inni p. Rosji, §§162-170*); kategoryczne oświadczenie przedstawione prasie przez prokuratora przed rozpoczęciem procesu jest sprzeczne z domniemaniem niewinności (*Fatullayev p. Azerbejdżanowi, §§159-163*). Niemniej jednak, nawet bardzo dosłowne sformułowania, jak „wina” i „udowodniona” nie muszą stanowić naruszenia art. 6 §2, jeśli ich znaczenie, w szczególnych nie-medialnym i nie-publicznym kontekście może być rozumiane jako oznaczające coś innego – na przykład przekonanie prokuratora o materiale dowodowym wystarczającym do skierowania aktu oskarżenia (*Daktaras, §§42-45*). Tak więc test znaczenia oświadczenia jest testem obiektywnym.

Oświadczenia wyrażające istniejące podejrzenie po umorzeniu postępowania nie muszą koniecznie stać w sprzeczności z art. 6 §2 (*Lutz*), ale odwołanie do istniejącego podejrzenia po uniewinnieniu może stanowić naruszenie (*Sekanina*).

W odniesieniu do kontekstu kwestionowanego oświadczenia, Trybunał kładzie nacisk na oświadczenia wygłoszone publicznie przez funkcjonariuszy publicznych, szczególnie w mediach, gdzie należy wykazać się szczególną ostrożnością (*Allenet de Ribemont*). Luźniej traktowane są oświadczenia wypowiedziane w ścisłym kontekście

proceduralnym (*Daktaras; Mustafa Kamal Mustafa (Abu Hamza) (Nr 1)*, dec., §41).

Od organów informujących opinię publiczną o trwających śledztwach wymaga się dyskrecji i rozwagi, które mają zapobiec deklaracjom winy mogącym wpłynąć na przekonanie publiczne o winie podejrzanego i przesądzeniu faktów przez właściwe sądy (*Allenet de Ribemont*).

Sprzecznym z art. 6 §2 są jedynie jednoznaczne oświadczenia, co do winy (*Butkevičius*, §§49-54), wyrażenie jakichkolwiek zastrzeżeń budzi wątpliwości, co do jednoznacznego charakteru oświadczenia (*Allenet de Ribemont*).

Skazanie jednostki w pierwszej instancji nie pozbawia jej gwarancji wynikających z art. 6 §2 w postępowaniu apelacyjnym (*Konstas p. Grecji*, §§34-37). Nie jest jednak jasne, czy stopień ochrony przyznanej przez art. 6 §2 pozostaje taki sam w trakcie postępowania apelacyjnego lub kasacyjnego, wobec faktu, że doszło już do „skazania przez właściwy sąd” w rozumieniu artykułu 6. W każdym razie jakie-

kolwiek odwołanie do tego skazania przez wyższe sądy wydaje się niewłaściwe.

Do naruszenia domniemania niewinności może także dojść na skutek pewnych domniemań proceduralnych, które zakładają winę bez ustalenia jej w kontradiktoryjnym postępowaniu i z zachowaniem pewnych standardów dowodowych (*Klouvi p. Francji*, §§42-54).

Jednocześnie zasady domniemania niewinności nie można interpretować jako ustalającej materialne zasady odpowiedzialności karnej. Z tego względu od Trybunału nie wymaga się rozstrzygnięcia, czy np. z punktu widzenia art. 6, właściwsze jest zastosowanie do pewnych czynów bezprawnych koncepcji odpowiedzialności bezwzględnej w przeciwieństwie do zwykłej oceny elementu umyślności i znamion czynu zabronionego lub czy ustalając istnienie winy umyślnej należy stosować test obiektywny czy subiektywny (*G. p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§28-30).

Artykuł 6 §3: prawo do obrony

Zagadnienia ogólne

Główne zagadnienia:

- minimalne standardy karnoprocesowe,
- zarzut naruszenia prawa do obrony wynikającego z artykułu 6,
- §3 często podlega analizie w związku z prawem do rzetelnego procesu wynikającym z art. 6 §1 (*T. p. Austrii*, §§68-72),
- w celu udowodnienia naruszenia jednego z elementów prawa do obrony, skarżący musi wykazać nieodwracalny wpływ ograniczenia kwestionowanego prawa na rzetelność postępowania karnego rozumianego, jako całość, łącznie z etapem apelacyjnym (*Dallos p. Węgrom*, §§47-53).

Otrzymanie informacji o podstawach oskarżenia

Istnieje pewna zbieżność między tym prawem a prawem do kontradiktoryjnego postępowania, które jest do rozumianym elementem rzetelnego postępowania zgodnie z art. 6 §1⁴⁹ i prawem do odpowiedniego czasu i moż-

⁴⁹ Zobacz także powyżej, str. 47, Zasada „kontradiktoryjności”.

liwości przygotowania obrony zgodnie z art. 6 §3b (patrz niżej).⁵⁰

Prawo to nieco zazębia się z prawem do otrzymania informacji o podstawach podejrzenia uzasadniających tymczasowe aresztowanie na tle art. 5 §2, chociaż art. 6 §3a gwarantuje szersze prawo do otrzymania informacji o prawnej kwalifikacji zarzutu i do uzasadnienia faktycznego (*Pélissier i Sassi p. Francji*, §§45-63).

Naruszenia prawa do otrzymania informacji o podstawach oskarżenia

Daty i miejsca rzekomego przestępstwa zmieniane przez prokuratora kilka razy przed i podczas rozprawy głównej (*Mattoccia*).

Nowe zarzuty przedstawione przez prokuratora ostatniego dnia rozprawy, bez możliwości przygotowania obrony w zakresie tych zarzutów lub wniesienia pełnej apelacji przeciwko wyrokowi (*Sadak i inni p. Turcji*; ale zobacz *Dallos*).

Zmiana kwalifikacji prawnej czynu przez sąd bez wcześniejszego odroczenia, następnie sądy apelacyjne odmówiły zbadania „swobody” sądu pierwszej instancji (*Pélissier i Sassi*).

⁵⁰ Zobacz także poniżej, str. 89, Odpowiedni czas i możliwości przygotowania obrony.

Naruszenia prawa do otrzymania informacji o podstawach oskarżenia

Brak zgody na pełną apelację (co do prawa i także co do faktów) po tym jak doszło do zmiany kwalifikacji prawnej czynów na rozprawie (*T. p. Austrii*).

Oskarżony narodowości niemieckiej, któremu przedstawiono zarzuty w języku sądu (włoskim) i nie zapewniono tłumaczenia; nie istniał dowód, że oskarżony rozumiał zarzuty w sposób wystarczający (*Brozicek*).

„Podstawy i charakter” zarzutów zgodnie z art. 6 §3a odnoszą się do czynów rzekomo popełnionych i do ich definicji w prawie krajowym (*Pélissier i Sassi*).

Szczegóły przestępstwa są niezwykle ważne, jako że w momencie przedstawienia zarzutów, skarżący otrzymuje formalne powiadomienie o podstawach faktycznych i prawnych (*Pélissier i Sassi*). Jednakże, nie ma wymogu, że wnioski sądu, co do okoliczności przestępstwa i rola skarżącego muszą być identyczne z opisem z aktu oskarżenia (*Mirilashvili, dec.*).

Zgodnie z art. 6 §3a należy przedstawić skarżącemu szczegółowe informacje umożliwiające mu rozpoczęcie prac nad linią obrony; jednakże na tym etapie nie istnieje wymóg przedstawienia wszystkich dowodów przeciwko skarżącemu, można to zrobić później (*Pélissier i Sassi*).

Jednocześnie stwierdzenie, że art. 6 §3a ma zastosowanie tylko w początkowym stadium postępowania byłoby błędem, chociaż art. 6 §3b uzupełnia go na późniejszych eta-

pach; otwarta jest kwestia czy Artykuł 6 §3a czy Artykuł 6 §3b właściwszy jest na późniejszych etapach postępowania (jak rozprawa), jeśli rodzi się problem dotyczący zmiany kwalifikacji prawnej czynu (*Dallos*) lub niedostateczności informacji faktycznych (*Mattoccia p. Włochom*, §§58-72); wydaje się, że zastosowanie obu tych przepisów w związku a także art. 6 §1, będzie prawdopodobnie prawidłowym podejściem do analizy braku informacji na etapie rozprawy głównej.

Konwencja zezwala na współistnienie systemów inkwizycyjnych i oskarżycielskich; zmiana kwalifikacji prawnej czynu przez prokuratora jest dopuszczalna podczas rozprawy, a nawet przez sąd w wyroku, o ile skarżący ma wystarczająco dużo czasu i możliwości przygotowania obrony, tzn. rozprawa podlega odroczeniu albo istnieje możliwość wniesienia pełnej apelacji co do faktów i prawa (*Dallos*).

Z orzecznictwa Trybunału nie wynika obowiązek pisemnego powiadomienia o „podstawach oskarżenia” o ile wystarczające informacje są przekazane ustnie (*Kamasinski p. Austrii*, §§61-108).

Informacje muszą być przekazane na tyle „szybko” żeby podejrzany miał możliwość przygotowania obrony zgodnie z art. 6 §3b; podstawowe dane o zarzutach muszą być przekazane przynajmniej przed pierwszym przesłuchaniem (*Mattoccia*).

Informacje muszą być przekazane w języku zrozumiałym przez podejznanego, nie musi to być koniecznie jego język ojczysty (*Brozicek p. Włochom*, §§38-46).

Jednakże, jeśli osoba narodowości obcej prosi o tłumaczenie zarzutów, organy powinny się zgodzić, chyba że są one w stanie ustalić, że podejrzany zna wystarczająco dobrze język sądu (*Brozicek*); ustne tłumaczenie zarzutów może być wystarczające (*Kamasinski*).

Im poważniejsze są zarzuty, tym wymaganych jest więcej informacji – test subiektywny (*Campbell i Fell*, §§95-102).

Skarżący powinien zadbać o to, aby uzyskać informacje, tzn. albo powinien stawiać się na rozprawie albo złożyć stosowne wnioski o udzielenie informacji (*Campbell i Fell*).

Niewielkie wady powiadomienia, powstałe na skutek błędów technicznych nie stanowią naruszenia tego przepisu (*Gea Catalan p. Hiszpanii*, §§28-30).

Brak naruszenia prawa do otrzymania informacji

Informacja o zarzutach zawierająca wyraz „bunt” – ze wskazaniem jedynie miejsca i czasu zarzucanego czynu – wystarczająca w kontekście postępowania dyscyplinarnego w zakładzie karnym, ze względu na fakt, że skarżący nie próbował uzyskać dalszych informacji (*Campbell i Fell*).

Kwalifikacja prawna czynu zmieniona przez sąd w wyroku pierwszej instancji; w sprawie istniała możliwość złożenia pełnej apelacji (*Dallos*; ale zobacz *Sadak i inni*).

Zachowanie skarżącego było główną przyczyną braku informacji o zarzutach (*Hennings p. Niemcom*).

Niewielkie różnice w przeformułowaniu podstawy prawnej wynikające z błędu pisarskiego (*Gea Catalan*).

Brak naruszenia prawa do otrzymania informacji

Ustne tłumaczenie zarzutów przedstawionych obcokrajowcowi nierozumiejącemu języka sądu (*Kamasinski*).

Skazanie za porwanie z pomocą „innych niezidentyfikowanych osób”, podczas gdy akt oskarżenia identyfikował rzekomych współsprawców skarżącego, oskarżonego również o zabójstwo (*Mirilashvili*, post.).

Odpowiedni czas i możliwości przygotowania obrony

Prawo to w pewnym stopniu pokrywa się z do prawem do postępowania kontradyktoryjnego i równości broni, które są elementami prawa do rzetelnego procesu wynikającego z art. 6 §1,⁵¹ a także z prawem do otrzymania informacji o podstawach oskarżenia (art. 6 §3a),⁵² prawem do pomocy obrońcy (art. 6 §3c)⁵³ i prawem do wzywania świadków (lit. d).⁵⁴

W celu ustalenia zgodności z art. 6 §3b należy rozważyć ogólną sytuację obrony, łącznie z pomocą obrońcy a nie jedynie sytuację oskarżonego (*Kremposkij p. Litwie*, dec.).

51 Zobacz str. 47, Zasada „kontradyktoryjności” i str. 50, Równość broni.

52 Zobacz str. 87, Otrzymanie informacji o podstawach oskarżenia.

53 Zobacz str. 93, Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy.

54 Zobacz str. 99, Prawo do przesłuchania świadków.

Zwykle zarzut naruszenia art. 6 §3b bada się w połączeniu z art. 6 §3c. Łączna analiza różnych utrudnień obrony ma na celu wykazanie ogólnego wpływu tych wad procesowych na rzetelność postępowania jako całości w rozumieniu art. 6 §1 (*Kremppovskij*, dec.). Adekwatność dostępnych przygotowań do rozprawy podlega zwykle ocenie w odniesieniu do formalnych ograniczeń, którym podlega obrona, przykładem może być ograniczenie dostępu do „tajnych” części akt i utrudnienia przy sporządzaniu kopii. Jednakże Trybunał bierze pod uwagę także praktyczne trudności, na przykład wynikające z warunków osadzenia i transportu podejrzanego pozbawionego wolności (*Moiseyev*, §§208-225).

Należy zachować subtelną równowagę między potrzebą przeprowadzenia procesu w rozsądnym terminie⁵⁵ a potrzebą zapewnienia wystarczającego czasu na przygotowanie obrony, w celu uniknięcia pośpiesznego procesu, który pozbawia oskarżonego możliwości właściwej obrony (*Öcalan p. Turcji* [WI], §§130-149).

Test adekwatności czasu jest testem subiektywnym, jako że pod uwagę należy brać różne czynniki, jak charakter i stopień skomplikowania sprawy, etap postępowania i co ma do stracenia lub zyskania skarżący. W nieskomplikowanych postępowaniach, jak postępowania dyscyplinarne, okres pięciu dni od przedstawienia zarzutów do pierwszej rozprawy może być uznany za adekwatny (*Campbell i Fell*).

⁵⁵ Zobacz str. 77, Rozpoznanie sprawy w rozsądnym terminie.

Zgodnie z art. 6 §3b, to, czy rozprawa powinna być odroczone zależy od charakteru i zakresu nowych dowodów, mniej znaczące dowody, jak na przykład dotyczące cech podsądnego a nie okoliczności zarzucanego przestępstwa mogą być przeprowadzone na rozprawie bez konieczności jej odraczenia (*G.B. p. Francji*).

Nie jest jasne, czy istnieje prawo do otrzymania w wyroku sądowym informacji o terminach do wniesienia apelacji, czy może podsądny powinien ustalić to we własnym zakresie. Jednocześnie na tle art. 6 §3b może istnieć pozytywny obowiązek poinformowania podsądnego o relevantnych terminach w sprawach skomplikowanych proceduralnie, na przykład, kiedy współistnieją dwa terminy, jeden do wniesienia skargi kasacyjnej a drugi do jej uzasadnienia (*Vacher*, §§22-31); można też zauważyć, że właściwiej będzie badać sytuacje takiego rodzaju z punktu widzenia „dostępu do sądu” a nie prawa do obrony.⁵⁶

Test „odpowiednich możliwości” jest także testem subiektywnym, uzależnionym od konkretnych okoliczności i zdolności skarżącego, który może być na przykład prawnikiem z zawodu (*Trepashkin (Nr 2) p. Rosji*, §§159-168). W większości spraw wymagane są dwie główne gwarancje, a mianowicie: a) możliwość kontaktów z adwokatem w sposób nieskrępowany (*Bonzi p. Szwajcarii*, post.) i skuteczny (*Artico p. Włochom*, §§29-38) (choć art. 6 §3(c)

⁵⁶ Zobacz str. 26, Przeszkody proceduralne: terminy procesowe, opłaty sądowe, właściwość sądu i inne formalności.

bardziej szczegółowo odnosi się do tego prawa)⁵⁷ i b) dostęp do akt sprawy (*Kamasinski*).

Jednocześnie mogą być dopuszczalne pewne ograniczenia w kontaktach między adwokatem i jego klientem (*Bonzi*) lub zobowiązanie adwokata do nieujawniania pewnych aspektów klientowi w celu ochrony świadków na wczesnym etapie postępowania (*Kurup*, dec.).

Naruszenia wymogu odpowiedniego czasu i możliwości

Skumulowany skutek kilku oddzielnych ograniczeń, łącznie z brakiem pomocy prawnej podczas przesłuchania po zatrzymaniu przez policję, późniejszymi ograniczeniami co do ilości i czasu trwania spotkań z adwokatem, niemożnością prowadzenia nieskrępowanych rozmów z adwokatem i brakiem pełnego dostępu do akt aż do bardzo późnego etapu rozprawy (*Öcalan*).

Skarga kasacyjna złożona w terminie, ale odrzucona ze względu na fakt, że skarżący nie uzasadnił jej w terminie, zważywszy, że skarżący nie został poinformowany o istnieniu dwóch równoległych terminów – mianowicie jednego do złożenia skargi kasacyjnej i drugiego do jej uzasadnienia (*Vacher*).

Odmowa dostępu do akt sprawy na etapie postępowania przygotowawczego na podstawie faktu, że skarżący sam się reprezentował a zgodnie z prawem krajowym jedynie adwokat był uprawniony do dostępu do akt (*Foucher*; zobacz także str. 50).

Naruszenia wymogu odpowiedniego czasu i możliwości

Nagła i całkowita zmiana (podczas jednej i tej samej rozprawy) stanowiska biegłego wyznaczonego przez sąd, co miało decydujący wpływ na opinię ławy przysięgłych, wobec odmowy sądu wyznaczenia dodatkowego biegłego (*G.B. p. Francji*; ale zobacz *Boenisch, Brandstetter*; zobacz także str. 50).

Opóźnienie w sporządzaniu uzasadnienia na piśmie (ponad miesiąc po ogłoszeniu wyroku), co uniemożliwiło skarżącemu złożenie apelacji w terminie pięciu dni (*Hadjianastassiou*; zobacz także str. 28 i 72).

Prawo do „odpowiednich możliwości” zawiera prawo dostępu do akt po zakończeniu postępowania przygotowawczego; może być wystarczające umożliwienie dostępu jedynie adwokatowi a nie - skarżącemu (*Kamasinski*). Jeśli skarżący otrzymał zezwolenie na samodzielne występowanie w sprawie, odmowa dostępu do akt na etapie postępowania przygotowawczego będzie stanowiła naruszenie artykułu 6 (*Foucher*).⁵⁸ Oceniając ograniczenia dostępu skarżącego do akt, Trybunał bierze pod uwagę w szczególności czas trwania ograniczenia (*Trepashkin (Nr 2)*, §§159-168).

Prawo dostępu do akt nie jest prawem absolutnym i możliwe są wyjątki w celu ochrony tajnych metod śledczych lub tożsamości świadka albo agenta. Ciężar wykazania konieczności dostępu do danej części akt w celu kontynuowania obrony spoczywa na skarżącym (*Bricmont*).⁵⁹

⁵⁷ Zobacz poniżej, str. 93, Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy.

⁵⁸ Patrz str. 50, Równość broni.

⁵⁹ Patrz str. 47, Zasada „kontrydiktoryjności”.

Trybunał przekazał sądom krajowym zadanie zbadania konieczności ujawnienia materiałów wrażliwych i nie prowadzi niezależnej oceny meritum nieujawnienia, o ile przeprowadziły ją sądy krajowe w oparciu o prawo krajowe (*Dowsett*). Jednakże może rodzić problemy sytuacja, w której sądy krajowe nie zostały ustawowo wyposażone w możliwość podjęcia swobodnej decyzji czy ujawnić materiały obronie czy nie (*Mirilashvili*, §§200-209).

Brak naruszenia wymogu odpowiedniego czasu i możliwości

Pięć dni od momentu przedstawienia zarzutów do pierwszej rozprawy okazało się „wystarczającym czasem” w postępowaniu dyscyplinarnym w zakładzie karnym dotyczącym buntu (*Campbell i Fell*); podobnie 15 dni było „wystarczające” w postępowaniu dyscyplinarnym przeciwko lekarzowi podejrzanemu o niewłaściwe wystawienie zaświadczeń o niezdolności do pracy (*Albert i Le Compte p. Belgii*).

Nowe dowody mniejszej wagi dotyczące cech oskarżonego, złożone przez prokuratora na początku trzydniowej rozprawy w postępowaniu karnym dotyczącym przestępstw na tle seksualnym, pomimo braku odroczenia (*G.B. p. Francji*).

Oskarżony umieszczony w odosobnieniu, co uniemożliwiało mu kontakty z adwokatem przez pewien czas, ponieważ w pozostałym czasie miał nieograniczoną możliwość kontaktów (*Bonzi*, post.; zobacz także poniżej, str. 92-93).

Na wczesnym etapie postępowania adwokat zobowiązany do nieujawnienia klientowi tożsamości pewnych świadków, w celu ich ochrony przed manipulacją (*Kurup*, post.; zobacz także poniżej, str. 92-93).

Brak naruszenia wymogu odpowiedniego czasu i możliwości

Umożliwienie dostępu do akt adwokatowi a nie skarżącemu osobie (*Kamasinski*).

Prawo do „odpowiednich możliwości” nie zawiera prawa do wyznaczenia biegłego ani prawa do wyznaczenia dodatkowego lub alternatywnego biegłego. W wyjątkowych okolicznościach, takich jak nagła i całkowita zmiana opinii biegłego wyznaczonego przez sąd w trakcie jednej i tej samej rozprawy, może dojść do naruszenia rzetelności procesu i prawa do obrony, jeśli sąd nie rozważy powołania dodatkowego biegłego (*G.B. p. Francji*). Jednakże zagadnienie biegłych powinno raczej być rozważane z punktu widzenia art. 6 §3d a nie 6 §3b.

Prawo do otrzymania uzasadnienia wyroku może również stanowić jeden z aspektów art. 6 §3b. Uzasadnienie może być konieczne na przykład w celu przygotowania apelacji (*Hadjianastassiou*).⁶⁰

⁶⁰ Zobacz także str. 28, Przeszkody proceduralne: terminy procesowe, opłaty sądowe, właściwość sądu i inne formalności i str. 73, Prawo do otrzymania uzasadnienia orzeczenia i wiarygodnych dowodów.

Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy

Prawo to przenika się z prawem do kontradiktoryjności i równości broni, które są dorozumianymi elementami rzetelnego procesu na tle art. 6 §1,⁶¹ a także z prawem do otrzymania podstaw oskarżenia (art. 6 §3a),⁶² prawem do odpowiedniego czasu i możliwości przygotowania obrony (art. 6 §3b)⁶³ i prawem do wzywania świadków wynikającym z lit. (d).⁶⁴

Trybunał bada zwykle zarzuty naruszenia art. 6 §3c w połączeniu z art. 6 §3b, w celu wykazania, po przeprowadzeniu łącznej analizy różnych utrudnień napotkanych przez obronę, ogólnego skutku tych wad na rzetelność postępowania, jako całości w rozumieniu art. 6 §1 (*Öcalan*).

Artykuł 6 §3c składa się z czterech różniących się od siebie elementów, mianowicie z prawa do: a) bronięcia się osobiście (*Foucher*), b) wyboru adwokata, w pewnych okolicznościach (*Campbell i Fell*), c) bezpłatnej pomocy prawnej, jeśli skarżący nie ma wystarczających środków i jeśli wymaga tego interes wymiaru sprawiedliwości (*John Murray*) i d) praktycznej i skutecznej pomocy prawnej (*Bogumil*, §§47-50).

61 Zobacz str. 47, Zasada „kontradiktoryjności” i str. 50, Równość broni.

62 Zobacz str. 87, Otrzymanie informacji o podstawach oskarżenia.

63 Zobacz str. 93, Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy.

64 Zobacz str. 99, Prawo do przesłuchania świadków.

Prawo do bronięcia się osobiście nie jest prawem absolutnym i organy państwowe mogą go odmówić w sytuacjach, w których prawo krajowe wymaga udziału adwokata, w szczególności, jeśli postępowanie dotyczy poważnych zarzutów (*Kamasinski*).

Jednocześnie, jeśli skarżący ma prawo do bronięcia się osobiście, pewne dodatkowe ograniczenia jego prawa do obrony, jak odmowa dostępu do akt sprawy na etapie postępowania przygotowawczego, mogą stanowić naruszenie (*Foucher*).⁶⁵

Decyzja o przyznaniu pomocy prawnej – bezpłatnej lub płatnej – musi podlegać kontroli sądowej i nie może być podjęta samodzielnie przez organy władzy wykonawczej (wyrok Izby w sprawie *Ezeh i Connors*, §§100-108).

Pozbawienie prawa do pomocy prawnej podczas rozprawy będzie najprawdopodobniej stanowiło naruszenie art. 6 §3c, nawet, jeśli prawo takie było przyznane na wcześniejszym etapie postępowania (*Ezeh i Connors*).

Do niemożności otrzymania bezpłatnej pomocy prawnej dochodzi zwykle w kontekście wykroczeń niewielkiej wagi lub administracyjnych albo dyscyplinarnych, które są uważane za „karne” tylko w autonomicznym znaczeniu art. 6 §1 ale nie z punktu widzenia prawa krajowego; w związku z tym skarżący może nie mieć prawa do bezpłatnej pomocy prawnej (*Engel*).⁶⁶

65 Zobacz str. 50, Równość broni.

66 Zobacz także str. 16, Oskarżenie w sprawie karnej.

Podjmując decyzję o przyznaniu bezpłatnej pomocy prawnej organy muszą wziąć pod uwagę środki finansowe oskarżonego a także interes wymiaru sprawiedliwości, łącznie z charakterem i stopniem skomplikowania sprawy, konsekwencje, jakie może ponieść skarżący, surowość potencjalnej kary i możliwości skarżącego samodzielnego bronięcia się we właściwy sposób (*Timergaliyev*).

Jeśli oskarżony ma wystarczające środki, aby opłacić adwokata, nie ma konieczności uwzględniania interesu wymiaru sprawiedliwości (*Campbell i Fell*).

Nawet w nieskomplikowanych sprawach w interesie wymiaru sprawiedliwości może być przyznanie pomocy prawnej, jeśli oskarżony stoi przed ryzykiem długiej kary pozbawienia wolności (*Quaranta p. Szwajcarii*, §§32-38).

Prawo do bezpłatnej pomocy prawnej ma zastosowanie niezależnie od etapu postępowania, łącznie z postępowaniem przygotowawczym (*Quaranta*).

Praktyka, że oskarżony w wojskowym lub więziennym postępowaniu dyscyplinarnym, dotyczącym niewątpliwych faktów, broni się sam i otrzymuje bezpłatną pomoc prawną jedynie w celu sporządzenia apelacji co do prawa, jest zgodna z interesem wymiaru sprawiedliwości (*Engel*, §§89-91).

Odmowa prawa do pomocy prawnej na etapie apelacyjnym może również być zgodna z interesem wymiaru sprawiedliwości, o ile, podejmując decyzję, organy rozważyły kwestię perspektyw (obiektywnego prawdopodobieństwa) powodzenia sprawy (*Monnell i Morris*, §§55-70).

Jednocześnie odmowa przyznania prawa do pomocy prawnej na etapie apelacyjnym może nie być dopuszczalna, jeśli w grę wchodzi skomplikowane kwestie prawne (*Pakelli p. Niemcom*, §§31-40).

Oceny interesu wymiaru sprawiedliwości należy dokonać na każdym etapie postępowania (*Granger*, §§43-48).

Jedynie skarżący posiadający środki na opłacenie adwokata mają prawo wyboru osoby, która będzie ich reprezentowała (*Campbell i Fell*); skarżący, któremu przyznano prawo do pomocy prawnej nie ma prawa wyboru adwokata (*Kremkovskij*, dec.). Jednakże, jeśli adwokat z urzędu oczywiście nie wywiązuje się ze swoich obowiązków, na organach wymiaru sprawiedliwości spoczywa pozytywny obowiązek zastąpienia go (*Artico*, §§31-38).

Prawo wyboru adwokata nie jest prawem absolutnym, w celu efektywnego zarządzania wymiarem sprawiedliwości dopuszczalne są ograniczenia, co do liczby adwokatów upoważnionych do występowania przed sądem, rodzaju ich kwalifikacji i zasad postępowania (*Enslinn i inni p. Niemcom*, post. 1978).

Jeśli rozprawa prowadzona jest pod nieobecność oskarżonego, musi on być reprezentowany przez adwokata z wyboru (*Karatas i Sari p. Francji*, §§52-62).

Ograniczenia kontaktu z adwokatem na wczesnym etapie postępowania, jak natychmiast po zatrzymaniu, mogą stanowić naruszenie art. 6 §3c, jeśli niereprezentowany podejrzany przyznaje się lub jeśli ponosi on negatywne skutki

swojego milczenia. Uważa się, że w tym szczególnym momencie oskarżony jest najbardziej narażony na niewłaściwe formy nacisku i z tego względu wymaga on pomocy prawnej (*John Murray; Salduz* [WI], §§56-62), chyba, że pod sądny w sposób jasny i świadomy zrzeka się prawa do posiadania adwokata (*Yoldaş p. Turcji*, §§46-55). Wykorzystanie przyznania się uzyskanego od zatrzymanego podejrzanego pod nieobecność adwokata jest, co do zasady, sprzeczne z art. 6 §3c, nawet, jeśli dowód taki uzyskany jest za granicą (*Stojkovic p. Francji i Belgii*, §§51-57).

Organy nie powinny wywierać nacisku w celu uzyskania przyznania się od niereprezentowanej osoby, nawet, jeśli osoba ta nie ma proceduralnego statusu podejrzanego w czasie danego przesłuchania i formalnie jest traktowana jako świadek (*Shabelnik*).⁶⁷

Jednocześnie nie ma konieczności obecności adwokata, jeśli przesłuchiwana jest osoba niepozbawiona wolności, nawet, gdy później osoba ta staje się podejrzanym (*Aleksandr Zaichenko p. Rosji*, §§46-51).

Co do zasady, osoba pozbawiona wolności musi być uprawniona, od razu po zatrzymaniu, do kontaktu z adwokatem a nie jedynie podczas przesłuchania (*Dayanan*, §§29-34). Jednakże w sytuacji, gdy podejrzanym nie domaga się reprezentacji prawnej i gdy obecność adwokata nie jest wyłączona przez stosowne przepisy, za nieobecność adwo-

⁶⁷ Zobacz także str. 65, Prawo do milczenia i wolność od samooskarżenia, wymuszone przyznania.

kata od razu po aresztowaniu nie można obciążać państwa, nawet, jeśli wówczas uzyska się przyznanie podejrzanego (*Zhelezov, dec.; Latimer, dec.*).

Zrzeczenie się przez podejrzanego prawa do pomocy prawnej, do którego doszło w podejrzanym okolicznościach, może być uważane za nieważne. Jeśli podejrzanym powołuje się na prawo do pomocy prawnej podczas przesłuchania, nie można uznać, że ważnie zrzekł on się pomocy prawnej jedynie odwołując się do faktu, że odpowiadał on na późniejsze pytania policji, nawet, jeśli nie ulega wątpliwości, że podejrzanym został pouczone o swoich prawach (*Pishchalnikov*, §§72-91).

Nie ma konsekwentnego orzecznictwa dotyczącego wymogu obecności adwokata podczas czynności śledczych innych niż pierwsze przesłuchanie. Wydaje się jednak, że obecność adwokata podczas konfrontowania podejrzanego ze świadkami niepełniącymi kluczowej roli na etapie postępowania przygotowawczego nie jest konieczna (*Isgro p. Włochom*, §§31-37).⁶⁸ Jednakże wydaje się, że obecność adwokata może być wymagana podczas okazania, szczególnie jeśli odgrywa ono znaczącą rolę w późniejszym skazaniu (*Laska i Lika*, §§63-72).

Sposób udzielenia pomocy prawnej, czy to bezpłatnej czy płatnej, musi być „praktyczny i skuteczny” a nie jedynie „teoretyczny i iluzoryczny” (*Artico p. Włochom*, §§31-38).

⁶⁸ Zobacz także poniżej, str. 99, Prawo do przesłuchania świadków.

Nie istnieje prawo kontaktu z adwokatem podczas całego postępowania i mogą być zastosowane ograniczenia, co do liczby i długości spotkań, zwłaszcza podczas postępowania przygotowawczego (*Bonzi*), pod warunkiem, że zaspokojona jest kluczowa potrzeba kontaktu natychmiast po aresztowaniu (*John Murray*).

Co do zasady, podejrzany ma prawo do nieskrępowanego kontaktu z adwokatem (*Sakhnovskiy* [WI], §§99-107), chociaż dozwolony jest wizualny nadzór nad spotkaniem. Jednakże prawo do nieskrępowanego kontaktu z adwokatem nie jest prawem absolutnym i policja może nadzorować spotkania na etapie postępowania przygotowawczego w celu zapobiegania spiskowi (*S. p. Szwajcarii*, §§48-51), nowym przestępstwom (*Brennan p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§42-63) lub w celu ochrony świadków (*Kurup*, dec.).

Sposób i czas trwania nadzoru nad spotkaniami podejrzanego z adwokatem musi: a) mieć istotne powody, to znaczy uzasadnione podstawy podejrzenia nie tylko samego podejrzanego, ale także i adwokata o udział lub pomoc w jakichkolwiek szkodliwych działaniach, ocena tej kwestii podlega testowi obiektywnemu i b) być proporcjonalna (*S. p. Szwajcarii*, *Brennan*, *Kurup*). Takie środki jak podsłuchiwanie rozmów podejrzanego z adwokatem będą uzasadnione jedynie jeśli są one „absolutnie konieczne”. Mogą one stanowić naruszenie art. 6 §3c nawet jeśli wydaje się, że nie mają one żadnego bezpośredniego związku z meritem sprawy lub linią obrony (*Zagaria p. Włochom*, §§32-36).

Naruszenia artykułu 6 §3c

Odmowa dostępu do akt sprawy na etapie postępowania przygotowawczego na podstawie faktu, że skarżący sam się bronił a prawo krajowe przewidywało taki dostęp jedynie dla adwokatów (*Foucher*); zobacz także str. 50.

Kontakt z adwokatem uniemożliwiony na skutek dyskrecjonalnej decyzji dyrektora zakładu karnego podczas rozprawy w postępowaniu dyscyplinarnym przeciwko osobom pozbawionym wolności, podczas gdy prawo do kontaktu z adwokatem przysługiwało podczas odroczenia (*Ezeh i Connors*).

Adwokat był zmuszony do uzyskania pozwolenia od prowadzącego śledztwo za każdym razem kiedy chciał spotkać się z klientem, środek ten nie miał podstaw w prawie krajowym (*Moiseyev*).

Ponad roczne opóźnienie w rozpatrzeniu wniosku skarżącego o bezpłatną pomoc prawną, nawet pomimo faktu, że został on rozpatrzony pozytywnie (*Berlinski*).

Nieobecność adwokata skarżącego na rozprawie apelacyjnej, połączona z brakiem możliwości uzyskania przez skarżącego aparatu słuchowego umożliwiającego mu efektywny udział w rozprawie ze względu na niedosłuch (*Timergaliyev*; zobacz także str. 57).

Brak bezpłatnej pomocy prawnej w nieskomplikowanej sprawie, wobec kumulacji faktów, że oskarżony był młodym cudzoziemcem bez środków finansowych, który w przeszłości brał narkotyki i który stanął przed rzeczywistym ryzykiem pozbawienia wolności na trzy lata (*Quaranta*).

Odmowa przyznania pomocy prawnej na etapie apelacyjnym, pomimo faktu, że podnoszone były istotne kwestie prawne (*Pakelli*; ale zobacz *Monnell i Morris*).

Naruszenia artykułu 6 §3c
Zaniechanie ponownego rozważenia istnienia interesu wymiaru sprawiedliwości w przyznaniu pomocy prawnej, wobec skomplikowanych kwestii prawnych, które pojawiły się podczas rozprawy apelacyjnej (<i>Granger</i>).
Oskarżony, który zbiegł i był sądzony in absentia, został pozbawiony możliwości wyboru adwokata (<i>Karatas i Sari</i>).
Negatywne wnioski co do winy niereprezentowanego oskarżonego wyciągnięte z jego milczenia podczas pierwszego przesłuchania natychmiast po zatrzymaniu (<i>John Murray</i> ; ale zobacz <i>Zhelezov i Latimer</i> , dec.; a także str. 64);
Przyznanie się uzyskane od niereprezentowanego podejrzanego natychmiast po aresztowaniu i później wykorzystane do uzasadnienia skazania (<i>Magee</i> ; zobacz także str. 64).
Przyznanie się uzyskane i wykorzystane do uzasadnienia skazania niereprezentowanej osoby, która w przedmiotowym czasie była formalnie świadkiem (<i>Shabelnik</i> ; zobacz także str. 64).
Przyznanie się uzyskane od niereprezentowanej osoby, w sytuacji, gdy policjant prowadzący dochodzenie zmanipulował definicję zarzucanego przestępstwa w celu uniknięcia przymusu adwokackiego i wywierał nacisk na podejrzanego aby ten podpisał zrzeczenie się prawa do pomocy prawnej (<i>Yaremenko p. Ukraine</i>).
Policyjny nadzór nad prawie wszystkimi spotkaniami skarżącego z adwokatem na etapie postępowania przygotowawczego w sprawie dotyczącej ponadto 16-tu innych podejrzanych, pomimo braku uzasadnionych podejrzeń, że adwokat mógł być zamieszany w spisek (<i>S. p. Szwajcarii</i> ; ale zobacz <i>Bonzi, Kurup</i>).

Naruszenia artykułu 6 §3c
Policyjny nadzór nad pierwszym spotkaniem z adwokatem skarżącego podejrzanego o terroryzm, podczas którego uniemożliwiono im także wymienianie jakichkolwiek nazwisk, wobec braku jakichkolwiek uzasadnionych podejrzeń, że adwokat mógł zgodzić się na przekazywanie jakichkolwiek szkodliwych informacji podejrzanym przebywającym na wolności (<i>Brennan</i>).
Brak możliwości zapewnienia cudzoziemcowi przez adwokata z urzędu efektywnej reprezentacji prawnej, jako że został on wyznaczony jedynie trzy dni przed rozprawą apelacyjną przed Sądem Najwyższym (<i>Daud p. Portugalii</i> ; ale zobacz <i>Tripodi</i>).
Zaniechanie zastąpienia adwokata z urzędu pomimo faktu, że wykazał się on oczywistym niedbalstwem, to jest nie uzasadnił apelacji ani jednym argumentem prawnym (<i>Czekalla</i> ; ale zobacz <i>Tripodi</i>).
Odmowa zastąpienia adwokata z urzędu, który zaniechał kontaktów z klientem przed ostatnią rozprawą apelacyjną w sprawie dotyczącej zabójstwa (<i>Sakhnovskiy</i>).
Rejestrowanie rozmów prowadzonych za pomocą wideokonferencji między oskarżonym i adwokatem (<i>Zagaria</i>).
Skarżący początkowo reprezentowany przez aplikanta adwokackiego, później przez bardziej doświadczonego adwokata (który nie dokonał żadnych czynności oprócz złożenia wniosku o odsunięcie od sprawy) i później przez trzeciego adwokata z urzędu, który miał jedynie pięć godzin na przeczytanie akt sprawy (<i>Bogumil</i>).

Możliwość prowadzenia skoordynowanej strategii obrony pomiędzy adwokatami występującymi w tej samej sprawie, gdzie jest wielu oskarżonych, nie powinna być rozu-

miana przez władze jako próba spisku i nie powinna usprawiedliwiać stałego nadzoru spotkań adwokatów z klientami (*S. p. Szvajcarii*).

Trybunał poświęca więcej uwagi przypadkom, gdy występuje konieczność nadzoru pierwszego spotkania adwokata z podejrzanym (*Brennan*, w przeciwieństwie do: *Kurup*, *Bonzi*).

Państwa z reguły nie ponoszą odpowiedzialności za zachowanie adwokata przyznanego oskarżonemu. Jednocześnie, jeśli adwokat wyznaczony z urzędu nie wywiązuje się ze swoich obowiązków w sposób oczywisty, rodzi to pozytywny obowiązek ingerencji poprzez przyznanie innego adwokata (*Czekalla p. Portugalii*, §§59-71) lub, alternatywnie, poprzez umożliwienie obecnemu adwokatowi wykonywania swoich funkcji właściwie i w tym celu odroczenie rozprawy (*Artico*, *Sakhnovskiy* [WI], §§99-107). Jeśli problem z reprezentacją prawną jest ewidentny, sądy muszą przejąć inicjatywę w celu rozwiązania go, na przykład poprzez odroczenie rozprawy, aby nowy adwokat mógł zapoznać się z aktami sprawy (*Bogumil*, §§47-50).

Brak naruszenia artykułu 6 §3c

Odmowa przyznania pomocy prawnej na etapie apelacyjnym ze względu na brak uzasadnionych perspektyw, że apelacja będzie skuteczna (*Monnell i Morris*; ale zobacz *Granger i Pakelli*).

Brak możliwości dokonania wyboru adwokata z urzędu (*Krempovskij*, dec.).

Brak naruszenia artykułu 6 §3c

Ograniczenia co do liczby adwokatów (limit trzech dla każdego podsądnego); wyłączenie indywidualnych adwokatów podejrzanych o wspieranie stowarzyszenia przestępczego, do którego rzekomo należał oskarżony (*Ensslin i inni*, dec.).

Brak jakichkolwiek prób ze strony osoby zatrzymanej samodzielnej obrony po podpisaniu przyznania się natychmiast po zatrzymaniu i oświadczeniu, że na tym etapie nie potrzebuje on adwokata (*Zhelezov*, dec.; *Latimer*, dec., ale zobacz *John Murray*).

Oskarżony umieszczony w odosobnieniu, co uniemożliwiło mu kontakty z adwokatem przez pewien czas, ale w pozostałym czasie miał nieograniczoną możliwość kontaktów (*Bonzi*).

Na wczesnym etapie postępowania adwokat zobowiązany do nieujawnienia klientowi tożsamości pewnych świadków, w celu ich ochrony przed manipulacją (*Kurup*).

Państwo nie może ponosić odpowiedzialności za zachowanie adwokata, który nie mógł uczestniczyć w rozprawie z powodu choroby i nie zadbał o zastępstwo (*Tripodi*).

Skarżący podejrzany o występki mniejszej wagi podpisujący dokument o odmowie korzystania z pomocy adwokata, który później został uznany za ważne zrzeczenie się wobec braku dowodów o wprowadzeniu w błąd przez policję (*Galstyan p. Armenii*).

Odmowa przyznania pomocy prawnej ale przekazanie skarżącemu przez sąd wskazówek co do sposobu uzupełnienia akt sprawy; skarżący podejrzany był o pospolite przestępstwo podatkowe, nie było ryzyka pozbawienia wolności (*Barsom i Varli p. Szwecji*, dec.).

Brak naruszenia artykułu 6 §3c

Odmowa dopuszczenia do sprawy nowego, trzeciego, adwokata w celu doradzenia skarżącemu w kwestiach prawa międzynarodowego, które wg sądu nie miały związku ze sprawą (*Klimentyev p. Rosji*).

Test oczywistej niedbałości jest raczej rygorystyczny, zważywszy, że pojedynczy przykład braku uzasadnionych wysiłków lub pilności po stronie adwokata może nie być wystarczającym powodem do podjęcia działań przez organy w celu naprawy niedociągnięć (*Tripodi p. Włochom*, §§27-31).

Prawo do przesłuchania świadków

Postanowienie to przenika się z prawem do kontryktoryjnego postępowania i z prawem do równości broni (*Vidal*), które są dorozumianymi wymogami rzetelnego procesu opisanego w art. 6 §1, prawem do odpowiedniego czasu i możliwości przygotowania obrony (art. 6 §3b (*G.B. p. Francji*)) i prawem do korzystania z pomocy obrońcy (lit. c) (*S.N. p. Szwecji*).⁶⁹

Artykuł 6 §3d składa się z trzech wyraźnych elementów, mianowicie: a) prawa do zadawania pytań świadkom oskarżenia (lub podważenia innych dowodów przedstawionych przez stronę oskarżającą), b) w pewnych okoliczno-

⁶⁹ Zobacz także str. 45, Zasada „kontryktoryjności”, str. 50, Równość broni, str. 89, Odpowiedni czas i możliwości przygotowania obrony i str. 93, Prawo do bronienia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy.

ściach, prawa do wezwania świadków na rozprawę, to znaczy świadków obrony (*Vidal*) i c) prawa do przesłuchania świadków oskarżenia na takich samych warunkach jak świadków obrony.

Trybunał zwykle bada zarzut naruszenia art. 6 §3d, w celu wykazania, za pomocą łącznej analizy rozmaitych trudności w odniesieniu do przesłuchania świadków, ogólnego skutku tych niedociągnięć na rzetelność postępowania, jako całości w znaczeniu art. 6 §1 (*Vidal*). Niestawiennictwo świadka na rozprawie nie musi stanowić naruszenia art. 6 §3d, o ile świadek ten był przesłuchiwany wcześniej z udziałem obrony, na przykład podczas bezpośredniej konfrontacji na etapie postępowania przygotowawczego (*Isgrò*, §§30-37), lub w postępowaniu poprzednim, powiązanim z aktualnym (*Klimentyev*, §§124-127). Jednakże, możliwość zadawania pytań świadkom oskarżenia na etapie postępowania przygotowawczego nie gwarantuje w pełni prawa do obrony, jeśli przesłuchaniu takiemu nie towarzyszyły pełne gwarancje proceduralne (*Melnikov p. Rosji*, §§70-84) lub jeśli następnie świadkowie zmienili swoje stanowisko (*Orhan Çağan p. Turcji*, §§31-43; *Vladimir Romanov p. Rosji*, §§97-106).

Zgodnie z zasadą subsydiarności, prawo do przesłuchania świadków nie zezwala na skargi na rzekomo niewłaściwą oceną zeznań lub ustaleń faktycznych, dokonaną przez sądy krajowe (*Perna p. Włochom* [WI], §§29-32), pod warunkiem, że konkluzje, do których sądy doszły, nie są cał-

kowiec niesprawiedliwe lub arbitralne (*Scheper p. Holandii*, post.).

Prawo do przesłuchania świadków nie wyklucza możliwości sądu przeanalizowania i oparcia się na pisemnych oświadczeniach świadków złożonych podczas postępowania przygotowawczego, pod warunkiem, że obrona miała możliwość przesłuchania tych świadków (*Bracci*, §§54-61; por. *Orhan Çaçan*, §§31-43). Ponadto ustne zeznania świadków na rozprawie nie powinny, co do zasady, mieć pierwszeństwa nad wcześniejszymi zeznaniami zarejestrowanymi przez policję.

Artykuł 6 §3d cieszy się znaczącą autonomią, ale nie jest całkowicie niezależny od prawa krajowego, jako że jego postanowienia biorą pod uwagę cechy właściwe systemom oskarżycielskim (strony decydują, których świadków wezwać i są oni przesłuchiwanymi jedynie przez strony i ich pełnomocników) i cechy właściwe systemom inkwizycyjnym (sąd decyduje, których świadków wezwać i przesłuchuje ich razem ze stronami). Skarżący w systemie inkwizycyjnym nie może więc powoływać się na art. 6 §3d w celu wezwania na rozprawę świadków wg swojego wyboru (*Perna; Vidal*).⁷⁰

Jednakże samo pojęcie świadek ma całkowicie autonomiczne znaczenie zgodnie z art. 6 §3d i ma zastosowanie nie tylko do osób wezwanych na rozprawę w celu złożenia zeznań. Pojęcie to oznacza: autorów oświadczeń

zarejestrowanych na etapie postępowania przygotowawczego i odczytanych przed sądem (*Kostovski p. Holandii*, §§38-45), współoskarżonych, w przypadku składania przez nich oświadczeń (*Luca p. Włochom*, §§38-45) i osoby mające specjalny status, jak np. biegli (*Boenisch, Brandstetter*).

Decyzja czy zeznania konkretnego świadka mają znaczenie dla sprawy może być pozostawiona uznaniu sądu (*Perna p. Włochom [WI]*), dzieje się tak zwykle w systemach inkwizycyjnych. Jednak w kilku wyjątkowych sprawach, Trybunał ocenił ustalenia sądów krajowych, co do znaczenia zeznań świadków zawnioskowanych przez obrońcę (*Ohujic*, §§78-85).

Każdy, kto zarzuca naruszenie art. 6 §3d, musi dowieść nie tylko, że nie miał on możliwości wezwania pewnych świadków, ale także, że przesłuchanie tych świadków było absolutnie konieczne w celu ustalenia prawdy i że zaniechanie przesłuchania tych świadków naruszyło prawo do obrony i rzetelność postępowania w całości (*Butkevičius*, dec.; *Kremposkij*, dec.). Prawo wezwania świadków obrony może być szeroko interpretowane i oznaczać także prawo obrony do składania innych wniosków dowodowych, łącznie z badaniem dokumentów, opinii biegłych itp.

Zgodnie z art. 6 §3d, jedynie kluczowi świadkowie oskarżenia, których zeznania są decydujące przy skazaniu, muszą być wezwani na rozprawę (*Vidal; Doorson*).

⁷⁰ Zobacz także str. 50, Równość broni.

Świadek może stać się kluczowym świadkiem, jeśli jego zeznania potwierdzają lub zaprzeczają konkretnej linii obrony wybranej przez skarżącego, jak na przykład bycie ofiarą prowokacji (*Ramanauskas*).⁷¹

Oceny, kto jest świadkiem kluczowym, można dokonać na podstawie analizy wagi przywiązanej do konkretnego dowodu w akcie oskarżenia lub później, w wyroku uznającym winę (*Birutis i inni p. Litwie*, §§28-35). Decydując czy dany świadek był świadkiem kluczowym czy nie, Trybunał może okazynie zbadać jakość i wiarygodność innych dowodów wykorzystanych przeciwko oskarżonemu. Z tego względu, chociaż orzecznictwo nie wyłącza kategorycznie wykorzystania dowodów ze słyszenia, nie można się na nich oprzeć w sytuacji, jeśli bezpośredni świadek nacoczny nie został przesłuchany (*D. p. Rumunii*, §§107-116). Podobna logika ma zastosowanie do oświadczeń współoskarżonych, nie mogą one stanowić podstawy uznania winy oskarżonego, który się nie przyznał (*Vladimir Romanov p. Rosji*, §§97-106). Pisemne oświadczenia, odwołane przez świadków w trakcie rozprawy, również mogą zostać uznane za niewystarczające do potwierdzenia oskarżenia, jeśli świadek kluczowy nie został właściwie przesłuchany (*Orhan Çaçan*, §§31-43).

Prawo wezwania kluczowych świadków w celu złożenia zeznań obowiązuje zarówno na etapie rozprawy głównej jak i apelacyjnej o ile w drugiej instancji badane są kwestie

ustaleń faktycznych (*Vidal*). Wezwanie kluczowego świadka na rozprawę apelacyjną może być konieczne, gdy sąd apelacyjny zmienia wyrok sądu pierwszej instancji poprzez dokonanie własnej oceny oświadczenia co do stanu faktycznego przedstawionego przed sądem pierwszej instancji (*García Hernández p. Hiszpanii*, §§26-36).

Świadkowie mają obowiązek obywatelski złożenia zeznań a odmowa składania zeznań nie powinna zniechęcić sądu do wydania nakazu ich doprowadzenia, jeśli zachodzi taka potrzeba (*Serves*).⁷²

Jedynie w wyjątkowych przypadkach, jak w sprawach dotyczących przestępstw na tle seksualnym (wobec kobiet i dzieci), odmowa składania zeznań przez świadka kluczowego, ofiarę przestępstwa, może służyć jako usprawiedliwiona podstawa wykorzystania zeznań złożonych podczas postępowania przygotowawczego bez konieczności wzywania takich świadków na rozprawę. Celem jest uszanowanie stanu psychicznego świadka i uniknięcie niepożądanego rozgłosu (*Scheper p. Holandii*, post.; *S.N. p. Szwecji*, post.; ale zobacz *P.D. p. Rumunii*, §§107-116). Inne podobne okoliczności mogą dotyczyć sytuacji, w których świadkowie są nieobecni gdyż opuścili kraj lub zniknęli lub poprosili o anonimowość, skorzystali z prawa odmowy zeznań lub popełnili samobójstwo. Powstaje wtedy pytanie, czy interes publiczny wykrycia

⁷¹ Zobacz także str. 61, Prowokacja policyjna.

⁷² Zobacz także str. 65, Prawo do milczenia i wolność od samooskarżenia, wymuszone przyznanie.

przestępstwa i ukarania sprawcy przeważa nad wymogiem zapewnienia podsądnemu rzetelnego procesu (*Al-Khawaja i Tahery*, §§120-165).

Skazanie oparte w decydującym stopniu na oświadczeniu świadka kluczowego, który nie został przesłuchany na rozprawie nie będzie stanowiło automatycznego naruszenia art. 6 §1, pod warunkiem, że zapewnione zostały silne gwarancje proceduralne. Polegają one na istnieniu jasnych i przejrzystych zasad w prawie krajowym ograniczających uznanie sędziego w kwestii dopuszczalności dowodu z zeznań nieobecnego świadka, istnieniu potwierdzających dowodów, braku dowodów na spisek pomiędzy pozostałymi świadkami i przekazaniu przez sędziego ławie przysięgłych jasnych wskazówek, co do jakości przedmiotowego oświadczenia na piśmie (*Al-Khawaja i Tahery*). Jednakże nie jest jasne, do jakiego stopnia i czy w ogóle Trybunał odejdzie od zasady, że kluczowi świadkowie muszą być przesłuchani na rozprawie, z wyjątkiem sytuacji, kiedy świadek został zgwałcony lub zabity.⁷³

Prokurator powinien dochować należytej staranności przy próbie wezwania kluczowego świadka, którego adres nie jest znany lub który zamieszkuje za granicą; jednakże wystarczające jest przesłuchanie świadka zamieszkałego za granicą w miejscu jego zamieszkania na etapie postępowania przygotowawczego, o ile obrona może również uczest-

niczyć w takiej delegacji (*Solakov p. „Byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii”*, §§56-67; *Butkevičius*, post.; *Thomas p. Zjednoczonemu Królestwu*, dec.).

Jednocześnie sam oskarżony musi dochować należytej staranności i poinformować prokuratora, że uważa on danego świadka za kluczowego i z tego względu powinien on zostać wezwany na rozprawę; próby wezwania świadka na zaawansowanym etapie procesu sądowego mogą okazać się zbyt późne (*Solakov*).

Organy wymiaru sprawiedliwości mogą chronić tożsamość świadka, jakim jest agent policyjny lub informator poprzez zastosowanie instytucji świadka anonimowego; art. 6 §3d, co do zasady, pozostawia uznaniu państw decyzję o proporcjonalności dopuszczenia anonimowości świadka. Należy jednak rozważyć zarówno interes obrony w przesłuchaniu świadka i interes publiczny przemawiający za ochroną tej osoby (*Van Mechelen i inni p. Holandii*, §§59-65).

Nawet jeśli świadek anonimowy nie jest świadkiem kluczowym, obrona musi niemniej jednak mieć możliwość zbadania wiarygodności tej osoby poprzez: a) zadawanie pytań na piśmie (*Kostovski*), b) możliwość udziału adwokata w przesłuchaniu przy jednoczesnym zapewnieniu anonimowości świadka wobec skarżącego (*Doorson; Kurup*)⁷⁴ lub c) umożliwieniu skarżącemu zadawania pytań za pomo-

⁷⁴ Zobacz także powyżej, str. 93, Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy.

⁷³ Zobacz także powyżej, str. 101.

całą telekonferencji przy jednoczesnym zniekształceniu głosu i wizerunku świadka (*Birutis i inni*).

Obrona powinna mieć jednak nie tylko prawo przesłuchania kluczowego świadka oskarżenia, ale także dostęp do każdego innego kluczowego lub decydującego dowodu, łącznie z dokumentami i dowodami rzeczowymi (*Mirilashvili*, §§200-209).⁷⁵

Naruszenia prawa do przesłuchania świadków

Uniemożliwienie obronie wezwania jakichkolwiek świadków przed sąd apelacyjny, który skazał skarżącego w następstwie zmiany ustaleń faktycznych dokonanych przez sąd pierwszej instancji, który wydał wyrok uniewinniający, przede wszystkim w związku z nową oceną zeznań świadków i innych ustaleń faktycznych dokonanych w czasie procesu (*Vidal*; ale zobacz sprawy wyjątkowe: *Scheper*; *S.N. p. Szwecji*; i *Al-Khawaja i Tahery*).

Brak możliwości wezwania kluczowego świadka, który mógłby potwierdzić lub zaprzeczyć zarzutom skarżącego o zastosowaniu wobec niego prowokacji policyjnej (*Ramanauskas*). Zobacz także str. 61.

Skazanie oparte całkowicie (*Birutis i inni*) lub w stopniu decydującym (*Kostovski*; *Van Mechelen i inni*) na zeznaniach świadka anonimowego, (ale zobacz *Doorson*).

Istotniejsza rola proceduralna przyznana biegłemu wyznaczonemu przez sąd (oficer policji, który nie miał neutralnego stosunku do oskarżonego) w porównaniu do biegłego występującego w imieniu obrony, który nie mógł uczestniczyć w całej rozprawie (*Boenisch*, ale zobacz *Brandstetter*). Zobacz także str. 50.

Naruszenia prawa do przesłuchania świadków

Nagła i całkowita zmiana (podczas jednej z tej samej rozprawy) stanowiska biegłego wyznaczonego przez sąd, co miało decydujący wpływ na opinię ławy przysięgłych, wobec odmowy sądu wyznaczenia dodatkowego biegłego (*G.B. p. Francji*, ale zobacz *Boenisch*, *Brandstetter* gdzie Trybunał zastosował powszechniejsze podejście, zobacz także str. 50 i 89).

Uniemożliwienie skarżącemu przesłuchania biegłych, którzy przygotowali opinie stanowiące podstawy skazania (*Balsytė-Lideikienė p. Litwie*).

Odmowa wezwania biegłych występujących w imieniu skarżącego, który dowodził konieczności poddania się operacji zmiany płci (*Schlumpf p. Szwajcarii*).

Odmowa przeprowadzenia badania DNA nasienia rzekomo należącego do skarżącego oskarżonego o gwałt, oskarżenie było w dużej mierze oparte na zeznaniach starszej kobiety, niepotwierdzonych na rozprawie a inne dowody były albo niejednoznaczne albo ze słyszenia (*D. p. Rumunii*).

Zeznania świadków niepełniących kluczowej roli mogą być zarejestrowane i odtworzone na rozprawie, pod warunkiem, że wszystkie elementy prawa do obrony są w pełni zagwarantowane podczas postępowania przygotowawczego; to znaczy, że podejrzany miał możliwość zadawania pytań świadkom w celu weryfikacji ich wiarygodności. Możliwość taka może być przyznana zarówno w czasie składania oświadczeń jak i na późniejszym etapie, ale przed rozprawą (*Unterpertinger p. Austrii*).

⁷⁵ Zobacz także str. 47, Zasada “kontrydiktoryjności”, str. 50, Równość broni.

W czasie przesłuchiwania przez oskarżonego świadka niepełniającego kluczowej roli na etapie postępowania przygotowawczego, obecność adwokata nie jest koniecznym elementem prawa do obrony (*Isgrò*).

Biegli są, co do zasady, traktowani przez art. 6 §3d jak każdy inny świadek (*Mirilashvili*, §§200-209) i nie muszą spełniać wymogu neutralności. Jednakże Trybunał zauważył, że w pewnych okolicznościach, brak neutralności po stronie biegłego może rodzić problem, na przykład w sytuacji, gdy wyznaczony przez sąd, tzw. oficjalny biegły cieszy się przywilejami proceduralnymi w porównaniu z obroną lub biegłym powołanym przez obronę (*Boenisch, Brandstetter*). Wydaje się, że test neutralności biegłego wymaga więcej dowodów ze strony skarżącego niż test bezstronności na tle art. 6 §1, gdyż konieczne są dowody na stronniczość biegłego zgodnie z testem subiektywnym a nie jedynie testem obiektywnym, który oparty jest na wrażeniu stronniczości (*Brandstetter*).⁷⁶

Problemy związane z rzetelnością i prawem do obrony mogą się zrodzić w wyjątkowych okolicznościach, jak nagła i całkowita zmiana stanowiska biegłego wyznaczonego przez sąd, podczas tej samej rozprawy, jeśli sąd nie rozważy wyznaczenia nowego biegłego w zastępstwie biegłego oczywiście niekompetentnego (*G.B. p. Francji*).⁷⁷

⁷⁶ Zobacz także str. 41, „Bezstronny” sąd i str. 50, Równość broni.

⁷⁷ Zobacz także powyżej str. 50, Równość broni i str. 89, Odpowiedni czas i możliwości przygotowania obrony.

Prawo wzywania świadków obrony jest czasami interpretowane w szerszym sensie, jako prawo obrony do zbierania i przedstawiania innych dowodów uniewinniających, jak dokumentów, opinii biegłych, itp. Chociaż decyzja o przydatności takich dowodów należy przede wszystkim do sądów krajowych, Trybunał strasburski może nie zgodzić się z ich decyzją co do niedopuszczalności dowodów, jeśli: a) decyzja taka nie jest wystarczająca uzasadniona, b) dowody uniewinniające mogą w rzeczywistości poważnie nadwyrężyć linię aktu oskarżenia i c) istnieje słaba podstawa dowodowa oskarżenia (*D. p. Rumunii*, §§107-116).

Jeśli opinia biegłego jest kluczowa dla wyniku sprawy, obrona może mieć prawo nie tylko do przesłuchania biegłego przed sądem, ale także do udziału w przesłuchaniu biegłego na etapie postępowania przygotowawczego, na przykład poprzez zadawanie mu dodatkowych pytań (*Cottin p. Belgii*, §§31-33; *Mantovanelli p. Francji*, §§31-36).

Brak naruszenia prawa do przesłuchania świadków

Delegacja zagraniczna zorganizowana przez prokuratora w celu przesłuchania kluczowego świadka na etapie postępowania przygotowawczego w obecności adwokata oskarżonego, bez możliwości późniejszego przybycia przez świadka do sądu (*Solakov; Butkevicius, dec.*).

Brak naruszenia prawa do przesłuchania świadków

Trzej kluczowi świadkowie – domniemane ofiary gwałtu - odmówiły składania zeznań w sądzie w celu uniknięcia silnego stresu wywołanego obecnością sprawcy, zeznania ich zostały zarejestrowane przed procesem i wykorzystane w wyroku skazującym (*Scheper p. Holandii, dec.*; ale zobacz *Vidal*, gdzie Trybunał zastosował typowe podejście).

Świadek kluczowy – dziecko, domniemana ofiara wykorzystywania seksualnego przez nauczyciela – nagrana na wideo podczas rozmowy na etapie postępowania przygotowawczego w obecności adwokata, dowód ten później stanowił podstawę skazania nauczyciela (*S.N. p. Szwecji, dec.*).

Samobójstwo kluczowego świadka, którego zeznania z postępowania przygotowawczego były decydującym dowodem winy, zrównoważone obecnością rozmaitych gwarancji proceduralnych (*Al-Khawaja i Tahery*).

Świadek kluczowy (ofiara gwałtu) umarła przed procesem, skazanie oparte na jej oświadczeniu na piśmie złożonym na policji, potwierdzone przez inne dowody łącznie ze śladami nasienia skarżącego na jej ciele (*Mika p. Szwecji, dec.*).

Wniosek o wezwanie kluczowego świadka złożony przez oskarżonego na późnym etapie procesu (*Solakov*).

Sąd apelacyjny decydujący wg swojego uznania, co do konieczności wezwania pewnych świadków, bez oceny ustaleń faktycznych dokonanych przez sąd niższej instancji (*Perna*; ale zobacz *Vidal*).

Świadek anonimowy niebędący świadkiem kluczowym przesłuchany na etapie apelacyjnym w obecności adwokata oskarżonego (*Doorson*; ale zobacz *Kostovski*).

Brak naruszenia prawa do przesłuchania świadków

Konfrontacja pomiędzy oskarżonym i świadkami niepełniającymi roli kluczowej przeprowadzona w postępowaniu przygotowawczym pod nieobecność adwokata i późniejszy brak możliwości zlokalizowania tych świadków, wobec faktu, że ich zeznania były później wykorzystane do uzasadnienia skazania, ale nie stanowiły jego istotnej podstawy (*Isgrò*).

Istotniejsza rola proceduralna przyznana biegłemu wyznaczonemu przez sąd, który był uznany za „neutralnego”, pomimo faktu przynależności do instytucji, która zainicjowała śledztwo w sprawie działalności gospodarczej skarżącego, co doprowadziło do aktu oskarżenia (*Brandstetter*; ale zobacz *Boenisch*).

Bezpłatna pomoc tłumacza

Postanowienie to zajął się w pewien sposób z prawem do postępowania kontrydiktoryjnego i równości broni, które są dorozumianymi elementami rzetelnego procesu zgodnie z art. 6 §1,⁷⁸ prawem do otrzymania informacji o zarzutach w języku zrozumiałym (*Brozicek*),⁷⁹ prawem do odpowiedniego czasu i możliwości do przygotowania obrony (art. 6 §3b) i prawem do reprezentacji prawnej (lit. c) (*Quaranta; Czékalla*).⁸⁰

Postanowienie to gwarantuje prawo do bezpłatnego tłumaczenia w przypadku, gdy podejrzany nie rozumie języka sądu, ale niekoniecznie na jego język ojczysty; w przypadku

⁷⁸ Zobacz także str. 47, Zasada „kontrydiktoryjności” i str. 50, Równość broni.

⁷⁹ Zobacz także str. 87, Otrzymanie informacji o podstawach oskarżenia.

⁸⁰ Zobacz także str. 93, Prawo do bronięcia się osobiście i do korzystania z pomocy obrońcy.

odmowy zapewnienia udziału tłumacza, organy muszą udowodnić, że oskarżony rozumie język sądu w sposób wystarczający (*Brozicek*).

Bezpłatne tłumaczenie musi być na tyle dokładne, żeby nie było wątpliwości, co do rzetelności procesu (*Cuscani p. Zjednoczonemu Królestwu*, §§38-40).

Sędzia orzekający musi wykazać należytą staranność przy ustalaniu, czy nieobecność tłumacza nie przeszkodzi w pełnym zaangażowaniu skarżącego w sprawy kluczowej wagi (*Cuscani*). Ten obowiązek organów nie ogranicza się jedynie do wyznaczenia tłumacza, ale także i do kontrolowania stopnia dostateczności tłumaczenia (*Cuscani*; *Kamasinski*).

Naruszenia wymogu bezpłatnego tłumaczenia

Niezapewnienie niemieckiemu podsądnemu tłumaczenia aktu oskarżenia sporządzonego w języku sądu (włoskim), zważywszy na brak dowodu, że rozumie on włoski w sposób wystarczający (*Brozicek*; zobacz także str. 87).

Sędzia orzekający nie wykazał należytej staranności przy ustaleniu czy włoski podsądny rozumie wystarczająco angielski używany podczas procesu dotyczącego przestępstw podatkowych (*Cuscani*).

Brak lub niewystarczająca pomoc prawna udzielona cudzoziemcom mającym trudności ze zrozumieniem języka sądu (*Quaranta*; *Czekalla*; zobacz także str. 92-93).

Z artykułu 6 §3e wynika także prawo do tłumaczenia niektórych dokumentów, ale nie wszystkich; organy zobowiązane są

do przetłumaczenia tylko dokumentów lub oświadczeń, które są niezbędne oskarżonemu do korzystania z dobrodziejstwa rzetelnego procesu, jak postanowienie o przedstawieniu zarzutów, akt oskarżenia, zeznania świadków kluczowych, itp. (*Kamasinski*).

Z tego względu konieczne jest, aby bezpłatnemu tłumaczeniu towarzyszyła także pomoc prawna wystarczającej jakości (*Quaranta*; *Czekalla*).

Sformułowanie „bezpłatna” oznacza, że władze nie mogą żądać zwrotu kosztów tłumaczenia po zakończeniu postępowania, niezależnie od jego wyniku (*Işyar p. Bułgarii*, §§46-49).

Można dowodzić, że niemożność rozumienia bądź wypowiedzenia się wynikająca z fizycznej ułomności albo młodego lub bardzo podeszłego wieku, również może uzasadniać stosowanie gwarancji wynikających z art. 6 §3e, chociaż, jak wynika z wyroku w sprawie *T. i V. p. Zjednoczonemu Królestwu*, kwestia ta raczej powinna być rozważana z punktu widzenia ogólnej rzetelności opisanej w par. 1 i stanowiącej element zasady efektywnego udziału. (*Stanford*, dec.)⁸¹

Brak naruszenia wymogu bezpłatnego tłumaczenia

Ustne tłumaczenie treści zarzutów przedstawionych cudzoziemcowi, który nie znał języka sądu (*Kamasinski*; zobacz także str. 87).

Podejrzewany przemytnik narkotyków z Francji przesłuchiwany przez szwedzkie celne organy bez udziału tłumacza podczas pierwszego przesłuchania, oficer celny znał francuski w sposób wystarczający (*Diallo p. Szwecji*, dec.).

⁸¹ Zobacz także str. 57, Skuteczny udział.

Indeks spraw

Sprawy zostały przywołane wraz z datą wydania wyroku albo, tam gdzie jest to właściwe - decyzji. Gdy w tekście pojawiają się odnośniki zarówno do wyroku, jak i decyzji, obydwa rodzaje orzeczeń zostały wymienione w indeksie.

Teksty wyroków i decyzji dostępne są w bazie internetowej HUDOC pod adresem: <http://hudoc.echr.coe.int/>.

A

A. i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (WI), 19 lutego 2009, **49, 50**
 A. Menarini Diagnostics S.R.L. przeciwko Włochom, 27 września 2011, **356**
 A. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 17 grudnia 2002, **32-33**
 Adamkiewicz przeciwko Polsce, 2 marca 2010, **41**
 Adolf przeciwko Austrii, 26 marca 1982, **84**
 Aerts przeciwko Belgii, 30 lipca 1998, **15**
 Agee przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 17 grudnia 1976, **21**
 Agosi przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 24 października 1986, **82**
 Ahtinen przeciwko Finlandii, 23 września 2008, **16**
 Airey przeciwko Irlandii, 9 października 1979, **24, 30-31**
 Al-Adsani przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 21 listopada 2001, **15, 32-33**
 Albert i Le Compte przeciwko Belgii, 10 lutego 1983, **25, 92**
 Aleksandr Zaichenko przeciwko Rosji, 18 lutego 2010, **22, 65, 66, 95**
 Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (WI), 15 grudnia 2011, **102, 103, 105**
 Al-Khawaja i Tahery przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 15 grudnia 2011, **49, 102**
 Allan Jacobsson przeciwko Szwecji (Nr 2), 19 lutego 1998, **55**
 Allan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 17 lipca 2003, **65, 71, 72**

Allen przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 10 września 2002, **66**
 Allenet de Ribemont przeciwko Francji, 10 lutego 1995, **83, 85, 86**
 Anticã i przedsiębiorstwo "R" przeciwko Rumunii, 2 marca 2010, **94**
 Antoine przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 13 maja 2003, **23**
 Arma przeciwko Francji, 8 marca 2007, **26**
 Arnolin przeciwko Francji, 9 stycznia 2007, **34**
 Arrigo i Vella przeciwko Malcie, 10 maja 2005, **84-85**
 Artico przeciwko Włochom, 13 maja 1980, **90, 94, 95, 98**
 Ashendon i Jones przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 13 września 2011, **83, 84**
 Ashingdane przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 28 maja 1985, **10, 24, 26, 27**
 Ashot Harutyunyan przeciwko Armenii, 15 czerwca 2010, **53, 65, 69, 84**
 Assanidze przeciwko Gruzji, 8 kwietnia 2004, **35**
 Atanasova przeciwko Bułgarii, 2 października 2008, **29**
 Axen przeciwko Niemcom, 8 grudnia 1983, **54, 58, 59**

B

B. i P. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 24 kwietnia 2001, **58**
 B. przeciwko Austrii, 28 marca 1990, **80**

Baggetta przeciwko Włochom, 25 czerwca 1987, **78**
Bakan przeciwko Turcji, 12 czerwca 2007, **31**
Balmer-Schafroth i inni przeciwko Szwajcarii (WI), 26 sierpnia 1997, **13**
Balsyt-Lideikien przeciwko Litwie, 4 listopada 2008, **103**
Bannikova przeciwko Rosji, 4 listopada 2010, **62, 63, 64**
Baraona przeciwko Portugalii, 8 lipca 1987, **14-15, 80**
Barberà, Messegué i Jabardo przeciwko Hiszpanii, 6 grudnia 1988, **46, 65**
Barsom i Warli przeciwko Szwecji, 4 stycznia 2008, **98**
Batsanina przeciwko Rosji, 26 maja 2009, **51, 53**
Beckles przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 8 października 2002, **68, 70**
Belilos przeciwko Szwajcarii, 29 kwietnia 1988, **37, 39, 40**
Bellizzi przeciwko Malcie, 21 czerwca 2011, **36, 44**
Benthem przeciwko Holandii, 20 października 1985, **11-12, 14, 25, 27, 38**
Berlinski przeciwko Polsce, 20 czerwca 2002, **66, 96**
Bernard przeciwko Francji, 23 kwietnia 1998, **8, 46**
Bertuzzi przeciwko Francji, 13 lutego 2003, **31**
Birutis i inni przeciwko Litwie, 28 marca 2002, **101, 103**
Bobrova przeciwko Rosji, 17 listopada 2005, **34**
Bocellari i Rizza przeciwko Włochom, 13 listopada 2007, **59**
Boenisch przeciwko Austrii, 6 maja 1985, **51, 52, 53, 91, 100, 103, 104**
Bogonos przeciwko Rosji, 5 lutego 2004, **56**
Bogumil przeciwko Portugalii, 7 października 2008, **70, 71, 93, 97, 98**
Bohmer przeciwko Niemcom, 3 października 2002, **83**
Bonzi przeciwko Szwajcarii, 12 lipca 1978, **90, 91, 92, 97, 96, 98**
Borgers przeciwko Belgii, 30 października 1991, **51**
Bosphorus Hava Yolları Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi przeciwko Irlandii (WI), 30 czerwca 2005, **7**
Botmeh i Alami przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 7 czerwca 2007, **48**
Boulois przeciwko Luksemburgowi, 14 grudnia 2010, **15**
Bracci przeciwko Włochom, 13 października 2005, **10, 100**
Brandstetter przeciwko Austrii, 28 sierpnia 1991, **47, 50, 51, 52, 53, 91, 103, 104**
Brennan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 16 października 2002, **96, 97, 98**

Briemont przeciwko Belgii, 7 lipca 1989, **48, 53, 91**
Brozicek przeciwko Włochom, 19 grudnia 1989, **88, 89, 105, 106**
Brumărescu przeciwko Rumunii, 28 października 1999, **7, 24, 33**
Brusco przeciwko Francji, 14 października 2010, **70, 71**
Buchholz przeciwko Niemcom, 6 maja 1981, **78**
Burdov przeciwko Rosji (No. 2), 7 maja 2002, **34, 35, 78**
Butkevičius przeciwko Litwie, dec. 28 listopada 2000, wyrok 26 marca 2002, **44, 83, 84, 86, 100, 102, 104**
Bykov przeciwko Rosji (WI), 10 marca 2009, **61, 71, 72, 75**

C

C.G.I.L. i Cofferati przeciwko Włochom, 24 lutego 2009, **32-33**
Campbell i Fell przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 28 czerwca 1984, **18, 20, 31, 36, 39, 40, 58, 59, 89, 90, 92, 93, 94**
Capuano przeciwko Włochom, 25 czerwca 1987, **78**
Cardona Serrat przeciwko Hiszpanii, 26 października 2010, **42**
Chatellier przeciwko Francji, 31 marca 2011, **22, 29**
Cherepkov przeciwko Rosji, 25 czerwca 2000, **16**
Chesne przeciwko Francji, 22 kwietnia 2010, **45**
Chevrol przeciwko Francji, 13 lutego 2003, **12, 25, 26, 74**
Clarke przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 25 sierpnia 2005, **38**
Collectif national d'information et d'opposition à l'usine Melox – Collectif stop Melox et Mox przeciwko Francji, 12 czerwca 2007, **30**
Colozza przeciwko Włochom, 12 lutego 1995, **56**
Comingersoll S.A. przeciwko Portugalii (WI), 6 kwietnia 2000, **25**
Cooper przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 16 lutego 2003, **40**
Corcuff przeciwko Francji, 4 października 2007, **53**
Cordova przeciwko Włochom, 30 stycznia 2003, **32-33**
Cornelis przeciwko Holandii, 25 maja 2004, **75**
Cottin przeciwko Belgii, 2 czerwca 2005, **104**
Cudak przeciwko Litwie (WI), 23 marca 2010, **32-33**
Cusciani przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 24 września 2002, **106**

Czekalla przeciwko Portugalii, 10 października 2002, **97, 98, 106**

D

Daktaras przeciwko Litwie, dec. 11 stycznia 2000, wyrok 10 października 2000, **37, 38, 40, 42, 43, 53, 82, 84, 85, 86**
 Dalea przeciwko Francji, 2 lutego 2010, **16**
 Dallos przeciwko Węgrom, 1 marca 2001, **87, 88, 89**
 Dattel (No. 2) przeciwko Luksemburgowi, 30 lipca 2009, **28-29**
 Daud przeciwko Portugalii, 21 kwietnia 1998, **97**
 Davran przeciwko Turcji, 3 listopada 2009, **28**
 Dayanan przeciwko Turcji, 13 października 2009, **9, 95**
 De Clerk przeciwko Belgii, 25 września 2007, **79**
 De Cubber przeciwko Belgii, 26 października 1984, **41, 43**
 Delcourt przeciwko Belgii, 7 stycznia 1970, **11, 22, 23, 25**
 Demicoli przeciwko Malcie, 27 sierpnia 1991, **18**
 Demir i Baykara przeciwko Turcji (WI), 12 listopada 2008, **8**
 Deumeland przeciwko Niemcom, 29 maja 1986, **14**
 Deweer przeciwko Belgii, 27 lutego 1979, **10, 25**
 Diallo przeciwko Szwecji, 5 stycznia 2010, **106**
 Diennet przeciwko Francji, 26 września 1995, **55-56, 59**
 DMD Group, a.s. przeciwko Słowacji, 5 października 2010, **8, 37, 40**
 Doorson przeciwko Holandii, 23 czerwca 1996, **49, 100, 102, 103, 105**
 Dowsett przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 24 czerwca 2003, **48, 92**
 Dubus S.A. przeciwko Francji, 11 czerwca 2009, **39**
 Dunayev przeciwko Rosji, 24 maja 2007, **29**

E

Eckle przeciwko Niemcom, 15 lipca 1982, **22, 78**
 Edwards i Lewis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 27 października 2004, **49**
 Edwards przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 16 grudnia 1992, **48**

Ekbatani przeciwko Szwecji, 26 maja 1988, **47, 54, 55, 56**
 Ekeberg i inni przeciwko Norwegii, 31 lipca 2007, **45**
 Engel i inni przeciwko Holandii, 8 czerwca 1976, **11, 14, 16-17, 20, 37, 93, 94**
 Ensslin i inni przeciwko Niemcom, 8 lipca 1978, **94, 98**
 L'Erablière A.S.B.L. przeciwko Belgii, 24 lutego 2009, **29**
 Erkner i Hofauer przeciwko Austrii, 23 kwietnia 1987, **15**
 Esposito przeciwko Włochom, 9 września 2002, **33**
 Ettl przeciwko Austrii, 23 kwietnia 1987, **37**
 Eurofinacom przeciwko Francji, 22 czerwca 2000, **63-64**
 Ezech i Connors przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 9 października 2003, **19, 21, 93, 96**

F

Fadeyeva przeciwko Rosji, 9 czerwca 2005, **27**
 Farhi przeciwko Francji, 16 stycznia 2007, **42, 43**
 Fatullayev przeciwko Azerbejdżanowi, 22 kwietnia 2010, **85**
 Fayed przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 21 września 1994, **16**
 Fejde przeciwko Szwecji, 29 października 1991, **22**
 Ferreira Alves (No. 3) przeciwko Portugalii, 21 czerwca 2007, **50**
 Fitt przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 16 lutego 2000, **48, 49, 50**
 Fogarty przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 21 listopada 2001, **7, 32, 33**
 Foti przeciwko Włochom, 10 grudnia 1982, **22**
 Foucher przeciwko Francji, 18 marca 1997, **10, 47, 51, 53, 91, 93, 96**
 Franz Fischer przeciwko Austrii, 6 maja 2003, **23**
 Fredin przeciwko Szwecji, 18 lutego 1991, **14**
 Fruni przeciwko Słowacji, 21 czerwca 2011, **37**
 Fuklev przeciwko Ukrainie, 7 czerwca 2005, **35**
 Funke przeciwko Francji, 25 lutego 1993, **65, 67**

G

G. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 30 sierpnia 2011, **8, 84, 86**
G.B. przeciwko Francji, 2 października 2001, **51, 53, 90, 91, 92, 103, 104**
Gäfgen przeciwko Niemcom (WI), 1 czerwca 2010, **46, 65, 66, 70, 71**
Galstyan przeciwko Armenii, 15 listopada 2007, **98**
Ganci przeciwko Włochom, 30 października 2003, **15, 24, 25**
Ganusauskas przeciwko Litwie, 7 września 1999, **23**
García Hernández przeciwko Hiszpanii, 16 listopada 2010, **9, 56, 101**
García Ruiz przeciwko Hiszpanii, 21 stycznia 1999, **74**
Gea Catalan przeciwko Hiszpanii, 10 lutego 1995, **89**
Georgiadis przeciwko Grecji, 29 maja 1997, **12, 15**
Georgios Papageorgiou przeciwko Grecji, 9 maja 2003, **48, 49**
Gheorghe przeciwko Rumunii, 15 marca 2007, **80**
Gillow przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 24 listopada 1986, **15, 43**
Gladyshev przeciwko Rosji, 30 lipca 2009, **70**
Göç przeciwko Turcji (WI), 11 lipca 2002, **54**
Golder przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 21 lutego 1975, **7, 24, 25, 26**
Golubev przeciwko Rosji, 9 listopada 2006, **57**
Gorou (No. 2) przeciwko Grecji, 20 marca 2009, **25, 74**
Grădinar przeciwko Mołdawii, 8 kwietnia 2008, **15**
Granger przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 28 marca 1990, **31, 94, 97, 98**
Grayson i Barnham przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 23 września 2008, **69**
Guincho przeciwko Portugalii, 10 lipca 1984, **78, 79, 80**
Gülmez przeciwko Turcji, 20 maja 2008, **15**
Gutfreund przeciwko Francji, 12 czerwca 2003, **13**
Güveç przeciwko Turcji, 20 stycznia 2009, **22**
Guzzardi przeciwko Włochom, 6 listopada 1980, **21**

H

H. przeciwko Belgii, 30 listopada 1987, **12, 37, 51, 73**
H. przeciwko Francji, 24 października 1989, **77**
H. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 18 października 1985, **27**
H. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 8 lipca 1987, **79, 80**
Hadjianastasiou przeciwko Grecji, 16 grudnia 1992, **24, 28, 74, 91, 92**
Håkansson i Sturesson przeciwko Szwecji, 21 lutego 1990, **15**
Hatton i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (WI), 8 lipca 2003, **27**
Hauschildt przeciwko Danii, 24 maja 1989, **41, 44, 45, 84, 85**
Heglas przeciwko Republice Czeskiej, 1 marca 2007, **72, 75**
Hennings przeciwko Niemcom, 16 grudnia 1992, **89**
Henryk Urban i Ryszard Urban przeciwko Polsce, 30 listopada 2010, **8, 39, 40**
Hiro Bilani przeciwko Hiszpanii, 9 grudnia 1994, **73**
Hirvisaari przeciwko Finlandii, 27 września 2001, **25, 73, 74**
Holm przeciwko Szwecji, 25 listopada 1993, **42, 43, 44**
Hornsby przeciwko Grecji, 19 marca 1997, **7, 24, 34**
Hummatov przeciwko Azerbejdżanowi, 29 listopada 2007, **59**

I

Igual Coll przeciwko Hiszpanii, 10 marca 2009, **54-55**
Imbroschia przeciwko Szwajcarii, 24 listopada 1993, **9**
Incal przeciwko Turcji, 9 czerwca 1998, **39, 40**
Isgrò przeciwko Włochom, 19 lutego 1991, **95, 99, 104, 105**
Ismoilov i inni przeciwko Rosji, 24 kwietnia 2008, **85**
Işyar przeciwko Bułgarii, 20 listopada 2008, **106**

J

J.B. przeciwko Szwajcarii, 3 maja 2001, **67**
Jalloh przeciwko Niemcom, 11 lipca 2006, **65, 70, 71**
Jankauskas przeciwko Litwie, 16 grudnia 2003, **29, 30**

Janosevic przeciwko Szwecji, 23 lipca 2002, **16, 20**
 Jasiūnienė przeciwko Litwie, 6 marca 2003, **15, 35**
 Jodko przeciwko Litwie, 7 września 1999, **28, 30, 60, 74**
 John Murray przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 8 lutego 1996, **69, 70, 71, 93, 95, 96, 97, 98**
 Jorgic przeciwko Niemcom, 12 lipca 2007, **37**
 Judge przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 8 lutego 2011, **74, 75**

K

K.H. i inni przeciwko Słowacji, 28 kwietnia 2009, **27**
 Kabkov przeciwko Rosji, 17 lipca 2008, **14**
 Kamasinski przeciwko Austrii, 19 grudnia 1989, **88, 89, 91, 92, 93, 106**
 Kaplan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 14 grudnia 1978, **21**
 Karalevičius przeciwko Litwie, 6 czerwca 2002, **8, 47, 74**
 Karatas i Sari przeciwko Francji, 16 maja 2002, **94, 97**
 Kari-Pekka Pietiläinen przeciwko Finlandii, 22 września 2009, **29**
 Kart przeciwko Turcji, 3 grudnia 2009, **27**
 Khan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 12 maja 2000, **8, 46, 48, 61, 66, 72, 75**
 Khodorovskiy (No.2) przeciwko Rosji, 8 listopada 2011, **36**
 Khudobin przeciwko Rosji, 26 października 2006, **61, 62, 63, 64**
 Kleyn i inni przeciwko Holandii, 6 maja 2003, **42, 43**
 Klimentyev przeciwko Rosji, 16 listopada 2006, **99**
 Klouvi przeciwko Francji, 30 czerwca 2011, **83, 86**
 Koendjibiharie przeciwko Holandii, 25 października 1990, **23**
 Koenig przeciwko Niemcom, 28 czerwca 1978, **14, 77**
 Kohlhöfer i Minarik przeciwko Republice Czeskiej, 15 października 2009, **26**
 Kolomyjets przeciwko Rosji, 22 lutego 2007, **80**
 Konstas przeciwko Grecji, 24 maja 2011, **86**
 Koottummel przeciwko Austrii, 10 grudnia 2009, **54**
 Kostovski przeciwko Holandii, 20 listopada 1989, **100, 102, 103, 105**

Kouzmin przeciwko Rosji, 18 marca 2010, **82, 83, 84**
 Kovalev przeciwko Rosji, 10 maja 2007, **55**
 Kremvovskij przeciwko Litwie, 20 kwietnia 1999, **89, 90, 94, 98, 100**
 Kremzow przeciwko Austrii, 21 września 1993, **54, 55, 56**
 Kreuz przeciwko Polsce, 19 czerwca 2001, **24, 29, 30**
 Krombach przeciwko Francji, 13 lutego 2001, **56**
 Kudła przeciwko Polsce, 26 października 2000, **77**
 Kulikowski przeciwko Polsce, 19 maja 2009, **28-29**
 Kurup przeciwko Danii, 10 lipca 1985, **49, 91, 92, 96, 97, 98, 102**
 Kuvikas przeciwko Litwie, 27 czerwca 2006, **80, 81**
 Kyprianou przeciwko Cypru (WT), 15 grudnia 2005, **18-19, 20, 41, 44, 45, 85**
 Kyratatos przeciwko Grecji, 22 maja 2003, **33**

L

Langborger przeciwko Szwecji, 22 czerwca 1989, **39**
 Laska i Lika przeciwko Albanii, 20 kwietnia 2010, **75, 95**
 Lasmane przeciwko Łotwie, 6 czerwca 2002, **16**
 Latimer przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 31 maja 2005, **71, 72, 95, 97, 98**
 Lavents przeciwko Łotwie, 28 listopada 2002, **37, 38, 41, 44, 83, 84**
 Lawyer Partners, a.s. przeciwko Słowacji, 16 czerwca 2009, **29**
 Le Compte, Van Leuven i De Meyere przeciwko Belgii, 23 czerwca 1981, **12, 24, 43**
 Lee Davies przeciwko Belgii, 28 lipca 2009, **72**
 Legrand przeciwko Francji, 26 maja 2011, **34**
 Lenskaya przeciwko Rosji, 29 stycznia 2009, **34**
 Levinta przeciwko Mołdowie, 16 grudnia 2008, **69**
 Liebreich przeciwko Niemcom, 8 stycznia 2008, **57-58**
 Lisica przeciwko Chorwacji, 25 lutego 2010, **75**
 Lithgow i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 8 lipca 1986, **15, 27, 37, 40**
 Loiseau przeciwko Francji, 18 listopada 2003, **15**
 Luca przeciwko Włochom, 27 lutego 2001, **100**

Luka przeciwko Rumunii, 21 lipca 2009, **39, 73**
Lutsenko przeciwko Ukrainie, 18 grudnia 2008, **66**
Lutz przeciwko Niemcom, 25 sierpnia 1987, **82, 83, 84, 85**

M

M. przeciwko Niemcom, 5 lipca 1984, **21**
M.S. przeciwko Szwecji, 27 sierpnia 1997, **13**
Magee przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 6 czerwca 2000, **70, 97**
Maggio i inni przeciwko Włochom, 31 maja 2011, **34**
Makhfi przeciwko Francji, 19 października 2004, **51**
Mamatkulov i Askarov przeciwko Turcji, 4 lutego 2005, **19, 21, 47, 60, 73**
Mantovanelli przeciwko Francji, 18 marca 1997, **104**
Marcello Viola przeciwko Włochom, 5 października 2006, **57**
Marckx przeciwko Belgii, 13 czerwca 1979, **8**
Marpa Zeeland BV i Metal Welding BV przeciwko Holandii, 9 listopada 2004, **26**
Martins Moreira przeciwko Portugalii, 26 października 1990, **78, 79, 80**
Mats Jacobsson przeciwko Szwecji, 28 czerwca 1990, **15**
Mattoccia przeciwko Włochom, 27 lipca 2000, **87-88**
Matyjek przeciwko Polsce, 24 kwietnia 2007, **49**
McGinley i Egan przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 9 czerwca 1998, **50, 51**
McMichael przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 30 października 1995, **48**
Meilus przeciwko Litwie, 6 listopada 2003, **79**
Melnikov przeciwko Rosji, 14 stycznia 2010, **99**
Menesheva przeciwko Rosji, 9 marca 2006, **21**
Menet przeciwko Francji, 14 czerwca 2005, **10, 47, 51, 53**
Mežnarić przeciwko Chorwacji, 15 lipca 2005, **40, 42**
Micallef przeciwko Malcie, 15 października 2009, **42**
Mihova przeciwko Włochom, 30 marca 2010, **7**
Mika przeciwko Szwecji, 27 stycznia 2009, **105**

Milasi przeciwko Włochom, 25 czerwca 1987, **78**
Milinien □ przeciwko Litwie, 24 czerwca 2008, **61, 62, 63, 64**
Minelli przeciwko Szwajcarii, 25 marca 1983, **82**
Mirilashvili przeciwko Rosji, 1 grudnia 2008, **49, 52, 88, 89, 92, 103, 104**
Miroshnik przeciwko Ukrainie, 27 listopada 2008, **39, 40**
Moiseyev przeciwko Rosji, 9 października 2008, **38, 40, 90, 96**
Monedero Angora przeciwko Hiszpanii, 7 października 2008, **16**
Monnell i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 2 marca 1987, **46, 94, 96, 98**
MPP Golub” przeciwko Ukrainie, 18 października 2005, **„30**
Mustafa Kamal Mustafa (Abu Hamza) (Nr. 1) przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 18 stycznia 2011, **44, 86**
Mustafa przeciwko Francji, 17 czerwca 2003, **12**

N

Nejdet Şahin i Perihan Şahin przeciwko Turcji (WI), 20 października 2011, **9, 34, 74**
Neumeister przeciwko Austrii, 27 czerwca 1968, **17, 79**
Nunes Dias przeciwko Portugalii, 10 kwietnia 2003, **56**

O

O. przeciwko Norwegii, 11 lutego 2003, **82, 83, 84**
O’Halloran i Francis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (WI), 29 czerwca 2007, **10, 20, 65, 67, 68, 69**
OAO Plodovaya Kompaniya przeciwko Rosji, 7 czerwca 2007, **13**
Öcalan przeciwko Turcji (WI), 12 maja 2005, **90, 91, 93**
Okay i inni przeciwko Turcji, 12 lipca 2005, **35**
Oleksy przeciwko Polsce, 28 listopada 2006, **9**
Olsson przeciwko Szwecji, 24 marca 1988, **15**
Olujić przeciwko Chorwacji, 5 lutego 2009, **16, 23, 41, 100**
OOO “Link Oil SPB” przeciwko Rosji, 25 czerwca 2009, **34**

Orhan Çağan przeciwko Turcji, 23 marca 2010, **99, 100, 101**
 Osman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 28 października 1998, **12, 13, 15, 24, 27, 31, 32, 33**
 Osmanağaoğlu przeciwko Turcji, 21 lipca 2009, **65, 71**
 Öztürk przeciwko Niemcom, 21 lutego 1984, **17, 18, 20, 21**

P

P. i B. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 24 kwietnia 2001, **59, 60**
 Pakelli przeciwko Niemcom, 25 kwietnia 1983, **94, 96, 98**
 Paksas przeciwko Litwie (WI), 6 stycznia 2011, **16**
 Pandjikidze i inni przeciwko Gruzji, 27 października 2009, **37, 38**
 Panjeheighalehei przeciwko Danii, 13 października 2009, **14, 16**
 Panovits przeciwko Cyprówi, 11 grudnia 2008, **9, 22**
 Papon przeciwko Francji, 25 lipca 2002, **24, 26**
 Parlov-Tkalčić przeciwko Chorwacji, 22 grudnia 2009, **40**
 Paul i Audrey Edwards przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 14 marca 2002, **27**
 Pélissier i Sassi przeciwko Francji, 25 marca 1999, **87, 88**
 Pellegrin przeciwko Francji (WI), 8 grudnia 1999, **15**
 Perić przeciwko Chorwacji, 27 marca 2008, **52**
 Perna przeciwko Włochom (WI), 6 maja 2003, **99, 100, 105**
 Perote Pellon przeciwko Hiszpanii, 27 lipca 2002, **41**
 Philis przeciwko Grecji, 27 sierpnia 1991, **26, 27**
 Phillips przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 5 lipca 2001, **68**
 Phillips przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 5 lipca 2001, **69**
 Piersack przeciwko Belgii, 1 października 1982, **36, 41, 42, 43**
 Pishchalnikov przeciwko Rosji, 24 września 2009, **9, 95**
 Poitrimol przeciwko Francji, 23 listopada 1993, **56**
 Porubova przeciwko Rosji, 8 października 2009, **40**
 Posokhov przeciwko Rosji, 4 marca 2003, **37**
 Powell i Rayner przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 21 lutego 1990, **13**
 Pretto i inni przeciwko Włochom, 8 grudnia 1983, **54, 60, 78, 79**

Procedo Capital Corporation przeciwko Norwegii, 24 września 2009, **44**
 Procola przeciwko Luksemburgowi, 28 września 1995, **14, 42, 43**
 Pudas przeciwko Szwecji, 27 października 1987, **14**
 Pullar przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 10 czerwca 1996, **42, 43, 44**

Q, R

Quaranta przeciwko Szwajcarii, 24 maja 1991, **94, 96, 105, 106**
 Ramanauskas przeciwko Litwie, dec. 26 kwietnia 2005, wyrok (WI)
 5 lutego 2008, **9, 21, 46, 47, 60, 61, 62, 63, 64, 101, 103**
 Rambus Inc. przeciwko Niemcom, 16 czerwca 2009, **16**
 Ravensborg przeciwko Szwecji, 23 marca 1994, **17-20, 21**
 Ravon i inni przeciwko Francji, 21 lutego 2008, **16**
 Richard-Dubarry przeciwko Francji, 7 października 2003, **15**
 Riela i inni przeciwko Wochom, 4 września 2001, **68**
 Riepan przeciwko Austrii, 14 listopada 2000, **47, 54, 58, 59**
 Ringeisen przeciwko Austrii, 23 czerwca 1973, **11, 12, 14, 15, 37, 40, 79**
 Ringvold przeciwko Norwegii, 11 lutego 2003, **83, 84**
 Roche przeciwko Zjednoczonemu Królestwu (WI), 19 maja 2005, **8, 11-13, 32**
 Rowe i Davis przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 16 lutego 2000, **9, 47, 48, 49**
 Ruiz Torija przeciwko Hiszpanii, 9 grudnia 1994, **73**
 Ruiz-Mateos przeciwko Hiszpanii, 23 czerwca 1993, **47, 48**
 Ryabykh przeciwko Rosji, 24 lipca 2003, **33, 34**
 Ryakib Biryukov przeciwko Rosji, 17 stycznia 2008, **60**

S

S. przeciwko Niemcom, 5 lipca 1984, **21**
 S. przeciwko Szwajcarii, 28 listopada 1991, **96, 97, 98**
 S.C. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 15 czerwca 2004, **57**
 S.N. przeciwko Szwecji, 2 lipca 2002, **99, 101, 103, 105**

Sabeh El Leil przeciwko Francji (WI), 29 czerwca 2011, **32-33**
Sadak i inni przeciwko Turcji, 17 lipca 2001, **87, 89**
Sakhnovskiy przeciwko Rosji (WI), 2 listopada 2010, **7, 96, 97, 98**
Salabiaku przeciwko Francji, 7 października 1988, **66, 69, 69, 82**
Salaman przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 15 czerwca 2000, **42, 43, 44**
Salduz przeciwko Turcji (WI) 27 listopada 2008, **9, 95**
Salesi przeciwko Włochom, 26 lutego 1993, **10, 14, 81**
Salomonsson przeciwko Szwecji, 12 listopada 2002, **55, 56**
Salov przeciwko Ukrainie, 6 września 2005, **42, 43**
Samoilă i Cionca przeciwko Rumunii, 4 marca 2008, **82**
Sander przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 9 maja 2000, **41, 42, 43**
Saoud przeciwko Francji, 9 października 2007, **15**
Sara Lind Eggertsdóttir przeciwko Islandii, 5 lipca 2007, **51, 52**
Saraiva de Carvalho przeciwko Portugalii, 22 kwietnia 1994, **20**
Sarl du Parc d'activités de Blotzheim przeciwko Francji, 11 lipca 2006, **13**
Saunders przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 17 grudnia 1996, **47, 60, 65, 66, 67, 68, 69**
Schenk przeciwko Szwajcarii, 12 lipca 1988, **8, 46, 48, 61, 65, 72, 75**
Scheper przeciwko Holandii, 5 maja 2005, **100, 101, 103, 105**
Schlumpf przeciwko Szwajcarii, 8 stycznia 2009, **54, 103**
Schneider przeciwko Francji, 30 czerwca 2009, **28, 30**
Schreiber i Boetsch przeciwko Francji, 11 grudnia 2003, **16, 26, 33**
SCM Scanner de l'Ouest Lyonnais i inni przeciwko Francji, 21 czerwca 2007, **34**
Sejdovic przeciwko Włochom (WI), 1 marca 2006, **10**
Sekanina przeciwko Austrii, 25 sierpnia 1993, **82, 83, 84, 85**
Sequeira przeciwko Portugalii, 20 października 2009, **64**
Serves przeciwko Francji, 4 maja 2000, **66, 67, 69, 101**
Shabelnik przeciwko Ukrainie, 19 lutego 2009, **70, 71, 95, 97**
Shannon przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 4 października 2005, **67**
Shtukaturov przeciwko Rosji, 27 marca 2008, **55**
Sidabras i Džiautas przeciwko Litwie, 27 lipca 2004, **21**
Sigurdsson przeciwko Islandii, 14 czerwca 2001, **42, 43, 44**

Simonavičius przeciwko Litwie, 27 czerwca 2006, **80**
Skorobogatova przeciwko Rosji, 1 grudnia 2005, **78**
Šleževičius przeciwko Litwie, 13 listopada 2001, **80**
Slivenko przeciwko Łotwie, 9 października 2003, **16**
Smirnova przeciwko Rosji, 24 lipca 2003, **77**
Sobolewski (No. 2) przeciwko Polsce, 9 czerwca 2009, **22**
Solakov przeciwko byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, 31 października 2001, **102, 104, 105**
Sporrong i Lönnroth przeciwko Szwecji, 23 września 1982, **15**
Sramek przeciwko Austrii, 22 października 1984, **37**
Stanford przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 23 lutego 1994, **57, 58, 106**
Stapleton przeciwko Irlandii, 4 maja 2010, **73**
Staroszczyk przeciwko Polsce, 22 marca 2007, **31**
Steel i Morris przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 15 lutego 2005, **53**
Ștefăniță i inni przeciwko Rumunii, 2 listopada 2010, **9, 73**
Stoimenov przeciwko byłej Jugosłowiańskiej Republice Macedonii, 5 kwietnia 2007, **52**
Stojkovic przeciwko Francji i Belgii, 27 października 2011, **95**
Stow i Gai przeciwko Portugalii, 4 października 2005, **43**
Stran Greek Refineries i Stratis Andreadis przeciwko Grecji, 9 grudnia 1994, **14, 51**
Stubbings i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 24 września 1996, **30**
Suda przeciwko Republice Czeskiej, 28 października 2010, **26**
Suhadolc przeciwko Słowenii, 17 maja 2011, **55**
Suküt przeciwko Turcji, 11 września 1997, **16**
Svetlana Orlova przeciwko Rosji, 30 lipca 2009, **81**

T

T. i V. przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 16 grudnia 1999, **23, 42, 44, 54, 57, 84, 106**
T. przeciwko Austrii, 14 listopada 2000, **87, 88**
Talat Tunç przeciwko Turcji, 27 marca 2007, **10**

Tatishvili przeciwko Rosji, 2 lutego 2007, **74**
 Taxquet przeciwko Belgii (WI), 16 listopada 2010, **73, 74**
 Teixeira de Castro przeciwko Portugalii, 9 czerwca 1998, **61, 62, 63**
 Telfner przeciwko Austrii, 20 marca 2001, **68**
 Tendam przeciwko Hiszpanii, 13 lipca 2010, **83**
 Thomas przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 10 maja 2005, **102**
 Timergaliyev przeciwko Rosji, 14 października 2008, **57, 58, 94, 96**
 Tinnelly przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 10 lipca 1998, **12, 26**
 Toyaksi i inni przeciwko Turcji, 20 października 2010, **31**
 Tre Traktörer AB przeciwko Szwecji, 7 lipca 1989, **14**
 Trepashkin (Nr 2) przeciwko Rosji, 16 grudnia 2010, **90, 91**
 Tripodi przeciwko Włochom, 22 lutego 1994, **97, 98, 99**
 Tudor Tudor przeciwko Rumunii, 24 marca 2009, **9**
 Tumilovich przeciwko Rosji, 22 czerwca 1999, **23**

U, V

Unterpertinger przeciwko Austrii, 24 listopada 1986, **103**
 Urbanek przeciwko Austrii, 9 grudnia 2010, **30**
 Užkurėlienė i inni przeciwko Litwie, 7 kwietnia 2005, **35**
 V.D. przeciwko Rumunii, 16 lutego 2010, **101, 103, 104**
 Vacher przeciwko Francji, 17 grudnia 1996, **28, 29, 90, 91**
 Vaivada przeciwko Litwie, 16 listopada 2006, **79**
 Valašinas przeciwko Litwie, 24 lipca 2001, **23**
 Van de Hurk przeciwko Holandii, 19 kwietnia 1994, **38, 40**
 Van Marle przeciwko Holandii, 26 czerwca 1986, **13-14**
 Van Mechelen i inni przeciwko Holandii, 23 kwietnia 1997, **102, 103**
 Vanyan przeciwko Rosji, 15 grudnia 2005, **23, 62, 63**
 Varnima Corporation International S.A. przeciwko Grecji, 28 maja 2009, **50**
 Vasileva przeciwko Danii, 25 września 2003, **66**
 Vassilios Stavropoulos przeciwko Grecji, 27 września 2007, **17**
 Vera Fernández-Huidobro przeciwko Hiszpanii, 6 stycznia 2010, **36**
 Verdú Verdú przeciwko Hiszpanii, 15 lutego 2007, **50, 53**

Vernes przeciwko Francji, 20 stycznia 2011, **58**
 Vidal przeciwko Belgii, 22 kwietnia 1992, **8, 47, 52, 99, 100, 101, 103, 105**
 Vilho Eskelinen i inni przeciwko Finlandii (WI), 19 kwietnia 2007, **14-15**
 Vladimir Romanov przeciwko Rosji, 24 lipca 2008, **99, 101**

W, X

Webb przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 2 lipca 1997, **31**
 Weber przeciwko Szwajcarii, 22 maja 1990, **17-20, 21**
 Weh przeciwko Austrii, 8 kwietnia 2004, **20, 69**
 Winterwerp przeciwko Holandii, 24 października 1979, **15**
 Wynen przeciwko Belgii, 5 listopada 2002, **51**
 X i Y przeciwko Holandii, 26 marca 1985, **27**
 X przeciwko Austrii, 12 marca 1962, **23**
 X przeciwko Austrii, 12 października 1977, **23**
 X przeciwko Austrii, 19 września 1961, **23**
 X przeciwko Belgii, 5 maja 1980, **21**
 X przeciwko Francji, 31 marca 1992, **78, 79**
 X przeciwko Szwecji, 30 czerwca 1959, **55**
 X przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 14 grudnia 1979, **23**

Y, Z

Yaremenko przeciwko Ukrainie, 12 czerwca 2008, **97**
 Yoldaş przeciwko Turcji, 23 lutego 2010, **95**
 Yusuf Gezer przeciwko Turcji, 1 grudnia 2009, **66**
 Yvon przeciwko Francji, 24 kwietnia 2003, **50, 51**
 Z i inni przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 10 maja 2001, **27, 31, 32, 33**
 Zagaria przeciwko Włochom, 27 listopada 2007, **96, 97**
 Zaicevs przeciwko Łotwie, 31 lipca 2007, **19, 21**
 Zamir przeciwko Zjednoczonemu Królestwu, 13 lipca 1982, **21**
 Zana przeciwko Turcji, 25 November 1997, **55**
 Zand przeciwko Austrii, 12 października 1978, **37, 38, 81**

Podręczniki praw człowieka Rady Europy

Ždanoka przeciwko Łotwie, 6 marca 2003, **16**

Zhelezov przeciwko Rosji, 23 kwietnia 2002, **71, 72, 95, 97, 98**

Ziliberberg przeciwko Mołdawii, 1 lutego 2005, **18**

Zimmermann i Steiner przeciwko Szwajcarii, 13 lipca 1983, **79, 81**

Živilinskas przeciwko Litwie, 12 grudnia 2006, **25, 27**

Zylkov przeciwko Rosji, 21 czerwca 2011, **30**

**Dyrekcja Generalna
Praw Człowieka i Rządów Prawa
Rada Europy
F-67075 Strasbourg Cedex**

www.coe.int/justice

Dovydas Vitkauskas jest konsultantem w sprawach sprawiedliwości i właściwego zarządzania. Posiadając prawie dziesięcioletnie doświadczenie, jako prawnik w Kancelarii Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, a także litewskie i angielskie wykształcenie prawnicze, Dovydas Vitkauskas zajmuje się obecnie doradztwem kilku europejskim rządów w sprawach reform legislacyjnych i instytucjonalnych w sektorze wymiaru sprawiedliwości. Stojąc na czele zespołów eksperckich pomaga w implementacji różnych wytycznych Rady Europy i Unii Europejskiej. Często prowadzi także szkolenia prawnicze dla praktyków z różnych państw dotyczące praw człowieka i innych kwestii związanych z właściwym zarządzaniem wymiarem sprawiedliwości.

Grigory Dikov pracuje jako prawnik w Kancelarii Europejskiego Trybunału Praw Człowieka od prawie 10 lat. Wcześniej był praktykującym prawnikiem w Rosji, gdzie nadzorował wiele procesów reform prawa, ponadto prowadził szereg szkoleń prawniczych w różnych państwach europejskich i publikował, jako ekspert w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości i rzetelnego procesu. Aktualnie pełni także funkcję adiunkta w katedrze praw człowieka w ośrodku Uniwersytetu w Syracuse (Syracuse University) w Strasburgu.